

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

**İLƏHƏ MƏHƏMMƏD QIZI
QURBANOVA**

**AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKT VƏ
ŞİVƏLƏRİNİN ETNOLİNGVİSTİK
TƏHLİLİ**

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

BAKİ-2014

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə (02.07.2014, 5 sayılı) çap olunur.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Dil Tarixi və Dialektologiya Şöbəsinin əməkdaşlarına bu işin yerinə yetirilməsində göstərdikləri köməyə görə təşəkkürümü bildirirəm.

Müəllifdən

Elmi redaktor:

filologiya elmləri doktoru, professor **Q.Ş.KAZIMOV**

Rəyçilər:

filologiya elmləri doktoru, professor **S.H.MEHDİYEV**

fil. elmləri üzrə fəl. doktoru, dosent **Q.G.QƏMBƏROVA**

İlahə Məhəmməd qızı Qurbanova.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqviistik təhlili

Bakı, «Bilik» nəşriyyatı, 2014, 240 səhifə

İlahə Məmmədqızı Qurbanovanın "Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqviistik təhlili" adlı monoqrafiyası müasir dilçiliyin ən aktual və problematik məsələlərindən birinə-etnolinqviistik araşdırmalara həsr olunmuşdur. Azərbaycan dili dialekt və şivələri ilk dəfə bu qədər geniş aspektdə etnolinqviistik tədqiqata cəlb olunmuşdur.

$D \frac{525000-327}{377-09} M$ **qrifli nəşr**

«Bilik» nəşriyyatı, 2014

GİRİŞ

Azərbaycan dili dialekt və şivələri Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif aspektlərdən araşdırılmış, nəzəri və praktik cəhətdən dialektoloji məsələlər təhlil edilmiş və qiymətli elmi əsərlər yazılmışdır. Lakin dialekt və şivə leksikasının etnolinqviistik təhlili ilk dəfədir ki, bu qədər geniş səpkidə elmi cəhətdən araşdırılır.

Müqayisəli etnolinqviistika müstəqil elm sahəsi kimi dil və kulturu əlaqəli və tutuşdurma şəklində tarixi-müqayisəli aspekt-dən, ekstralinqviistik və intralinqviistik faktorları, habelə dil və cəmiyyətin inkişaf qanunlarını nəzərə alaraq tədqiq edir.

Etnolinqviistik tədqiqat kompleks şəkildə tarixi-müqayisəli, tipoloji-tutuşdurma, təsviri, linqviistik-mədəni üsulları nəzərə alaraq poliparadiqmal analizi ehtiva edir. Ayrıca bir elmi təlim kimi etnolinqviistikanın XX əsrin sonlarında yarandığı qəbul edilir. Bu elmi təlimin adı etnoqraf F.Boasın və dilçi-etnoqraf E.Sepirin adı ilə bağlıdır. E.Sepirin etnolinqviistik tədqiqatları Amerika hindularının dilləri ilə bağlı idi. Bu etnolinqviistik tədqiqatların əsasında yaranmış Sepir-Uorf nəzəriyyəsinə görə, məntiqi dünyagörüşü ilə bağlı kateqoriyalar dil strukturunun təsiri nəticəsində yaranır.

Azərbaycan dilçiliyində etnolinqviistika bir elm kimi ayrıca araşdırılmamışdır. Bu elm sahəsinin tarixi nisbətən çox gəncdir. Bildiyimiz kimi, etnos və onun dillə bağlılığı XX əsrin zəka məhsuludur. Həqiqətənmi, dillə etnos arasında birbaşa psixoloji asılılıq var, yaxud gözlə müşahidə olunacaq bağlar sadəcə təsadüfdür?

Etnos, dil və mədəniyyət məsələlərinə dair F.Sössürün əsə-

rində aşağıdakı fikirləri oxuyuruq: "...linqvistikanın etnologiya ilə toqquşduğu məqamlar, yəni irqin, etnosun tarixi və dil tarixi arasında mövcud ola bilən bütün bağlar. Hər iki tarix bir-birinə sıx bağlıdır və qarışıqdır... Millətin adətləri onun dilində əks olunur və öz növbəsində dil milləti formalaşdırır".¹

Düşünürük ki, ilk növbədə "etnos nədir və onun kulturunun, qarışdığı mədəniyyətlərin dilə nə qədər təsiri var" sualına cavab tapmaq üçün etnolinqvistika bir təlim kimi əvəzsiz rol oynayır. Qeyd edək ki, biz məqsədyönlü şəkildə kultur və mədəniyyət terminlərindən ayrı-ayrılıqda istifadə etmişik. Belə ki, zahiri oxşarlığa rəğmən bu terminlər arasında fərqlər mövcuddur. Aşağıdakı sitat fikrimizi daha aydın ifadə edəcəkdir: "İctimai-siyasi quruluşların xüsusiyyətindən asılı olaraq mədəniyyət və kulturologiya anlayışlarına müxtəlif mövqelərdən yanaşılmışdır. XX əsrin əvvəllərində yaşamış türk alimi Ziya Göyalpə görə, "kulturlə mədəniyyət" bir-birindən fərqlənən anlayışlardır. Ziya Göyalpın fikrincə, "kultur milli olduğu halda, mədəniyyət uluslararasıdır – beynəlmillədir. Kultur yalnız bir millətin din, əxlaq, hüquq, ağıl, estetik, dil, iqtisadiyyat və texnika anlayışlarının uyumlu – ahəngdar bir bütünüdür. Mədəniyyət isə eyni inkişaf səviyyəsində olan bir çox millətlərin toplumsal ictimai həyatlarının ortaq bir bütünüdür".²

Etnolinqvistik tədqiqatlar adı altında biz ilk növbədə Azərbaycan dili dialektlərinin leksikasında özünü göstərən etnik dil xüsusiyyətlərini başa düşürük. Əlbəttə ki, etnolinqvistik tədqiqatlar aparılarkən öncə həmin dil və ya dialektin yayıldığı ərazi, etnik mənsubiyyət, tarixi faktlar, sosial amillər, onu əhatə edən təbiət və s. nəzərə alınmalıdır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, etnolinqvistika bir elm sahəsi kimi etnologiya və linqvistika elmləri ilə birbaşa əlaqədə öyrənilir.

Linqvistikanın, yaxud başqa cür desək, dilin bir elm kimi öyrənilməsi çox qədim zamanlardan başlanmışdır. Bu haqda kifayət qədər məlumat olduğuna görə biz nisbətən daha gənc elm sahəsi olan etnologiyanın tarixini nəzərdən keçirək. Etnologiyanın əsası rəsmi olaraq 1839-cu il - Parisdə etnologiya cə-

miyyətinin yarandığı tarixdən götürülür.

Əlbəttə, artıq yarandığı gündən avrosentrist əhval-ruhiyyəni özündə birləşdirən bu anlayış "geridəqalmış" xalqların tədqiqi ilə məşğul olmalı idi. Dünyada başqa xalqların avropalılardan daha fərqli yaşadığını müşahidə edən avropalılar öz həyat tərzlərini daha sivil, daha inkişaf etmiş hesab edərək ilk dəfə "etnik" termin altında onlardan olmayanları - "barbarları" nəzərdə tuturdular.

Qeyd edək ki, məhz "etnos" termini qədim Yunanıstanda qeyri-yunanları bildirmişdir. Bu anlayış altında termin Roma və latın mədəniyyətinə daxil oldu. XIX əsrin sonlarında bu termin artıq "xalq" anlayışını bildirməyə başlayır. Alman alimi A. Bastian bu termin altında xalqın mədəni-spesifik xüsusiyyətlərini nəzərdə tuturdu. Rus alimi S.M.Şirokoqorov 1920-ci ildə bu termini belə müəyyən edir: "Eyni dildə danışan, özünün bir kökdən əmələ gəldiyini qəbul edən, eyni mədəni adətlər kompleksinə malik olan və müəyyən dərəcədə bu adətləri qoruyub saxlayan və bu xüsusiyyətlərinə görə başqalarından fərqlənən insan qruplarına etnos deyilir".³

Qeyd edək ki, etnoloq A.Sadoxin etnos anlayışını aşağıdakı kimi izah edir: "Etnik mənsubiyyəti mədəni əlamətlərin və geneoloji faktorların vəhdəti və bir etnik qrupu o biri etnik qrupdan fərqləndirən spesifik xüsusiyyət kimi başa düşmək olar".⁴

Düşünürük ki, Ziya Göyalpın türk toplumunun ümumilikdə hər hansı bir irqə mənsub olması haqda düşüncələri yerinə düşür: "...o halda, anlaşılmaz şəkildə irq adı verilən bu toplumların da Uzaq Şərq mədəniyyəti topluluqlarından olması mümkündür".⁵

Bütün bəşəriyyətin bir kökdən əmələ gəldiyini, lakin sonralar inkişafın müəyyən mərhələlərində bəzilərinin (avropalılardan) daha çox inkişaf etdiyi, başqa xalqların isə öz tənbəlliyi və gerizəkəlliyi üzündən inkişafdan qaldığı iddia olunurdu. Məhz bu səbəbdən etnologiyanın aparıcı istiqamətləri bu ideya çıxır və inkişaf edirdi. A.Bastian, Y. Baxoven, E. Taylor, Q.Morqan,

¹ Соссиор де Ф. Заметки по общей лингвистике. Москва, Прогресс, 1990, 280 с.28

² Ziya Göyalp. Türkçülüğün əsasları. Bakı, Maarif, 1991, 175 s.5

³ Садыхин А.П. Этнология. Москва, Наука, 78

⁴ уепа огада, s.87

⁵ Ziya Göyalp. Türkçülüğün əsasları. Bakı, Maarif, 1991, 175 s.58

Frezzer və başqa evolyusionizm etnologiyasının klassikləri bəşər mədəniyyətinin ən aşağı pilləsindən ən yüksək inkişaf mərhələsinə qədər inkişaf qanunauyğunluqlarını işləyib hazırlamışlar.

Lakin bu istiqamət geniş populyarlıq qazansa da, tez bir zamanda aktuallığını itirir və XIX əsrin sonlarında diffuzionizm istiqaməti aparıcı istiqamətə çevrilir. Avrosentrist əhval-ruhiyyəni daha çox özündə əks etdirən bu elmi istiqamət mədəniyyətin dünyəvi-tarixi mahiyyətini deyil, məhz onun unikallığını və vahidliyini irəli çəkirdi. Mədəniyyətlərin kəsişməsini, onların qarşılıqlı əlaqələr şəraitində inkişafını, diffuziyasını, kontaktı əsas tarixi amil kimi göstərirdi. Diffuziya dedikdə, xalqların mədəniyyətinin yayılması qədim xalqlar arasında baş vermiş ticari, mədəni əlaqələr, habelə savaqlar, işğallar və kontaktlar vasitəsi ilə başa düşülürdü. Nəzəri və metodoloji baxımdan Münxen Universitetinin professoru Fridrix Ratsel tərəfindən hazırlanan diffuzionizm insan, təbiət və mədəniyyət məsələlərinə toxunurdu. Öz-özlüyündə doğru bir elmi istiqamət olmasına baxmayaraq, təəssüf ki, bu elmi istiqamət də istinad nöqtəsi kimi Avropa mədəniyyətini əsas götürürdü.

Düşünürük ki, Ferdinand de Sössürün etnizmle bağlı söylədiyi fikirlər avrosentristlərə ən doğru cavabdır: “Çoxdan qəbul olunub ki, Şleyxer gerçəkliyi zorlayırdı, çünki o, dilə özündə inkişaf qanunlarını ehtiva edən orqanik varlıq kimi yanaşırdı və belə hesab edirdi ki, irqi və ya etnik qrupun “dahiliyi” (dırnaq işarəsi F. de Sössürə aiddir-İ.Q.) dili daim istiqamətləndirir. Tərəfimizdən elmin sınırlarına edilən ekskurslar bizi tamamilə mənfi xüsusiyyətlər daşıyan prinsiplərin üzərinə gətirir. Bu həm də çox maraqlıdır, belə ki, kursun əsas ideyası ilə üst-üstə düşür: lingvistikanın ən doğru və yeganə obyektivi özünün üzərində və özü üçün tədqiq olunan dildir”.⁶ Zənnimizcə, bu, hind-Avropa dillərinin həmin irqin “dühasından” bəhrələndiyini düşünənlərə ən doğru cavabdır.

Başqa bir etnoloji istiqamət funksionalizmdir. Bu istiqamətin yaratıcıları iki təbiət elminin söykəndiyi prinsipləri əsas götürürlər: bioloji orqanizm və fiziki sistem. Qeyd edək ki, bu

sonuncu istiqamət Böyük Britaniyada bu gün də sosial antropologiyanın əsasında durur. Bu istiqamətin yaratıcıları Bronislav və Radkliff-Braundur. Radkliff-Braun eyni zamanda struktur funksionalizmin əsasını qoymuşdur.

Lakin etnologiyada yeni, avrosentrizmdən uzaq bir elmi Amerika alimi Frans Boas yaradır. O, bütün yuxarıda sadalanan avrosentrist məktəblərdən uzaqlaşaraq etnologiyaya yeni bir baxış gətirdi. F.Boas bütün mədəniyyətlərin eyni dərəcədə dəyərli olduğunu və bir-biri ilə müqayisə oluna bilmədiyini vurğulayırdı. F.Boasın insan və etnos haqqında əsas müddəası ondan ibarət idi ki, hər bir xalq dili və mədəniyyəti haqda təsəvvürlərlə bərabər şəkildə öyrənilməlidir. O, mədəniyyətin heç bir halda bioloji varlıq kimi öyrənilməsini qəbul etmirdi. F.Boas mədəniyyətin evolyusionizmdən və diffuzionizmdən uzaq bir məsafədə öyrənilməsində tarixi prinsipi əsas tuturdu.

Y.V.Bromleyin başçılığı altında etnologiya ilə bağlı yeni konsepsiya tərtib olundu. Bu konsepsiyaya uyğun olaraq, bioloji vəhdət təşkil edən bəşəriyyət sosial qanunlara uyğun şəkildə inkişaf edir və bir neçə tarixən formalaşan cəmiyyətlərə bölünür. Bu cəmiyyətlər içində xüsusi yeri etnoslar tutur, belə ki, başqa cəmiyyətlərdən möhkəm əlaqələri və münasibətləri ilə fərqlənirlər. Konsepsiyanın əsas müddəası ondan ibarətdir ki, etnos bir tərəfdən etnik xüsusiyyətləri (dil, adətlər, etnik özünüdərkətmə), o biri tərəfdən etnik əlamətləri formalaşdıran amilləri (təbii-ərazi, iqtisadi və siyasi, dövlətçilik və s.) özündə birləşdirir. Beləliklə, alimin konsepsiyasına uyğun olaraq, hər bir etnos dualistik təbiətə malikdir - dar və geniş mənada: “Etnos tarixən formalaşmış sosial qrup tipidir ki, insanların kollektiv yaşamını təmin edən xüsusi formadır. Bu vəhdət, demək olar ki, təbii-tarixi yolla yaranır və inkişaf edir; O, ona daxil olan fərdlərin iradəsindən asılı deyil və özünüistehsal hesabına uzunəsrlik yaşam gücünə sahibdir”.⁷

Müəllifin “Очерки теории этноса”⁸ əsərində bildirdiyi fikrə görə, “Əsas etnik bölmələrdən başqa, kiçik etnik qruplar da mövcuddur: 1) Elementar və ya mikroetnik vahidlər, məsələn,

⁶ Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. Москва, Наука, 1987. 356 с., с. 11

⁸ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. Москва, Наука, 1983. 245 с., с. 84

⁶ Соссюр де Ф. Заметки по общей лингвистике. Москва, Прогресс, 1990, 280 с., 231

ailə; 2) Subetnik qruplar; 3) Makroetnik və ya metaetnik qruplar. Bu fikrə əsasən, bir fərd özünü subetnik cəhətdən Don kazakı, əsas etnik cəhətdən rus və metaetnik cəhətdən slavyan hesab edir.

Bu prinsipə, habelə qazax dilçisi A. Junusbəyin dillərin təsnifinə əsasən, biz Azərbaycan dilini və dialektlərini qruplara ayırmışıq. Belə ki, misal üçün, Ağdam şivəsi subetnik cəhətdən Qarabağ şivəsi, etnik cəhətdən Azərbaycan dili dialekti, metaetnik cəhətdən türk dilinin bir parçasıdır. Lakin bu şivədə özünü göstərən müxtəlif diferensial əlamətlər tarixi proseslərin nəticəsi kimi təzahür edir. Türk tayfalarının müxtəlif dövrlərdə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində çağdaş Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi formalaşması baş vermişdir.

Xalqın yaranması tarixinə toxunan A.P.Sadoxin yazır: “Ərazi, dil, adətlər kimi faktorların güclənməsi xalqların yaranmasına zəmin yaratdı. Bu əsasla xalqın “biz-onlar” antitezi üzərində özünüdərk baş verdi. Xalqlar tayfaların qarışması və konsolidasiyası nəticəsində yaranmışlar”⁹

İrqlərin yaranmasının səbəbləri və tarixi tam məlum deyil. Belə ehtimal var ki, monqoloid və avropoidlər 50 min il öncə diferensiallaşmışlar. Səbəb kimi, iqlim faktorları göstərilir. Deməli, *bu irqə məxsus tayfalar global yerdəyişmələrə məruz qaldıqda irqi xüsusiyyətlərini itirə bilərlər.* (kursiv bizimdir-İ.Q.)

Etnosların təsnifi zamanı, zənnimizcə, ən doğru təsnif dil mənsubiyyətinə görə aparılındır. Çünki məhz dil birliyi xalqların genetik qohumluğunu təsdiq edən ən vacib faktorlardan biridir və bəlkə də, birincisidir. Dil təsnifinin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri odur ki, insan ana dilində özünü dərk etməyə başlayarkən danışmağa başlayır. Dil birliyi insanlar arasında razılışma və anlaşma hissi oyadır ki, bu da vəhdətdə olmaq üçün ən əsas amildir. Yəni bir dildə danışan insanlar (və ya tayfalar) bir araya gəlib qarışaraq daha sürətli şəkildə xalq formalaşdırıla bilərlər.

Lakin bəzən etnos və dil anlayışları üst-üstə düşməyə bilər.

A.Sadoxinin bu haqda fikirlərini doğru hesab edirik: “Tarixi aspektdən insanlar arasında ən vacib ünsiyyət vasitəsi kimi danışq dili əsas götürülür. Lakin danışq dili ilə etnos arasında münasibətlər heç də hər zaman üst-üstə düşmür. Real həyatda insanlar “dildə” (hər halda, “ədəbi dil”i nəzərdə tutur - İ.Q.) deyil, dialektlərdə - dilin yerli variantlarında danışirlar. Dialektlər hər bir etnosun bir hissəsinin müəyyən tarixi xüsusiyyətlərinin inkişafı nəticəsində baş verir. Bəzən dialektlər arasında fərq müstəqil dillər arasındakı fərqdən daha qabarıq olur. Məsələn, türk dilinin qıpçaq qrupuna daxil olan tatarlar, başqırdlar, qazaxlar və başqa türk xalqları eyni ədəbi dil vəhdətinə malik deyillər, yəni ədəbi dil onları birləşdirmir. Lakin türk xalqlarının nümayəndələri bir-birini çox yaxşı başa düşürlər. Amma bütün almanlar formal olaraq bir dil birliyində birləşdiriliblər. Lakin gerçəklikdə alman dilinin dialektləri bir-birindən daha kəskin fərqlənir, nəinki türk ədəbi dilləri və yaxud rus və Ukrayna dilləri bir-birindən... Lakin çox zaman dil və etnik mənsubiyyət üst-üstə düşür və məhz bu səbəbdən də dil təsnifi etnosları və etnik vahidləri təyin etməkdə vacib amil kimi götürülür. Beləliklə, dil təsnifində iki əsas amil əhəmiyyətlidir - dil və etnik mənsubiyyət”¹⁰

Hələ XI əsrdə məşhur türkoloq Mahmud Kaşğari türk dillərinin ümumi və diferensial xüsusiyyətlərini, habelə bu xüsusiyyətləri formalaşdıran bəzi amilləri nəzərə alaraq yaratdığı “Divani-lügət-it türk” əsərində, əslində dünyada ilk dəfə etnolingvistik tədqiqatın əsasını qoymuşdur. Təkrarən qeyd edirik ki, əsər yalnız müqayisəli-linqvistik xarakter daşımır. Əsər türk xalqlarının yayıldığı arealı, adətləri, tabuları (misal üçün, bir söz oğuzların dilində niyə işləklidən çıxıb və onun yerinə sinonim işlənir və s.) ağıları, xalq poeziya nümunələrinin toplu məcmuəsi kimi çıxış edir. “M.Kaşğarinin böyük xidmətlərindən biri də bu olmuşdur ki, o, türk dillərindən bəhs edərkən konkret nümunələr, xüsusən sözlər və ifadələrlə yanaşı, folklordan da bir çox nümunələr vermişdir. Belə misallar isə şifahi ədəbi dilin yazıya köçürülməsinin parlaq nümunələrindən və müvəffəqiyyətli təcrübələrindən olmuşdur. At, ot, it, iç, uç, ər, ün, ol, av,

⁹ Садыхин А.П. Этнология. Москва. Наука. 2004. 346 с.с.132

¹⁰ Садыхин А.П. Этнология. Москва. Наука. 2004. 346 с.с.173

üz, iş, saç, sağ, söz, qul, quş, qış, boğaz, baş, başmaq, qaşuq, qatıq, gümüş, gəlsün, gəlmiş;

Gök bulutlandı, Gün tutundi.

Tağ tağğa qawuşmas.

Kişi kişiğə qawuşur.

Və ya

Sapanda sındırış bolsa

Örütgündə irtiş bolmas”¹¹

Əsər həqiqətən də, tarix-müqayisəli metodla (dünyada ilk dəfə - İ.Q.), etnoqrafik üsullarla, tarixi-coğrafi prinsip nəzərə alınaraq işlənmiş ilk etnolinqvistik tədqiqat işidir. Təəssüf ki, türkoloqun ikinci əsəri – sintaksis sahəsindəki tədqiqatları əlimizdə yoxdur.

Qırğız etnolinqvisti A.Sıdıkovun fikirləri dediklərimizi təsdiqləyir. Müəllif etnolinqvistikanın bir elm kimi tarixinə toxunarkən elmə qədər deyilən bir mərhələ ayırır və böyük dilçinin əsərini bu dövrə aid edir: “Qırğız dilçilik elminin elmə qədər dövründən danışarkən M.Kaşğarının – dünyada ilk türkoloq-lingvist, etnoqrafın, tarixçinin, folkloristin “Divani-lügə-tit-türk” əsərini xüsusi qeyd etmək gərəkdir. Onun rəngərəng etnolinqvistik əsərinin analoquna sonralar heç bir qərb və şərq aliminin əsərlərində rast gəlinmir”¹²

Lügətin göz önündə olmasına baxmayaraq, etnolinqvistikanın atası bəllidir, Avropada israrla F. Boppun və Rasmus Raskın adları tarixi-müqayisəli metodun banisi kimi çəkilir, etnolinqvistikanın əsasını təşkil edən metodun baniləri kimi F.Boas və başqaları təqdim olunur.

Tarixi-müqayisəli metod dillər və bu dildə danışanların qohumluq dərəcəsini təyin etməyə imkan verir. Eyni zamanda bir dilin ayrı-ayrı dialektlərini birləşdirən və fərqləndirən xüsusiyyətlərin etnik mahiyyətini üzə çıxarmağa imkan verir.

Azərbaycan dili dialektlərinin etnolinqvistik təhlili epizodik xarakter daşımışdır. Dialekt araşdırmalarında etnolinqvistik araşdırmalara ötəri nəzər yetirilmişdir. Əsasən dialektlərin

etnolinqvistik xüsusiyyətləri yalnız fonetik hadisələr təhlil edilərkən qeyd edilmişdir. Bu zaman yalnız bu və ya digər hadisə qısaca olaraq oğuz və ya qırçaq elementi kimi təhlil olunmuşdur.

Misal üçün, M.Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” əsəri Azərbaycan dili dialektlərini hərtərəfli, yəni dilin bütün səviyyələrini əhatə edən tədqiqat işi olmasına baxmayaraq, etnolinqvistik araşdırmalara, demək olar ki, yer ayrılmamışdır. Əsərdə müqayisəli metoddan geniş istifadə edilmiş, əksər türk dilləri tədqiqata bu və ya digər dərəcədə cəlb olunmuş, lakin bu hadisələrin kökündə duran etnolinqvistik səbəblər aşkarlanmamışdır. Əsərin son bölümündə - “Leksika” hissəsində leksik vahidlər milli və alınma olaraq fərqləndirilmiş, alınmalar müəyyən dərəcədə mənşəyinə görə təhlil olunmuşdur.¹³

F.Zeynalovun “Türkologiyanın əsasları” əsərində də yalnız epizodik halda müəyyən bir dil hadisəsinin etnik mənşəyi tədqiqata cəlb edilmişdir.¹⁴

Dialektlərimizin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərdən biri də R.Rüstəmovun “Quba dialekti”¹⁵ əsəridir. Əsərin giriş hissəsində müəllif Quba haqqında ümumi məlumat verir və bu dialektə özünü göstərən bəzi spesifik, xüsusən leksik xüsusiyyətləri qeyd edir: “Quba əyalətində yaşayan əhali öz tərkibi etibarilə çox müxtəlif olmuşdur. Burada əhalinin əksəriyyətini təşkil edən azərbaycanlılarla yanaşı, ləzgilər, tatlar və azlıqda qalan başqa tayfalar (xınalıqlar, buduqlar) da yaşamışlar. Bu vəziyyət indi də davam edir. İndiki Quba rayonunda azərbaycanlılar (əksəriyyət), ləzgilər, tatlar və başqaları yaşayırlar. Azərbaycan, ləzgi, tat kəndlərində yaşayan əhalinin qədim zamanlardan bəri davam edən qarşılıqlı münasibəti öz təsirini dildə göstərmişdir. İstər Quba dialektində, istərsə də ləzgi və tat dillərində işlənən müştərək sözlərə rast gəlmək mümkündür” (36, 8).¹⁶

Göründüyü kimi, müəllif dialektə özünü göstərən spesifik

¹¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979, 267 s., s.82

¹² Садыхов К. Языковые особенности «Кутадгу-билик». Ташкент, 1987, Автореф. дис. ... канд. филол. наук. s.11

¹³ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 423 s.

¹⁴ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981, 345 s.

¹⁵ Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, ASSR EA, 1961, 284 s.

¹⁶ Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, ASSR EA, 1961, 284 s., s.8

leksik xüsusiyyətləri türkmənşəli və yaddilli olmaqla fərqləndirir. Lakin bu zaman Quba dialektini şimal-şərq qrupunun başqa dialekt və şivələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərin etnolinqvistik təhlili aparılmır: “Şübhəsiz, Quba dialektinin yalnız özünə məxsus xüsusiyyətləri mövcuddur ki, bunları şərq qrupunun başqa dialektlərində ya tamamilə görə bilmirik, ya da bu xüsusiyyətlərə çox az təsadüf olunur” (36, 10).¹⁷

Təəssüf ki, müəllif bu təsadüflərin etnolinqvistik xüsusiyyətlərini açıqlamır. Sual olunur – necə olur ki, Quba dialektinə məxsus xüsusiyyətlər Qazax və başqa qərb dialektləri və ya cənub dialekti ilə üst-üstə düşür? Bu kimi etnolinqvistik tədqiqatlardakı boşluq başqa elmi araşdırmalarda da davam edir.

Məsələn, M.İslamovun “Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti”¹⁸ əsərində sonrakı uzanma fonetik hadisəsini Volqaboyu türk xalqlarının dilinə xas cəhət kimi qeyd edir, lakin bu uzanmanın tarixini qeyd edən müəllif onun etnik mənşəyi məsələsini araşdırmır.

Diqqətimizi cəlb edən tədqiqatlardan biri də A.H.Vəliyevin “Göyçay keçid şivəsinin leksikası”¹⁹ əsərində Göyçay rayonunun şivələrini tədqiq edərkən müəllifin maraqlı faktlara toxunmasıdır. Müəllif şivənin leksik qatında tarixizmləri rayonda müxtəlif mənşəli tayfaların müxtəlif dövrlərdə əraziyə köçü ilə əlaqələndirir. Bu köçdə həm türkmənşəli, həm də kürd, ərəb tayfaları bir neçə ailə şəklində iştirak etmişlər. Müəllif şivədə özünü göstərən tayfa, nəsil adlarını məhz bu aspektdən izah edir.

Zənnimizcə, bu sahədə “Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti”²⁰ əsəri xüsusi vurğulanmalıdır. Əsərin “Fonetika” bölməsində bir çox fonetik hadisələr etnolinqvistik baxımdan izah edilir və bu və ya digər fonetik hadisənin türk tayfa dilləri ilə əlaqəsi göstərilir. Bundan əlavə, əsərdə morfoloji bir hadisənin, Dərbənd dialektində ismin yiyəlik halında –in şəkilçisini –im

¹⁷ yəne orada, s.10

¹⁸ İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968. 276 s., s.11

¹⁹ Vəliyev A.N. Göyçay keçid şivəsinin leksikası. Bakı, Maarif, 1960. 154 s.

²⁰ Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, Elm, 2009. 448 s.

şəkilçisinin əvəz etməsinin sadəcə bir fonetik hadisə kimi qəbul edilməsi doğru hesab olunmayaraq, bunun “Codeks Kumani-kus” qədim yazılı abidəsinə əsasən, qədim qıpçaq mənşəli –ing şəkilçisindən törədiyi qeyd olunur.²¹

Daha bir tədqiqat işi N.S. Cidalayevin “Azərbaycan dilinin Aşağıkatrux dialektinin öçerki”²² əsəridir. Əsərdə bir çox razılaşmadığımız məqamlar olsa da, qeyd edək ki, ərazidə işlənən linqvistik vahidlərin mənşəyi araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

Düşünürük ki, etnolinqvistika sahəsində Azərbaycan dilçiliyində ən çox əməyi olan alim Ə.Dəmirçizadədir. Alim yazır: “Azərbaycan dili dövrümüzə qədər min ildən çox inkişaf yolu keçmiş bir dildir. Bu keçən əsrlər müddətində onun fonetik sistemində, lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda az-çox dəyişiklik olsa da, əsaslı dəyişiklik baş verməmişdir. Hətta bu dil, rüşeymləri saydığımız oğuz və qıpçaq dillərindən də əsaslı surətdə fərqlənir”.²³

Ə.Dəmirçizadənin dialekt və şivələrin yaranmasına səbəb olan tarixi şəraitə münasibəti diqqəti cəlb edir: “Beləliklə, ümumxalq dili vahidliyinə görə qəbilə, tayfa dilləri dövründəki çoxdillikdən əsaslı surətdə fərqlənsə də, bu dövrdə də xalq dilinin vahidliyi müəyyən dərəcədə şərti və nisbi mənaldır. Çünki bu dövrdə ümumxalq dilinin şivə adlanan qolları əslində ayrı-ayrı feodal birləşmələrində istifadə edilən daha işlək ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Ona görə də belə bir dövrdə dialekt, şivə nəinki törəyir, hətta artır və inkişaf edir”.²⁴

Beləliklə, Ə.Dəmirçizadə dialekt və şivələrin yaranmasında tayfa dil elementlərini deyil, məhz inzibati-ərazi bölgüsünü əsas götürür. Alim tayfa dil elementlərini bütün Azərbaycan ədəbi dili üçün əsas rüşeym kimi qəbul edir. Bu fikir onun “Azərbaycan dilində oğuz və qıpçaq lisanı ünsürləri” adlı məqaləsində aparıcı xətdir: “Tarixi hadisələrdən belə məlum olur ki, türk sistemli yeni Azərbaycan dilinin təşəkkülündə digər türk tayfa lisanı ünsürlərindən qıpçaq və oğuz lisanı ünsürləri nisbətən

²¹ yəne orada, s.84

²² Cidalayev N.S. Azərbaycan dilinin Aşağıkatrux dialektinin öçerki. Məxaçkala, 2008, 124 s.

²³ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979, 267 s., s.16

²⁴ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979, 267 s., s.17

daha çox təşkilədiçi aşqar kimi iştirak etmişlər”.²⁵

Ə.Dəmirçizadənin fikrinə görə, ümumxalq dili formalaşdığı zaman dialekt və şivələr artır və inkişaf edir, lakin milli dil formalaşdığı zaman dialekt və şivələr reqresə uğrayır. Bununla belə, Ə.Dəmirçizadə şivələrin etnik mahiyyət daşdığını tamamilə inkar etmir: “Məlum olduğu üzrə, şivələr bu və ya digər şəkildə ya ümumxalq dilindən əvvəlki qəbilə dillərinin izlərini, xüsusiyyətini müəyyən dərəcədə özündə saxlayır, ya ümumxalq dili əmələ gəldikdən sonra bu və ya digər məhdud feodallıqlarla əlaqədar olaraq bir sıra xüsusiyyətlər, fərqli əlamətlər kəsb edib ümumxalq dilinin qolları halında formalaşmış olur, ya da, tək-tək hallarda olsa da, çarpazlaşma nəticəsində məğlub olmuş başqa bir dilin xüsusiyyətini özündə saxlayan bir dil izi kimi fərqlənərək müəyyən tarixi müddətdə yaşayır”.²⁶

M.Kaşğariyə əsaslanan Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilində özünü göstərən tayfa dil elementlərini aşağıdakı kimi izah edir: “M.Kaşğari, ümumiyyətlə, Rumdan şərqə doğru yerləşmiş türk tayfalarından bəhs edərkən heç də Kerç dənizinin qərbi, şimali Etil çayının qərbi, şimali cənubi, şərq və s. kimi müəyyən-ləşdirici ifadələr işlətməmişdir. Çünki IX-X əsrlərdə Qafqazın həndəvərinə gəlmiş və Kerç dənizinin şərqinə qədər gedə bilmiş olan türk tayfaları M.Kaşğarinin tədqiq etdiyi dövrə qədər İranın şimal-şərqində, Qafqazın hər yerində, xüsusən Arran və Azərbaycanda məskən salmış, Bağdad vilayətində hətta xilafəti də əllərinə almışlar. Buna görə də beçənəkləri Rum yaxınlığında – şimalda, Kerç dənizinin şərqində; qıpçaqları Şimali Qafqaz və Arranda; oğuzları isə İraqda, Azərbaycanda və şimali İranda yerləşmiş və artıq yerlilərlə qaynayıb-qarıxmış türk tayfaları kimi tanımaq lazım gəlir. Bu tayfaların dilini isə artıq bir-birilə qarışmış və yeni keyfiyyətə çevrilmək prosesində olan bir dil kimi, yəni ümumxalq Azərbaycan dilinin əsas aşqarı kimi, hətta əsas fondu kimi tanımaq doğru olar”.²⁷

Ə.Dəmirçizadənin bəzi etnolinqviistik müşahidələri marağı

²⁵ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilindəki oğuz-qıpçaq lisanı ünsürləri. Azərbaycan SSR EA Dilçilik institutunun əsərləri. 1-ci cild, 1947, s.3-14.

²⁶ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979, 267 s., s.40

²⁷ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979, 267 s., s.55

cəlb edir. Müəllif Şimali Qafqaz xalqları və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında bəzi maraqlı faktları tədqiq edərək çox doğru nəticələr əldə etmişdir: “Türkcə isim və feillərin başındakı “y” səsinə qarşı oğuz və qıpçaqlarda bəzən “c” səsinin işlədilməsini, bəzən isə “y” səsinin düşməsinə həm oğuzlara, həm də qıpçaqlara ümumi şəkildə aid etmək olmaz. Çox ehtimal ki, türkcə feil və isimlərin başındakı “y” səsi qıpçaqlarda “c” səsinə çevrilmiş, oğuzların dilində isə “y” səsi tamamilə düşmüş. Bunu M.Kaşğari ümumiləşdirərək vermiş; halbuki, sövti dəyişmələrdən 1-cisi Şimali Qafqaz türk dillərində, 2-cisi isə Azərbaycan dilində indi də mövcuddur”.²⁸

Etnolinqviistik tədqiqatları məqalədə inkişaf etdirən Ə.Dəmirçizadə daha sonra aşağıdakı nəticələrə gəlir: “Bir sıra türk tayfa dillərində, noqay və ya tuvin dilində “cazu”, “cağsı”, “cer”, “caz”, “cara” deyildiyi halda, Azərbaycan dilində də, bir sıra türk dillərində olduğu kimi, bu sözlər “y” ilə, yəni “yazı”, “yaxşı”, “yaz”, “yara” şəklində işlənir. Oğuz dilinin ümumi sövti xüsusiyyətlərinə görə, gərək bu sözlərin başındakı “y” səsi düşmüş olaydı; Yaxşı deyil, axşı, yaz deyil, az, yarmaq deyil, armaq işlənərdi. Eləcə də bəzi türk dillərində “y” səsilə işlənən sözlər Azərbaycan dilində “c” ilə işlənir. Məsələn, cızmaq, cırmaq və s. Belə görünür ki, burada digər türk qəbilə dillərinin də təsiri olmuş və bunun nəticəsi olaraq bir sıra ünsürlər halında digər türk tayfa dillərinin xüsusiyyətləri Azərbaycan dilində özünə yer tapmışdır”.²⁹

Ə. Dəmirçizadə bəzi qıpçaq ünsürlərinin Azərbaycan ədəbi dilində özünə yer almasını bəzi şivə xüsusiyyətlərinin ədəbi dilə təsiri ilə əlaqələndirir. Bunu müəllif xüsusən, anlautda /t//d əvəzlənməsi ilə vurğulayır. Bu qıpçaq ünsürlərinin güclü olduğu şivələrə Bakı dialektini: ot-od, at-ad; Qazax dialektini: tüş-düş, tüz-düz, tiş/çiş-diş aid edir: “Fikrimizcə, bu xüsusiyyətləri başqa türk dillərindən deyil, qıpçaq dilindən keçmə ünsürlərin təsiri kimi də izah etmək olar, məhz buna görədir ki, hətta özbək şivələrində də “diş” əvəzinə “ciş”, “düş” əvəzinə “cüş”

²⁸ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilindəki oğuz-qıpçaq lisanı ünsürləri...s 5

²⁹ Ə. Dəmirçizadə. göstərilən əsəri.s 5

işlənir. Bu nöqteyi-nəzərdən Bakı dialektində “get” əvəzinə ged, ot əvəzinə od işlənməsi Azərbaycan dilinin ümumi sövti qanununa uyğunluq nəticəsidir”.³⁰

Ə. Dəmirçizadə doğru olaraq, dilimizdə özünü göstərən bəzi başqa fonetik hadisələri də türk dilləri və eləcə də M.Kaşğarının lüğətinə əsasən etnolinqvistik tədqiqata cəlb edir. Bu fonetik hadisələr əsasən aşağıdakılardır: /p/b/v əvəzlənmələri. Bu əvəzlənmələr qıpçaq dilləri qrupuna aid özbək, uyğur və eləcə də başqa türk dillərində türkmənşəli və alınma sözlərdə özünü göstərir; dz/y əvəzlənmələri; z/s əvəzlənmələri; eləcə də isimlərdə “ğ” səsinin düşməsi; söz ortasında y/n əvəzlənməsi; p//b əvəzlənməsi və s. Sonda bu kimi qarışıq tayfa xüsusiyyətlərini Ə.Dəmirçizadə P.Melioranskiyə əsasən izah edir: “Belə müxtəlif lisani ünsürlərin olmasını fikrimizcə, iki şeylə izah etmək olar; bu ünsürlərin bir qismi daha əvvəldən oğuz və qıpçaqların tərkibinə daxil olmuş müxtəlif tayfaların lisani xüsusiyyətlərinin qalığıdır; digər qismi P.Melioranskiyə düşündüyü kimi, Hülaki dövründə gəlmiş bir sıra şərqli türk tayfa və bu tayfalardan yığılmış ordu hissələrinin lisani təsiri nəticəsidir. Bu xüsusiyyətlər yeni Azərbaycan dilinin təşəkkülü dövründən başlayaraq bir müddət, demək olar ki, müvazi şəkildə işlənmiş və əsrlər boyu bunların arasında mübarizə getmişdir”.³¹

Başqa bir yerdə Ə. Dəmirçizadə çağdaş Azərbaycan dilində “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərində işlənmiş bəzi ifadələrin arxaikləşməsinə izah edərək yazır: “Müasir Azərbaycan dilində heç bir iz buraxmadan unudulmuş, istemaldan düşmüş, müasir Azərbaycan dili üçün ölmüş sözlər: alp, ərcil, əsən, aytmq, inaç, tanuq, yöm, sası və s.

Belə sözlərin ölməsini mübarizədə məğlub olmaq kimi başa düşmək lazımdır. Bu sözlərin çoxu, başqa tayfa dillərinə mənsub olaraq, ümumxalq dili halında yenicə təşəkkül tapan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində başqa bir tayfaya və ya xalqa mənsub eyni mənalı sözlə müvazi işlənmiş, mübarizə etmiş və nəticədə məğlub olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan dili üçün

ölmüş sözlərin bir qisminin indi mövcud digər türk dillərində canlı surətdə işləndiyini görürük; məsələn, Orta Asiya türk dillərində ayt, alp, əsən, səmiz sözləri ümumi şəkildə işlənir”.³²

Göründüyü kimi, çağdaş Azərbaycan dili üçün arxaikləşmə prosesinin səbəbini Ə.Dəmirçizadə etnolinqvistik faktorlarda görür.

Bəzi etnolinqvistik xüsusiyyət daşıyan araşdırmalara T.Hacıyevin və K.Vəliyevin (Kamil Vəli Nərimanoğlu) bərabər müəllif olduqları “Azərbaycan dili tarixi” əsərində rast gəlmək mümkündür. Doğrudur, bu əsərdə hər hansı bir dialekt və şivə leksikasının və ya başqa dil xüsusiyyətinin etnolinqvistik təhlilindən söhbət getmir, lakin əsərdə bəzi qədim tayfaların dili və eləcə də qədim şumer dili təhlil olunur. Əsərdə şumer və türk dillərinin leksikasında özünü göstərən paralelliklərin təsadüfi olmadığını qeyd edən müəlliflər, bu kimi faktları Azərbaycan ərazisində ta qədim zamanlardan türk tayfalarının mövcudluğu ilə əlaqələndirirlər. Müəlliflərin İ.M.Dyakonova istinadən söylədikləri şumer leksik vahidləri aşağıdakılardır (qeyd edək ki, əsərdə İ.M.Dyakonovun rusca şərhləri verilmişdir): uzuk-uzun/ uzaq; tuş./şuş-düş/tüş; ud-od; udun-odun; dingir-təngir/tanrı; tingir-dəniz/təngiz; ada-ata; ama-ana; ab-ev/əv; eran-əran; kir-kir/çirk, torpaq; tir-diri; eş-eşik; qu-qu/küy; qaş-quş; yegər-əgəri/əyri; kur-qur(ucalt) deş-deşik; uş-üş; en-ən; tu-doğ/törə”.³³

Leksik paralellər çağdaş dilimizlə o qədər səsləşir ki, biz İ.M.Dyakonovun izahlarını verməyi lazım bilmədik. Yuxarıda adı çəkilən müəlliflər daha sonra bəzi başqa onomastik vahidlərin etimoloji təhlilinə geniş yer ayırmışlar.

Azərbaycan dilçiliyində və ümumilikdə dilçilik elmində etnolinqvistika nisbətən gənc elm sahəsi sayıldığından əsrlərin sayı nəzərə çarpacaq qədər azdır.

³² Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi... s.122

³³ Hacıyev T; Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, Maarif, 1983, 186 s..22

³⁰ yənə orada, s.6

³¹ Ə.Dəmirçizadə, göstərilən əsəri, s.10

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN
ETNOLİNGVİSTİK ARAŞDIRMA MƏSƏLƏLƏRİAzərbaycan dili dialektlərinin etnik təşəkkülü və təsnifi
məsələləri

Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasının etnolinqvistik təhlilinin Azərbaycan ərazisində yaşamış qədim türk tayfalarının tarixi ilə qarşılıqlı surətdə öyrənilməsi vacib aspektlərdən biridir. Bir tərəfdən dialekt və şivə leksikasının etnolinqvistik təhlili qədim türk tayfa elementlərini aşkarlamağa yardım edəcək, digər tərəfdən türk tayfalarının Azərbaycan ərazisində yerləşməsi və yerdəyişməsi dialekt və şivələrdə özünü göstərən fərqlərin səbəbini müəyyən edəcəkdir. “Türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərini dəqiq müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Bu hər şeydən əvvəl əldə olan qədim yazılı abidələri ətraflı şərh etməklə bağlıdırsa, digər tərəfdən türksistemli dillərin həm ölüb getmiş, həm də müasir dialekt və şivələrini, ayrı-ayrı türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu müqayisəli şəkildə səciyyələndirməklə üzvi şəkildə bağlıdır”.³⁴

Tarixi və linqvistik ədəbiyyata söykənərək demək olar ki, Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən indiyə qədər türk tayfaları yaşamışdır və zamanla bu əraziyə gələn türk tayfaları bu prosesi sadəcə olaraq gücləndirmişlər: “Azərbaycan xalqının təşəkkülündə türk etnosları əsas olmuşdur. Etnik təkamül də dildə analogi olaraq, ən qədimlərdən gəlir. Azərbaycan xalqının etnik təkamülündə, yuxarıda dediyimiz kimi, türk etnosları iki antropofizioloji mərhələdə iştirak edirlər. Birinci, eramızdan bir neçə min il əvvəl bu ərazidə müxtəlifdilli və müxtəlif antropoloji quruluşlu tayfalarla təmasda

³⁴ Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, Elm. 1984. 152 s., s. 13

olan, ayrı-ayrı mərhələlərdə həmin tayfalarla az və ya çox dərəcədə dəyişmələr keçirmiş və nəticədə metamorfoza uğrayaraq avropoidləşmiş türk etnosları, ikinci, eramızın əvvəlindən gələn və ənənəvi türk antropoloji quruluşu saxlayan türk etnosları”.³⁵

Qeyd etmək yerinə düşər ki, biz ümumilikdə türk etnosunun və Azərbaycan türklərinin ayrılıqda antropoloji quruluşu məsələlərinə bir neçə dəfə yenə dönəcəyik. Bizi maraqlandıran məsələ - Azərbaycan ərazisində türk tayfalarının yaşaması haqqında başqa bir mənbədə deyilir: “Qədim Midiya və Albaniya ərazisində oturaq türklər müxtəlif fasilələrlə müxtəlif dövrlərdə gələn yeni türk etnosları ilə müşayiət olunur. Bizim eramızda bu yeni axınlar haqqında tarixi mənbələr daha çox danışır. Xüsusilə V əsrdən sonra türklər az-çox müəyyənləşmiş dövlətlər kimi müharibələr aparıb imperiya yaratmaq niyyəti ilə Qərbə doğru hərəkət edirlər. Lakin bu ərazidə möhkəm dövlətə rast gəlib məğlub olurlar. Buna görə də məğlub olanlar ayrı-ayrı dövlət-tayfa ittifaqları kimi xüsusiləşir və yerli dövlətin adını daşıyan oturaq türklərdən gəlmə adları ilə seçilir. Bununla belə, gəlmə türk tayfa-dövlətləri məğlub olduqda da yerli türklərə kəmiyyət artımı cəhətdən, bunun ardınca siyasi mövqe cəhətdən təsirsiz qalmır”.³⁶

Ön Asiyadan başlayaraq böyük bir ərazidə yayılan türk tayfaları tarixi baxımdan çox gec yazılı abidələr yaratmışlar və ya daha dəqiq desək, əlimizdə olan yazılı abidələr yazı tarixindən daha gec bir dövrə aiddir. Xatırladaq ki, ilk yazı mixi yazılar hesab olunur ki, bu yazılarda da Ön Asiya ərazisində türükki tayfasının adı çəkilir.

Azərbaycan ərazisində türk tayfalarının mövcudluğu hər zaman mübahisə doğuran məsələlərdən biri olmuşdur. Bu haqda elmi ədəbiyyatda kifayət qədər ziddiyyətli fikirlər söylənilmişdir. Bəzi mənbələr türk tayfalarının Azərbaycan ərazisinə gəlişini eramızın V əsrinə aid edirlər. Lakin bir çox

³⁵ Hacıyev T. Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, Maarif. 1983. 186 s., s. 31

³⁶ yenə orada, s. 35

alimlər bu ərazidə qədim dövrlərdən prototürk tayfalarının yaşadığını söyləyirlər.

“Bizə görə, X-XI əsrlərdə, bu dövrdəki oğuz-səlcuq gəlişlərinə qədər türkmənşəli Azərbaycan dili formalaşmışdır. Tarixi faktlardır ki, X-XI əsrlərdə gələn oğuz və qıpçaqlar formalaşmış Azərbaycan xalqı tərəfindən sıxışdırılır və beləliklə də, bunlar artıq müəyyənlanmış dil mühitinə düşürlər. Bu dilin müəyyənlənməsi isə artıq V-VI əsrlərdə başa çatmışdı”.³⁷

Dilçilik ədəbiyyatında belə məlumat verilir ki, Azərbaycan dilinin əsasında oğuz və qıpçaq dili dayanır. Məsələ burasındadır ki, türk tayfa dillərinin fərqli cəhətlərindən danışarkən M.Kaşğari oğuz və qıpçaq dillərini təxminən eyni xüsusiyyətlərlə təqdim edir. Məsələn: söz başında y səsinin düşməsi: ilıq-yılıq, yüncü-cüncü-incü; m-b – bən-mən; damaq ahənginin pozulması: bardum-bardım; -ğu əvəzinə -ası işlənməsi: barası yer-barğu yer; söz ortasında samit səsin düşməsi: çümük-çümçük (ala qarğa), tamak-tamğak (damaq); -ğan əvəzinə -an feli sifəti: baran-barğan; keçmiş zamanda -dum əvəzinə -dam işlənməsi və s. Bir neçə fərqli cəhət də göstərilir: oğuz qrupu türk dillərində -ğacı şəkilçisi; sözün əvvəlində və sonunda kar t əvəzinə cingiltili d: dəvəy-təvəy, öd-öt (deşik); söz sonunda qoşa dodaq w əvəzinə v səsinin işlənməsi: ew-ev, aw-av və s. Ümumiyyətlə, bir-iki istisna olmaqla (istisna hər yerdə mümkündür), oğuz və qıpçaq dil xüsusiyyətləri bir-biri ilə eynilik təşkil edir. Bir cəhət də var ki, bu dillərdə eyni zamanda bir neçə müxtəlif hadisə paralel fəaliyyət göstərir. Məsələn, qıpçaq dillərində azaq, adaq (ayaq); oğuz və qıpçaq dillərində ayıq, adığ (ajı); həm y səsinin düşməsi, həm y-nın c-ya keçməsi: cüncü müşahidə olunur. Digər tərəfdən də Azərbaycan dilinin qədim yazılı abidələrində elə xüsusiyyətlərə təsadüf olunur ki, bunlar oğuz-qıpçaq yox, başqa tayfa dillərində müşahidə olunur: ayaq (arqu dilində), mən (başqa türklərin dilində) və s. Bu faktlardan hansı nəticə çıxır? Birincisi, fikrimizcə, M.Kaşğarinin tayfa dilləri kimi təqdim etdiyi dillər xalis tayfa dili deyildir. Bir tayfa adına verilən

³⁷ T.Hacıyev, göstərilən əsəri.s.36

xüsusiyyətlər içərisində bir neçə tayfa dili elementləri vardır; çoxvariantlılıq, qarışıqlıq xalq dilinin əlamətləridir. Deməli, M.Kaşğarinin təsvir etdiyi dövrdə müəyyənlanmış türk mənşəli xalq dilləri fəaliyyət göstərmişdir... İkinci, Azərbaycan dilində ancaq oğuz və qıpçaq elementləri göstərmək düzgün deyildir. Əgər oğuz dili, dediyimiz kimi, o zaman xalq dili səviyyəsində bir neçə tayfa dilini əhatə edirdisə, onda təbii ki, Azərbaycan dili oğuz dili səviyyəsində bir neçə dili əhatə etmişdir. Burada xəzər, suvar, emek, arqu, yağma, uyğur və s. xalq-tayfa dilləri xüsusiyyətləri cəmləşir”.³⁸

“Azərbaycan tarixi” kitabında aborigen tayfa məsələsinə toxunan müəllif bir neçə böyük tayfa ittifaqının içərisində eramızdan ə. II əsrdə yaşamış kaspilərin də adını çəkir. Bu tayfanı qədim türk tayfalarından sayılan xəzərlərlə eyniləşdirən bir çox müəlliflərin fikri mövcuddur: “Yaxud Xəzər və onunla paralel şəkildə işlənən Qaspi əslində bir sözün iki müxtəlif variantlarıdır. Sözün əsli Qas// Xas-dır ; -pi cəm şəkilçisi olduğu kimi -ər də cəm şəkilçisidir. Deməli, Qaspi və Xəzər sözlərinin hər biri eyni mənənin eyni kök əsasında iki müxtəlif dildəki ifadəsidir. Bu isə çox qədim zamanlarda Qaspi dənizinin sahillərində, xüsusən şimal-qərb sahillərində xəzərlərin, yəni qas və ya xəz adlı tayfanın yaşamasına dəlalət edir”.³⁹

Düşünürük ki, lingvistik baxımdan bu versiya ağılabatandır. Belə ki, Mahmud Kaşğari türk dillərində anlautda /x/ səsinin işlənmədiyini xüsusi vurğulayır və qeyd edir ki, ərəblər /k/-ni /x/-ya çevirirlər. Doğrudur, E.Əzizov bu məsələ ilə bağlı fərqli fikirlər irəli sürür və iddia edir ki, /x/ məhz bir neçə türk tayfa dili üçün xarakterikdir.⁴⁰ Lakin, düşünürük ki, bir çox türk tayfaları üçün anlautda /x/ səsinin xarakterik olmaması önəmli faktdır. Deməli, ərəb və başqa mənbələrdə xəz+ər kimi səslənən etnonimin türk dilində kas olması tamamilə mümkündür.

³⁸ T.Hacıyev, göstərilən əsəri.s.36

³⁹ Azərbaycan tarixi. I cild. Bakı, Çıraq, 2007, 720 s.,s.44

⁴⁰ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı. Bakı Universiteti nəşriyyatı. 1999. 354 s.,s.92,102

Əlbəttə, yazılı mənbənin olmaması işi çox çətinləşdirir. Lakin bizim fikrimizi E.Əzizovun D.Yeremeyevə əsasən söylədiyi mülahizə də təsdiqləyir: “D.Yeremeyev elə bir maraqlı nəticəyə gəlmişdir ki, “xəzər” sözü Xəzərətrafi türklərdə “qacar” şəklində saxlanılmışdır”.⁴¹

Analoji fikirlərə T.Hacıyevin və K.Vəliyevin “Azərbaycan dili tarixi” əsərində də rast gəlirik.⁴²

Yuxarıda adı çəkilən türk tayfalarının Azərbaycan ərazisində aborigen əhali, türk dilinin isə qədim ünsiyyət vasitəsi olması barədə fikirlərə əsaslı elmi səbəb bir daha şumer yazılı abidələrində türükki tayfasının adının çəkilməsidir. Bu haqda “Azərbaycan tarixi. I cild”də yazılır: “E.ə. III minilliyin ikinci yarısı şumer-akkad qaynaqlarında Azərbaycan ərazisini bildirən digər adlar da işlənmişdir. Azərbaycanın şərqi torpaqlarına verilən adlar isə o dövrün mixi yazılarında əksini tapmamışdır. E.ə. II minillikdə ölkənin yığcam adları tayfa adları ilə əvəz olunmağa başlamış və turukki tayfasının adına əsasən Urmiya gölü hövzəsinin bir hissəsi Turukkum adlanmışdır. Turrukum ölkə adı da Azərbaycanın “dağ”, “dağlıq ölkə” hissəsinə aid edilir”.⁴³

Bu əsaslı fakt bizi məsələni dərinlən araşdırmağa vadar edir. Məsələ bundadır ki, adı çəkilən tayfanın adı türk tarixinin araşdırıcısı L.Qumilyov tərəfindən də Çin qaynaqlarına əsasən qeyd edilir və türükki/turukku etnosu barədə məlumat verən və onun etnogenezini göstərməyə çalışan müəllif yazır: “Çinlilər Aşinanın tabeliyində olanları tu-kü adlandırdılar. Bu söz P.P.Pelyo tərəfindən uğurlu şəkildə izah olunur: türk+üt,yəni türklər, lakin buradakı cəm şəkilçisi monqol mənşəlidir. Bütün qədim türk dilində siyasi terminlər monqol mənşəli cəm şəkilçisi qəbul etmiş olur. Bu isə əsas verir düşünək ki, bu linqvistik hadisə türk dilində xarici faktordur”.⁴⁴ Böyük alimin fikrində bir az çəşqinlik yaradacaq məqamlar

⁴¹ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999. 354 s.,s.23

⁴² T.Hacıyev, K.Vəliyev, göstərilən əsəri,s.14

⁴³ Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, Çıraq, 2007, 720 s.,s.17

⁴⁴ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва. Наука,1967, 560 с.,s.22

var. Birinci, qədim Çin mənbələrində (təxminən V-VI əsrlər) Çin yaxınlığında və qədim şumer yazılarında (beş min il öncə) şumerlərlə qonşu tayfa kimi adı çəkilən türükkiyə niyə tarixi-etnogenezdən keçirilmir? Necə olur ki, üç min il fasilədən sonra (yazılı mənbələr arasında fasilə nəzərdə tutulur) cərəyan edən savaş hadisələrində adı çəkilən tayfa gənc bir siyasi-hərbi birləşmə kimi qələmə verilir. Daha sonra bu birləşmənin monqol mənşəli olduğunu vurğulayan müəllif hunlarla heç bir etnik bağlantı görmür. Müəllif güclənmiş türk tayfalarının Qafqaza yürüşlərini təsvir edərkən onların burada artıq sabirlərlə, xəzərlərlə, bulqarlarla qarşılaşdığını söyləyir.⁴⁵

Bəxtiyar Tuncay “Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı” əsərində xəzərlərlə qıpçaqların etnogenezini eyni götürür. Müəllif yazır: “Məsələ burasındadır ki, xəzərlərin yəhudiliyi qəbul etmiş hissəsinin birbaşa davamı hesab olunan kırımçaklardır... kırımçak türkcəsi yazılı materiallarının tədqiqi bu dilin alban (qıpçaq-qarqar) dili ilə, şivə fərqi diqqətə alınmazsa, demək olar ki, eyni olduğunu, fəqət oğuz türkcəsinin daha çox təsirinə məruz qaldığını söyləməyə əsas verir”.⁴⁶

Qeyd edək ki, bu məsələyə dilçilikdə fərqli bir baxış da mövcuddur. Belə ki, Q.Kazımov alban-qarqar-qıpçaq etnik münasibətlərinə toxunarkən yazır: “...bizim fikrimizcə, alban, yəni qarqar-qıpçaq ifadəsi tam doğru deyil, albanlarla qarqarlar arasına bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Qıpçaqlar yalnız Albaniya ölkəsinin vətəndaşları kimi alban sayıla bilərlər”.⁴⁷

Yuxarıda adı çəkilən mənbələrə əsasən söyləmək olar ki, Azərbaycan ərazisində aborigen əhali sayılan qədim türk (bundan sonra prototürk- İ.Q.) tayfalarının etnogenezi ilə bağlı söylənən fikirlərlə yanaşı, ümumilikdə bizə məlum olan türk etnosunun tarixi ilə bağlı materiallara istinad ediləcəkdir. Belə ki, V əsrdən başlayaraq artıq Qafqazda adları çəki-

⁴⁵ L.Qumilev, göstərilən əsəri,s.37

⁴⁶ Tuncay Bəxtiyar. Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı. Bakı, Qanun, 2010, 368 s.,s.40

⁴⁷ Kazımov Q. Erken orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülü // “Kredo” qəzeti, 28 sentyabr. N37. s.3-5

lən xəzərlər, sabirlər, bulqarlar, sözsüz ki, Azərbaycan dilində və onun dialekt leksikasında böyük bir iz qoymuşlar. Tarixdən bildiyimiz qədər, adı çəkilən türk tayfaları türk etnosunun qərbi hun qoluna aiddir. Məhz bu səbəbdən də bu tayfaların etnogenezi ilə bağlı məsələlərə diqqətlə yanaşmağı vacib bildik.

Beləliklə, sual doğulur: V əsrdə yeni yaranmağa başlayan etnos necə olur ki, şərqdən qərbə hərəkət edərkən, onunla eyni dildə danışan tayfalarla qarşılaşır? Ferdinand de Sössür dil, etnizm, irq və coğrafi məkan məsələsinə toxunarkən xalqların köçü məsələsinə xüsusi həssaslıqla yanaşır, lakin alim məhz diferensiallaşma prosesində xalqların köçünü mühüm amil hesab edir⁴⁸. Yəni xalqların köçü ümumi dilin müxtəlif qollara ayrılmasına səbəb ola bilər. Dünyanın müxtəlif güşələrində eyni dil müxtəlif vaxtlarda rüşeym tapa bilməzdi. Altay dağlarında və Qafqaz-Volqa çayı boyunca bir-birindən etnik cəhətdən fərqli tayfalar tərəfindən (türk olmayan) türk dilindən spontan istifadə etmə halı mümkün deyil. Bu irrealdir. Dillərin varislik və inkişaf məntiqinə sığmır. Bütün dillər və onların qolları ümumi qanunauyğunluq və varislik prinsipinə əsasən yaranır və inkişaf edir. Bunu L.Qumilyovun özü də qəbul edir, lakin inadla türk dilinin yaranma tarixini türk etnosunun təşəkkül tapmasından daha qədim dövrə aid edir.⁴⁹

Düşünürük ki, türk dilinin yaranma tarixi elə türk tayfalarının təşəkkül tapması ilə üst-üstə düşür.

Doğrudur, prototürk dilinə aid hər hansı qədim yazılı abidə bu günə qədər aşkarlanmamışdır (qeyd etmək yerinə düşər ki, bu yazıların olmamasına dəlalət etmir, belə ki, gələcək arxeoloji qazıntılar zamanı bir vaxtlar Orxon-Yenisey abidələrinin kəşfi kimi, belə tapıntıların tapılması mümkündür), lakin bir daha təkrar edirik ki, şumer yazılarının mövcudluğu və müasir türk dilləri ilə şumerçənin böyük uyğunluğu, habelə bu abidələrdə türükki tayfasından bəhs edilməsi bizə əsas

⁴⁸ daha ətraflı bax: Соссюр де Ф. Заметки по общей лингвистике. Москва, Прогресс. 1990. 280 с.

⁴⁹ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва. Наука.1967. 560 с.с.24

verir ki, türk dilinin və türk etnosunun eyni zamandan təşəkkül tapması barədə fikirlər yürüdək.

Zənnimizcə, türkoloji ədəbiyyatda türk dilinin tarixinin türk etnosunun təşəkkülündən daha qədim bir dövrə aid edilməsi elmi - tarixi ardıcılığın pozulmasının nəticəsidir. Belə ki, prototürk tayfalarından hesab olunan hunların tarixi Altay dağlarının ətəklərində yaşayan bir xalq (budun) kimi qədim Çin qaynaqlarında qeyd olunduğu dövrdən götürülür. Qeyd edək ki, böyük alim bu əsərində həmçinin hunlarla eyni dövrdə yaşamış di xalqının adını çəkir və qeyd edir ki, onlar müasir qırğızların babalarıdır. Deməli, eyni bir dövrdə türk xalqlarının genetikasının kökündə duran iki xalq mövcud olmuşdur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, söhbət təxminən e.ə. XII əsrləri əhatə edən bir dövrdən gedir. L.Qumilyov bu hunları daha çox inkişaf etmiş, ailə-nəsil sistemini sabitləşdirmiş hunlar kimi qələmə verir. Hunların adət və ənənələrinə bir daha ətraflı qayıdacaq, lakin bir məsələ qaranlıq qalır. Əgər bir dövrdə iki eyni dildə danışan (deməli, genetik baxımdan qohum, lakin müəllif bunları qohum kimi qeyd etmir) xalq vardisa, deməli, türk xalqları arasında diferensiallaşma artıq başlamışdır və onlar kiçik bir tayfa şəklində mövcud olan köçəri ailələr deyil, formalaşmağa başlayan, adət-ənənəsi olan xalq kimi çıxış edirlər. Bundan öncəki minilliklərə aid hunlar haqqında isə L.Qumilyov aşağıdakıları qeyd edir: "Qədimdə çox güman ki, hunlarda heç bir dövlət quruluşu yox idi. Ayrı-ayrı ailələr çöllərdə mal-qara və atlar, dəvələr, uzunqulaqlarla köç edirdilər".⁵⁰ Çin qədim əlyazmalarına istinadən müəllif yazır: "Ox atmağı gözəl bilən hunlar hərbi işlərlə daha çox məşğul olurdular ki, qarətçi yürüşləri uğurla həyata keçirsinlər. Bir-birlərini adları ilə çağırırdılar və titulları yox idi. Yaxşı döyüşkən cavanlar daha çox hörmət qazanır və qidanın daha yağlı yerlərini yeyirdilər. Qocalar və zəiflər daha az qidalanırdılar və hörmətləri yox idi. Ailələr çoxarvadlı olurdu və arvadlar miras kimi atadan

⁵⁰ Гумилев Л. Н. Хунну. Москва. Издательство восточной литературы. 1960. 624 с.с.39

ögey oğula, böyük qardaşdan kiçik qardaşa keçirdi. Bu, qadına hörmətsizlik kimi yox, əksinə onun qayğısına qalmaq kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, başsız qalan qadın acından ölməli idi, yəni bu miras kimi nəsilən-nəslə keçmək qadının yaşamını ərindən sonra təmin etmək məqsədi güdüdü. Bütün bunları arxeoloji faktlarla tutuşduraq. 1927-1937 illərdə İçəri Monqolustanda neolit mədəniyyətinə aid nümunə aşkarlanır ki, bunu təxminən, e.ə. 2000-ci ilə aid edirlər. Bu mədəniyyət şimali Çin neolitindən kəskin sürətdə fərqlənir. Nəticə göz qabağındadır. Tapılan neolit mədəniyyət öncə di tayfasının, sonra Çin sülaləsi Syanın sığındıqları baliqçı və ovçu köçəri tayfaların mədəniyyəti idi. Beləliklə, sığınacaq vermiş qədim xu tayfası çox primitiv və dövlətçilik adət-ənənəsi olmayan tayfa idilər. Onların tarix qarşısında əvəzsiz əməyi qum dənizi Qobini keçərək Sibiri kəşf etmələri olmuşdur. Ailə adət-ənənəsinin olmaması kəsb və ağır həyat təzi ilə əlaqədar olmuşdur... Qeyd etmək lazımdır ki, e.ə. XII əsr hunları babaları qədim xulardan fərqlənirlər. Deqin qeyd edir ki, 1200 il eramızdan öncə hunlar artıq dövlət quruluşuna malik idilər və çarlıqlar mövcud idi. Xebeydən Barkul gölünə qədər ərazidə məskunlaşan hunlar Çinə yürüşlər edirdilər. Onların ailə-nəsil münasibətləri tənzimlənmişdir və böyük yüklərə hörmət birinci yerdə dururdu”.⁵¹ Müəllif həmçinin hunların savaş tanrısı İlbisi də qeyd etmişdir.

Deməli, öncəki minilliklərdə hun tayfaları pərakəndə şəklidə köç edən və dövlət quruluşu olmayan bir tayfa olmuşlar. Lakin bir faktı bir daha nəzərinizə çatdırmaq istərdik ki, artıq o dövrdə başqa bir prototürk tayfası hunlardan ayrı şəklidə mövcud idi. Bu tayfaların məhz Altay dağları ətəyində formalaşması və təşəkkülü barədə heç bir yazılı mənbə yoxdur. Əlbəttə, qədim yazıya malik bir dövlət kimi qədim Çin mənbələri qonşuları haqda məlumat verir, lakin onların təşəkkülü çinliləri maraqlandırmırdı.

Beləliklə, L.Qumilyov prototürk tayfaları sayılan hunların tarixini eramızdan 2000 il əvvələ hesablayır, lakin di, xakas

və başqa türkdilli tayfaların təşəkkülü və türk etnosunun diferensiallaşma məsələlərinə toxunmur.

Müəllif türk dilinin tarixinə toxunarkən yazır: “Bununla belə “türk” adı tarixdən silinmədi. Tam əksinə, o Asiyanın yarısını bürüdü. Ərəblər bütün döyüşkən köçəriləri türk adlandırdılar. Onlar da bu yer üzündən artıq silinmiş qəhrəman və cəsur xalqın şərəfinə bu adı məmnuniyyətlə qəbul edirdilər. Bu termin daha sonralar bir daha transformasiyaya uğradı və dil ailəsinin adını bildirdi. Beləliklə, böyük xaqanlığa daxil olan xalqların bir çoxu “türkləşdi”. Onlardan çoxu heç monqoloid deyildir. Məsələn, osmanlılar, azərbaycanlılar və türkmənlər. Bəzisi, xaqanatın bir zamanlar düşməni idilər: yakutların babaları - kurıkanlar və xakasların babaları – qırğızlar. Üçüncülər isə, türklərin özündən daha erkən formalaşmışlar, məsələn, balkarlar və çuvaşlar”.⁵²

Bəlkə də, yazılı mənbələrin kasadlığı və uzun müddət üçün yoxluğu müəyyən tarixi hadisələrin ardıcılığında çətinlik yarada bilər, lakin dil böyük bir şifahi abidədir, həm lingvistik, həm də bəşər tarixi baxımdan. Çuvaş dilinin böyük tədqiqatçısı R.Axmetyanov bu dilin bulqar dilindən rəvac aldığı qənaətinə gəlir və çuvaş dilində özünü göstərən yad-dilli faktorları araşdırarkən bunları tarixi, dini, coğrafi səbəblərlə izah edir.⁵³

Bu halda yaxşı bir sual doğulur: türk tarixi hunlarla və bütün qədim türk tayfaları ilə bağlı olmayıb birbaşa Böyük Türk Xaqanlığı ilə bağlıdırsa və birdən-birə (hunlardan yüz il sonra) tarix meydanında peyda olubsa, niyə monqol mənşəli bu köçəri tayfa o vaxta qədər xalqsız (yəni bu dildə danışan olmayıb, amma dil olub) mövcud olan bir dilə müraciət edib? Məntiqsiz deyilmi? Necə olur ki, monqol və başqa mənşəli xalqlar bir vaxtlar xaqanlığın tabeliyində olan və ya ona düşmən olan xalqlar öz dillərini unudub (həm də zorla deyil, türklərin cəsarətinin şərəfinə) türkcə danışmağa başladılar?

⁵² Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва, Наука, 1967. 560 с., с.24

⁵³ Ətraflı bax: Ахметьянов Р. Исследования по диалектологии и истории татарского языка. Москва, Наука, 1980. 103 с.

⁵¹ Гумилев Л. Н. Хунну. Москва, Издательство восточной литературы, 1960. 624 с., с.33

Əlbəttə, türk adını öz üzərlərinə götürməkləri bəlkə də müəyyən qədər məntiqli görünə bilər, amma bu qədər böyük ərazidə qısa bir müddət ərzində (110 il) yad bir dilin doğma dilə çevrilməsi, həm də bəzən könüllü, bəzən zorla “assimilyasiya” olunan dillərin substrat buraxmaması məntiqsizdir. Fikrimizin təsdiqini F.Sössürün analogi fikirlərində tapırıq: “Düşünmək səhv olar ki, dil ailəsi məfhumu antropoloji ailə anlayışını ehtiva edir. Gerçəklik o qədər də sadə deyil. Məsələn üçün, konkret irqi xüsusiyyətləri fəqlənən german irqi vardır: sarı saçlar, uzunsov kəllə quruluşu, hündür boy və s. Lakin bütün germandilli xalqlar bu tipə heç də uyğun gəlmirlər. Məsələn üçün, allemanlar (Alp dağlarının ətəyində yaşayırlar). Onlar antropoloji quruluşuna görə germanlardan fərqlənirlər. Lakin belə güman etmək olarmı ki, dil özü özlüyündə bir irqə məxsus olub və daha sonra başqa xalqlara zor gücünə “sırımbdır”?!“

Doğrudur, biz belə hallarla qarşılaşırıq, lakin germanlarla məsələ başqa cürdür. Hətta biz ehtimal etsək ki, germanlar bu qədər xalqı istila ediblər, yenə də onları bütünlüklə “əridə” bilməzdilər. Bunun üçün tarixəqədərki dövrdə sahiblik və ya başqa uyğun səbəblər olmadır”.⁵⁴

Əlbəttə, böyük dilçi haqlıdır. Hər hansı bir xalqın istila zamanı qalib xalq tərəfindən etnik baxımdan assimilyasiyası mümkündür, lakin böyük bir ərazidə kiçik zaman ərzində “türkləşmə” irrealdir. Tarixçilərimiz bu məsələyə belə yanaşırlar:

“Mannaların dili barədə heç bir məlumat qalmamışdır. Burada hurri, İran, türk və başqa dillərin işləndiyi barədə məlumat qalmamışdır. Bu mülahizələr yer və şəxs adlarının təhlilinə əsaslanırdı. Burada hurri etnoslarının təmsil olunması yer və şəxs adlarının tam təhlilinə əsaslanmır, sadəcə, bəzi komponentlərin oxşarlığı dəlil kimi götürülmüşdür. Mannada İrandilli etnosların olmasını bir neçə yer adı bildirir. Lakin son zamanlar Mannada hökmdar və yer adlarının türk mənşə-

li olması barədə əsaslı mülahizələr və dəlillər irəli sürülmüşdür.

Hələ Aratta dövründə ölkənin adı ilə bağlı burada türk mənşəli əhalinin yaşaması barədə mülahizə irəli sürülmüşdü. Aratta ölkə adı ən qədim türk dillərində “dağ, dağlıq ölkə” mənasında işlədilir. E.ə. VII əsrdə həmin ərazi Alateye “dağ, dağlıq ölkə” adlanırdı. Aratta və Alateye yer adlarında r-l fonetik əvəzlənməsi müşahidə olunur. Müasir türk dillərində Alataa, Alatu, Alatey oronimləri işlədilir. Aratta və Alateye yer adları ancaq ən qədim türk (protürk) dilləri əsasında meydana gələ bilərdi. Ən qədim türk etnoslarının burada yaşamasını turukki\turuki etnik adının bu əraziyə tətbiq olunması da göstərir. Turukki adı “türk” etnoniminin ilkin formasıdır.

Mixi yazılarda Manna ərazisi ilə əlaqədar təsadüf olunan bir sıra yer adları türk dillərində izah olunur. Uışdiş dağlıq vilayəti vişdiş\bişdiş sözünü təmsil edir və “beşdiş” mənasını daşıyır. Urartu yazısı bunu Uqiştini kimi qeyd etmişdir. Onun Uyiştini/ Biyuştini forması bərpa edilir və türk dilləri (qəd. türk. tinç-uca, dik, zirvə) əsasında “Beşdik”, “Beş zirvə” kimi mənalandırılır. Mixi yazılarda Uışdiş adının Uışda (“Beş dağ”) variantı da işlədilmişdir. Da/ta türk dillərində “dağ” mənasını bildirir. Orta əsrlərdə, güman ki, həmin dağ “Beşbarmaq” adlandırılmışdı. Uşkaya qalası dağ keçidi üzərində tikilmişdi və dağın coğrafi şəraitinə uyğun olaraq “Üçqaya” adı verilmişdi. Mixi yazılarda yad edilən “Göydən bulud kimi sallanan üç dağ zirvəsi” anlayışına uyğun gəlir. Bu toponim eyni zamanda Aşkaya şəklində işlədilirdi və “Aşu qaya”, “Aşırım qaya” (türk, aşu “keçid, aşırım”) mənasını daşıyır. Meişta/Mesa dağlıq ərazisi “iti zirvəli dağ” mənasında işlədilir və s.”⁵⁵ Daha sonra adı çəkilən mənbədə qeyd olunur: “Mannanın paytaxtı qala şəhəri İzirtu, yaxud Zirtu adı da (z~s) eyni mənanı daşıyır. Qizilunda/Qizilbuda türk dillərindən qizil-qızıl qırmızı və bunda/buda “bud, dağ, dolu, təpə” mənasını daşımışdır. Andirpatianu yer adı türk coğrafi

⁵⁴ Сосюр де Ф. Заметки по общей лингвистике. Москва, Прогресс. 1990. 280 с.,s.223

⁵⁵ Azərbaycan tarixi. 1 cild. Bakı. Çıraq. 2007. 720 s.,s.122

məfhumu ifadə edən addır, “dağ silsiləsi, təpəli dağ sırası, eroziyalı dağ silsiləsi” mənasını özündə əks etdirir. Uaşdirik-ku toponimi uaş\vaş və dirik söz birləşməsindən əmələ gəlmiş və “Baş daraq”, yəni “uca, çoxdişli dağ” mənasını daşımışdır...

Beləliklə, Mannada əhalinin başlıca dili ən qədim türk dili olmuşdur. Yer adlarında təmsil olunmuş sözlər ümumtürk leksikasına mənsub idi. E.ə. III-I minilliklərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində türk dillərində danışan etnoslar (yerli) yaşayırdılar və onlar hakim türk sülalələrinin əsasını qoymuşdular. Manna vilayəti hökmdarlarının adları da türk dillərində izah olunur. Manna vilayəti hökmdarının adı Ata, yəqin ki, “ata, başçı” mənasını daşımışdır. Ullusunu adı türk dillərində işlənən ullu\ulu “böyük, ulu, əzəmətli” sözünün və “sun” sifətin dərəcə əlamətini bildiren şəkilçinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir və “Ən böyük”, “Ən uca”, yaxud “ulu adam” mənasını daşımışdır”.⁵⁶

Deməli, xəzər və başqa qərbi hun tayfaları Azərbaycan ərazisində ilk görünməyə başladığı dövrə qədər də bu ərazidə mövcud olan dövlətlərin tərkibində türk dili (məntiqi olaraq türk tayfaları) mövcud olmuşdur. Qeyd edək ki, tarixi faktlara əsaslanan E.Əzizov israrla iddia edir ki, Azərbaycan ərazisində e.ə. II əsrdə hun tayfaları mövcud olmuşdur.⁵⁷

Azərbaycan türk dilinin formalaşmasına dair T. Hacıyev yazır: “Türk mənşəli Azərbaycan dilinin formalaşdığı ilk dövrlərdə Albaniyada vahid ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət göstərən alban dili olmayıb. Alban dili anlayışının özü bir növ xəyali xarakter daşıyır. Bu necə dildir ki, türk mənşəli Azərbaycan dilində yazılı nümunələr olan XIII əsrdən onun heç bir elementinə təsadüf olunmur? X-XII əsrlərdə türk tayfaları tərəfindən assimilyasiya olunan bu dilin qalib dildə mütləq müəyyən izləri qalmalı idi. Çünki bu dil olmuşsa, o çox zəngin, dolğun dil olmalı idi: onun V əsrdən yazılı ədəbi ənənələri var imiş. Halbuki, Azərbaycan dilində türk tayfa

dillərinə, həmçinin alınma ünsür kimi ərəb və fars dillərinə aid olunandan əlavə, heç bir dil xüsusiyyətinə, substrat nişanəsinə rast gəlinmir. Alban dili hegemon vəziyyətdən düşərkən, ya mövqeyini daraldıb məhdud şəkildə fəaliyyət göstərməli, yaşamalılı (müasir udin, qırız və s. dillər kimi), ya da müəyyən substrat faktlarda özünü gələcək nəsillərə təqdim etməli idi. Alban tayfa ittifaqı olmuş, hər tayfa öz dilində danışmışdır. Ancaq müxtəlif dövrlərdə bu tayfalardan biri siyasi cəhətdən gücləndikdə onun dili aparıcı mövqeyə qalxmışdır. Ola bilsin ki, belə aparıcı mövqeyə qalxan tayfanın dili məhz ölkənin - siyasi-inzibati toponimin özü ilə adlandırılmışdır. Yəni müxtəlif dövrlərdə alban dili adı altında müxtəlif mənşəli dil nəzərdə tutulmuşdur. Arran dili anlayışı da belə başa düşülməlidir... Arran, alban konkret etnosla bağlı deyil, coğrafi -inzibati adlardır;.. Eyni vəziyyət Midiya dili anlayışı ilə bağlıdır. Midiya ölkənin adıdır. O, əhali tərkibinə görə müxtəlif tayfalardan ibarətdir. Midiya tayfa ittifaqında da mənşəyinə görə ayrı-ayrı dillər mövcud olmuşdur. Beləliklə, hazırda Midiya və alban dillərinin Hind -Avropa, ya başqa mənşəli olduğunu təsdiq etmək mümkün olmadığı kimi, onun türk mənşəli olmadığını təsdiq etmək də eyni dərəcədə əsassız qalır... mütləq olanı odur ki, Midiya, Albaniya, Arran ərazisindəki tayfa ittifaqları içərisində həmişə türk mənşəli etnoslar olmuşdur. Müasir fars və türk dillərində “ki” bağlayıcısının, həmçinin eyni məqamlarda şəxs və xəbərlik şəkilçilərinin uyğunluğu da (I şəxs təkdə -m ünsürünün işlənməsi, III şəxs təkdə isə bu şəxs anlayışının sıfır morfemlə ifadəsi) göstərir ki, bu müxtəlif sistemli dillərdə məhz çox qədim dövrlərdən qarşılıqlı nüfuz etmə başlamışdır. Şübhəsiz, bu başlangıç Midiya dövründən əvvəllərə gedir... Türk dili ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi irəli çıxır. Hansı tarixi amillər belə bir missiyanı başqa dillərə yox, məhz türk dilinə həvalə edir? Birinci, türkdilli tayfalar ölkədə əksəriyyət təşkil edirdi; kəmiyyətcə çoxluq təşkil edən etnoslar bunlar idi. İkinci, orta əsrlərdə ardı-arası kəsilmədən bu əraziyə türkdilli dövlət-tayfalar gəlir, yerli dövlətlərlə müharibə

⁵⁶ Azərbaycan tarixi. I cild. Bakı, Çıraq, 2007. 720 s., s.124

⁵⁷ E.Əzizov. göstərilən əsəri.s.15.

aparır, bir çox hallarda qələbə çalırlar ki, bu, ölkədə türkdilli tayfaların siyasi və mədəni mövqeyini də fəallaşdırır.⁵⁸

Alban dili haqda əsərlərdən biri yuxarıda adı çəkilən Bəxtiyar Tuncayın əsəridir. Müəlif israrla alban dilinin qədim qarqar(qıpçaq) dili olduğuna dair mülahizələr irəli sürür və bunları dil faktları ilə isbatlayır. Biz daha öncə də toxunduğumuz məsələyə, qədim türk tayfa dillərində anlautda /x/ səsinin işlənməsinə dair, alimin yanaşması birmənalıdır. B.Tuncay bu dil faktını qarqar(qıpçaq), eyni zamanda ağ xəzərlərin dil elementi hesab edir. Hər halda xəzər/ kəsp qırşdırması türk tayfalarının dilində /x//k qırşdırmasından qismən xəbər verir.⁵⁹ Müəlif başqa bir əsərində kuti/ skit/ skiz/ kuz/oquz etnonimlərini qarşılaşdıraraq paralelliklər aparır.

Təəssüf ki, türk etnosunun tarixini yazanlar hər bir qədim türk tayfası haqqında yazını eyni ifadə ilə bitirirlər: yer üzündən silinib, heç bir iz buraxmadan tarixə qeyb oldu". Bu ifadələrlə biz istər hun tarixi ilə, istər Xəzər xaqanlığının tarixi ilə, istərsə də Türk xaqanlığının tarixi ilə bağlı rastlaşa bilərik.

"Qədim türklər" əsərində L.Qumilyov yuxarıda qeyd edildiyi kimi, IV-V əsrlərdə türükki tayfasını qeyd edir və vurğulayır ki, hunlar tarixdən silinib və türükülər yeni bir xalqdırlar. Bu məsələyə bir daha qayıtmağımızın səbəbi di və xakas tayfaları ilə bağlı olan məlumatlardır. Müəlif adı çəkilən tayfalardan danışarkən genetikada mühüm olan antropoloji quruluşa toxunur: "Mədəni calaqla bərabər, irqi calaqla da baş verdi: qarasu dövrü kimi adlandırılan bu dövrün qəbirlərində monqoloid və avropoid tiplərinə aid insan skeletləri tapılır.⁶⁰

Daha sonra qarasu mədəniyyətinin süqutundan bəhs edərək müəlif qeyd edir ki, taqar mədəniyyəti qarasu üzərində qələbə çaldı, bu isə o demək idi ki, avropoid irqi monqoloid

irqini üstələmişdir. Deməli, alim özü də qismən etiraf edir ki, qədim hunlar (eləcə də bütün qədim türklər) bir irqə deyil, xüsusi bir qarışıq irqə mənsub idilər. "Qədim türklər"də səslənən azərbaycanlılar, osmanlılar, türkmənlər monqoloid irqinə mənsub deyillər və bu səbəbdən də özləri deyil, yalnız dilləri türkdür (yuxarıda dəqiq sitat verilmişdir) fikri tam doğru deyil.

Müəlif bütün türklərin başlanğıcını Çin yaxınlığında axtarır, halbuki şumer yazılarında qeyd olunan tarixdən 1000 il öncə türükilərin adı çəkilir. Alman dilçisi Vinker şumer və akkad dillərini Ural-Altay dillərinin parçası qəbul etmişdir. T.Hacıyev şumerlə ilə türk dillərini müqayisə edərək leksik paralellər aparmışdır. Aparılan müqayisə sözlərin əksər hallarda identik olduğunu göstərirdi. Ön Asiyada mövcud olan şumerlərin qədim türklərlə (termin nisbidir) genetik bağlılığı və ya sıx təmaslarının olması şübhə doğurmur. 5000 il öncə xalqlar Çin yaxınlığından ön Asiyaya söz ala bilməzdilər, bu fakt yalnız yaxın təmas zamanı mümkündür. Təəssüf ki, şumer yazılarında türükilərin antropoloji quruluşu təsvir olunmur və sonrakı taleyi haqda da məlumat verilmir. Lakin bir qədər sonra Çin abidələrində qədim hu, di tayfalarının adının çəkilməsi ona dəlalət edir ki, türükilərdən bəziləri ön Asiyadan köç etməyə başlayıbmış. Müxtəlif tayfa adı altında köçə başlayan bu ailələr, yolçuluq həyatında əlbəttə ki, böyük sarsıntılar keçirmiş, adətlərindən uzaqlaşmışdılar və kasıb həyat tərzini keçirmişlər. Bu mümkündür. Sonra Sibiri kəşf edən türükilərdən olan hunlar varlanmağa və nisbətən daha sabit həyat sürməyə başladılar. Sibirdə 1000 il nisbətən sabitləşmiş hunlar kiçik tayfa və nəsiləri özlərinə tabe edir və onlarla qarışırdılar. Elə bu zaman irqi baxımdan qarışıq tiplər yaranır.

Heç bir xalq müasir halında təcəssüm etməmişdir. Bütün müasir xalqlar hər hansı bir qədim etnosdan və ya etnosların bir-birinə qarışmasından rəvac tapmışdır. Böyük dilçi Ferdinand de Sössürün irqlər, dillər və etnoslar haqda dedikləri fikrimizi təsdiqləyir. F.de Sössür yazır: "Dil göstəriciləri

⁵⁸ T.Hacıyev, K.Vəliyev, göstərilən əsəri, s.5:13,14:33

⁵⁹ Tuncay Bəxtiyar. Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı. Bakı, Qanun, 2010. 368 s.,s.280

⁶⁰ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва, Наука,1967. 560 с.,s.36

nəyə dəlalət edir? Dil yaxınlığında irqin eyniliyi ikinci dərəcəli və qətiyyəən əhəmiyyət kəsb etməyən faktordur. Lakin başqa bir birlik sözsüz ki, ən vacib və yeganə əhəmiyyətli olandır – biz onu etnizm adlandıracaq - etnizm adı altında biz müxtəlif irqlərə mənsub xalqların heç bir siyasi əlaqə olmadan dini, mədəni, birlikdə qorunmaq istəklərini özündə birləşdirən çoxşaxəli əlaqələrin üzərində qurulan birliyini nəzərdə tuturuq. Məhz dil və etnizm arasında o qarşılıqlı əlaqə qurulur. İctimai əlaqələr ümumi dil yaratmaq tendensiyasına malikdir və əksinə, ümumi dil əsasında etnik birliklər yaranır”⁶¹

Məhz bu səbəbdən də qədim hunların antropoloji quruluşu deyil, hansı dildə danışmaları daha əhəmiyyətlidir. Düşünürük ki, bu məsələyə Lev Qumilyov “Xunnu. Xunnu Çində” əsərində birdəfəlik və qəti şəkildə yekun vurur. O, qəti əminliklə qədim hunların türkdilli olması barədə fikirlər söyləyir: “Hunların hansı dildə danışmaları haqqında kifayət qədər ədəbiyyat mövcuddur, lakin bütün bunlar öz əhəmiyyətini çoxdan itirmişdir. Sıratı sübut etməyə çalışırdı ki, bizə məlum olan hun sözləri türk dilinə aiddir və günümüzə qədər gəlib çatmış hunca ifadə - türkcədir. Fin alimlərinin fikirləri hun dili haqqında məsələni bir qədər başqa məcraya yönəltdi və istər Ramsted, istərsə də Kastern hun dilinin türklərin və monqolların babaları üçün ümumi bir dil olduğunu sübut etməyə çalışırlar. P.Pelyo qeyd edir ki, bu dil (hun-İ.Q.) daha qədim elementləri özündə əks etdirir. Liqeti bir məsələni açıq saxlayır: hun dilində uzunboğaz çəkmə bildirən söz “saqdaq” nə türk dillərində, nə də monqol dilində öz əksini tapmamışdır. Müəllif tərəfindən müqayisə üçün gətirilən ket mənşəli “seqdi” sözü müəllifin özünü belə təmin etmir.

Lakin söz birbaşa qədim rus dilində XVI-XVII əsrlərdə işlənən türk-monqol mənşəli “saqaydak” sözünə uyğun gəlir. Yay və ox saxlanan qab mənası verir. Sözü hunca olan “saqdaq” sözünə aidliyi tam aydındır, belə ki, kolçana cəmi

30 ox sığdığına görə qədim hunlar öz bıçaqlarını ayaqqabılarına soxmuşlar. Beləliklə, “saqdaq” çox güman ki, e.ə. I əsrdə az diferensiallaşmış türk və monqol dil sisteminə aid olub; lakin bu da mümkündür ki, bizə məlum olan türk və monqol dillərindəki ümumi leksik vahidlər bir-birilə tarixən sıx bağlı olan iki xalqın mədəni əlaqələrinin nəticəsidir. Yuxarıda sadalanan fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq, hunların türkdilli olması heç bir şübhə doğurmur, belə ki, hun və xakas dilləri arasında genetik yaxınlıq var, yəni uyğurcayla (bu dilin mənşəyi haqqında iki fikir ola bilməz). Liqeti özü etiraf edir ki, hunların türkdilli olması ilə bağlı şübhələri onda bir sıra “mədəniyyət sözləri” yaradır. Bunlar, bildiyimiz kimi, alınma ola bilər ki, bu da qətiyyəən təəccüblü deyil, belə ki, hunlar uzun zamanlar intensiv şəkildə qonşuları ilə təmasda olmuşlar”⁶²

Fikrə münasibət bildirməzdən öncə, bir faktı da qeyd edək ki, “saqdaq” sözü dilimizin dialektlərində aşağıdakı şəkildə əksini tapmışdır:

Sağan	Gəncə, Tovuz	İri dərin boşqab
sağana/saqan	Oğuz, Qax, Zaqatala	Dərin qab
Sağrı	Qazax	Xəncərin qınnına çəkilən dəri
Sahan/saxan	Başkeçid, İmişli, Qazax, Borçalı	Dərin qab

Cədvəldən görüldüyü kimi, söz Azərbaycan dili dialektlərində müəyyən semantik dəyişikliyə uğrayaraq işlənəməkdədir. L.Qumilyov da qeyd edir ki, söz qədim hunca ayaqqabı deyil, məhz yay, ox və bıçaq qoyulan, saxlanılan qab kimi işlədilir, yəni ayaqqabı onun törəmə mənasıdır. Azərbaycan dialektlərində də məhz hər hansı əşyanın saxlandığı qab mənasında işlənir. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında da bu söz məhz ox qabı mənasında işlədilir.⁶³

Söz işlənmə baxımından geniş arealı əhatə edir və sözsüz ki,

⁶¹ Соссиор де Ф. Курс общей лингвистики. Екатеринбург, Издательство Уральского Университета, 1999. s.224

⁶² Гумилев Л. П. Хунну. Москва, Издательство восточной литературы, 1960. 624 с. s.52

⁶³ “Kitabi-Dədə Qorqud” un izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 1999. 203 s. s.148

türk dilinin ən dərin qatlarına aiddir. Bu sözün əsasında dayanan *sa* söz kökünün dərin etnolingvistik təhlili müəllif tərəfindən aparılmışdır.

Bundan başqa, əlavə edək ki, huncaya aid bir neçə sözdə bu vahid dilimizdə bu gün də mövcuddur: katır/qatır, turti, kinelü (qılinc). Beləliklə, yenidən L.Qumilyovun hun dili ilə bağlı fikirlərinə dönərək qeyd edək ki, əvvəlki əsrlərdə hun dilini monqol dili kimi qeyd edən müəllif bu əsərində təhlil əsasında onun doğru mənşəyini göstərmişdir.⁶⁴

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycanda da qadının əri öldükdən sonra kiçik qaynı ilə evlənmək adəti yaxın günlərimizə qədər qorunub saxlanmışdır. Bu adət eynən qədim hunlarda olduğu kimi, qadının başsız qalmaması məqsədi güdürdü.

Q. Kazımov qədim hunların Azərbaycan türklərinin etnogenezinə oynadığı rola toxunaraq yazır: "...hunların qərbə hərəkəti şimalı-cənublu Azərbaycanın birdəfəlik Yer kürəsində türk yurdu, türk vətəni kimi bərqərar olmasına zəmin yaratmışdır... Türk tayfalarının hun ittifaqı Azərbaycanın şimalı ilə cənubu arasında əlaqələri daha da sıxlaşdırdı... Ərazi birliyi, etnik birlik, dil birliyi, ictimai-siyasi və iqtisadi həyat birliyi xalqın və xalq dilinin təşəkkülü üçün əsas olmuşdur".⁶⁵

Artıq 5000 il öncə şumer qaynaqlarında adı çəkilən türk etnosu, bir qədər sonra Çin qaynaqlarında qeyd olunur. Deməli, Ön Asiyadan artıq eramızdan əvvəl üzü Şərqə tərəf köçlər olmuşdur və köçəri tayfaların ilk köç istiqaməti Şərqdən Qərbə deyil, Qərbdən Şərqə olmuşdur. L.Qumilyov hun tayfalarının "qumsal dənizi" keçib Sibiri kəşf etmələrini bəşəriyyət tarixi üçün böyük bir hadisə hesab edir. Kəsib-lamış və əldən düşmüş hun tayfalarının Sibiri kəşf etmə səbəblərini alim dəyişən iqlim və landşaftla əlaqələndirir. Deməli, bəzi türk tayfalarının Ön Asiyadan ağır və dözülməz

şərtlərlə üzü Şərqə tərəf köç etmələrinin də bir çox səbəbi vardır. Artıq erkən dövrlərdə köç etməyə başlayan türk tayfaları məsafə və zaman baxımından bir-birindən çox uzaqlaşmışdılar. Onları ayıran minilliklər, əlbəttə, onların arasında fərqlənməni də gücləndirirdi. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, türk dilinin spesifik musiqili ahəngi və dildəki aqlüti-nasiya mühafizəkar rol oynamışdır və dil vəhdəti qorunub saxlanmışdır. Türk dilinin və müasir türk dillərinin spesifik xüsusiyyətləri haqqında bir qədər sonra ətraflı bəhs olunacaqdır. Dilçilik ədəbiyyatında müasir Azərbaycan türklərinin antropoloji quruluşunda özünü göstərən ikitirəlik çox doğru bir istiqamətdə izah edilir: "Böyük rus alimi İ.M.Seçenovun elmi mülahizələrinə görə, Asiya türklərinə məxsus fizioloji quruluş dünyanın ilk antropoloji tiplərindəndir. Buna görə də güman etmək olar ki, qədim etnoslarının Zaqafqaziya ilə bağlı yayvarı hərəkətində türk etnosları da iştirak etmişdir. Bunlar gah təmiz halda, gah da assimilyasiya edilmiş vəziyyətdə həmişə meydana olmuş, Zaqafqaziyanın etnogenetik təkamülündə iştirak etmişlər".⁶⁶

L.Qumilyov türkütlərin Qafqaza gəlişinin 589-cu ilə təsadüf etdiyini qeyd edir. Müəllif Qara-Çurinin oğlu Yang Souxun yetmiş minlik ordunun başında Şərqi İrana, daha sonra Qafqaza yürüşlərindən bəhs edir.⁶⁷ Qeydlərdən məlum olur ki, "xəzərlərin yolu" adlanan xüsusi hərbi yolu ilə qələbələr qazanan türkütlər artıq regionda böyük güc sahibi idilər. Mühəribəni ustalıqla həyata keçirən türkün savaşıqlarını təsvir edən L.Qumilyov Qafqazda o zaman mövcud olan tayfaların adını belə çəkir: oslar, dzurdzuklar, didoylar.⁶⁸ Bu tayfaları müəllif "qafqazlı dağlılar" adlandırır. Məlumatdan belə nəticə çıxır ki, qafqazdilli tayfalar say etibarilə böyük bir qüvvə deyilmişlər və çoxminli türkün ordusuna qarşı dayana bilməmişlər: "Artıq 589-cu ilin mayında fars torpaqları boşaldıldı və qafqazlılar evlərinə dağılıdılar".⁶⁹

⁶⁴ L.Qumilyov, göstərilən əsəri, s.17

⁶⁵ Kazımov Q. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülü.// "Kredo" qəzeti. 5 oktyabr, N 38, s.3-5

⁶⁶ Т.Наси́ев, К.Вәли́ев, göstərilən əsəri, s.15

⁶⁷ Гуми́лев Л.Н. Древние торки. Москва, Наука,1967, 560 с.,126

⁶⁸ Гуми́лев Л.Н. göstərilən əsəri, s.125

⁶⁹ yəne orada, 126

Maraq çəkən məsələ budur ki, etnonimlərin tələffüzünü yazılı mənbəyə əsasən qəbul edirik. Lakin bu etnonimlərin həmin tayfanın dilində necə səsləndiyi və hansı dilə aid olması barədə heç bir məlumat yoxdur.

Türkütlərin zəbt etdikləri ölkələrdə yürütdükləri siyasi kurs müəllif tərəfindən yüksək qiymətləndirilir: “Qəbul etmək lazımdır ki, İstemi və Qara-Çurin Türk təkcə gözəl hərbi deyildilər. Onlar eyni zamanda əla administrator idilər. Türklər zəbt etdikləri ölkələrdə “modus vivendi” modeli yaratdılar. İndiyə qədər pərakəndə yaşayan və xırda müharibələrdə əziyyət çəkən tayfalar sakit və fırvan həyat sürmək şansını qazandılar. Bu isə öz növbəsində, ümumi bir vəhdətin, ondan sonra türk adlanacaq vəhdətin yaranmasına səbəb oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, türkütlərin azsaylı olması bu vahid sistemin qorunub saxlanılmasına səbəb oldu”.⁷⁰

Daha sonra bu mövzuya toxunan müəllif qeyd edir: “Kim soruşsa ki, türklərin payına düşən şöhrət və uğurun səbəbi nədir - cavab hər zaman məlumdur: bütün insanlar və ya nəsil-tayfalar öz mühitlərində nə qədər məşhur və sayğılıdırlarsa, başqa mühitə düşdükləri zaman bir o qədər nifrət qazanıb alçalırlar. Türklər isə əksinə, öz mühitlərində sadəcə türk tayfalarından biridirlər, lakin başqa müsəlmanların arasına düşdükcə və vətənlərindən uzaqlaşdıqca daha çox hörmət qazanırlar və əksər hallarda əmir olmağa qədər yüksəlirlər. Əfsanəvi türk xaqanı Əfrasiyab belə söyləmişdir: türk dəniz incisini xatırladır, o, öz sədəfində olarkən heç bir dəyəri yoxdur, lakin sədəfdən çıxan inci bir gəlinin boyunboğazının bəzəyinə çevrilir”.⁷¹

Deməli, Qafqazda və başqa zəbt etdikləri ölkələrdə stabil həyat quran türkütlər böyük hörmət qazanırdılar, lakin buna rəğmən azsaylı olması səbəbi ilə heç bir xalqı assimilyasiya edə bilməzdilər. Bu ərazilərin “türkləşdirilməsi” və yerli əhəlinin zorla assimilyasiya olunması tarixi gerçəkliyi əks etdirmir. Türkütlər buradakı türkdilli tayfalardan antropoloji quru-

luşuna görə fərqləndirilir.

“Türkütlər bütün türk tayfalarının içində ən çox monqoloid irqinin xüsusiyyətlərini daşıyırdılar, teleslər isə öz babaları di tayfası kimi avropoid idilər”.⁷²

Bizcə, böyük alimin qədim türk tayfalarını və müasir türk xalqlarını irqə görə fərqləndirməsi doğru deyildir. Fikrimizcə, bir çox müasir xalqların antropoloji quruluşu onları konkret hər hansı irqə aid etməyə imkan vermir.

Tarixi faktlara əsasən təxmin etmək olur ki, III-VI əsrlər türkdilli tayfaların yürüşləri Azərbaycan ərazisinin şimal-şərq hissəsini əhatə etmişdir. Deməli, bu dialekt və şivə leksikasında özünü göstərən müəyyən fərqlənmələr həmin qədim tayfaların dil elementləridir.

Biz fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün bəzi mənbələrə müraciət etdik.

Lev Qumilyov xəzər və telesləri türkütlərdən fərqləndirərək onların arasında yalnız dil birliyi olduğunu qeyd edir. Tarixdə eyni bir dövlətin tərkibində ünsiyyət vasitəsi kimi bir dilin seçildiyi və istifadəsi məlumdur, lakin bir dilin köklü ana dil kimi fərqli mənşəyə malik xalqlar və tayfalar tərəfindən istifadəsi məlum deyil. Dil mühüm bir inkişaf prosesi və təkamül keçən, alqoritmik qanuna tabe olaraq inkişaf edən böyük bir hadisədir. Yuxarıda F.Sössürün dillərin varislik prinsipi və onların ölməsi haqqında fikirləri ilə tanış olduq. Bir-iki və daha çox tayfa və xalq arasında ünsiyyət vasitəsinə çevrilə bilər, məsələn, rus dili keçmiş Sovet və çağdaş Rusiya Federasiyasında, ingilis dili Şimali Amerika, ispan dili Cənubi Amerika qitəsində olduğu kimi. Lakin bu dilləri qalib etnos və ya dövlət zorla etdirir (keçmiş SSRİ), (lakin bu zaman əhalinin sayhesabı azalmasına rəvac verən səbəblər olmadığından yerli əhali öz qüvvəsini saxlayır) və ya aborigen əhali demək olar ki, tamamilə məhv edilir və gəlmələr öz dövlətini qurub dillərini dövlət dili elan edirlər. Tarixdən bildiyimiz kimi, türkütlərin teleslərlə, xəzərlərlə və başqa türk tayfaları ilə eyni dildə danışmasına səbəb bunlardan heç

⁷⁰ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва, Наука, 1967. 560 с., s.148

⁷¹ yenə orada, s.149

⁷² yenə orada, s.181

biri deyil. İş ondadır ki, qədim di və sonradan teles və uyğurlarla türklər çox zaman düşmən olublar və heç biri say etibarını ilə o birindən kəskin fərqlənmirdilər. Dil ya onu yaradan xalqla eyni dövrdə təşəkkül tapır, ya da təkrar edirik - zorla assimilyasiya edilərək qalib dildə substrat yaradır. Bütün bu elmi anlaşılmazlığa baxmayaraq, "Qədim türklər" əsərində müəllif yazır:

"Hunların birbaşa varisləri türklər öz babaları haqda məlumata sahib deyildilər".⁷³

Daha sonra L.Qumilyov Qafqazda etnik vəziyyəti belə təsvir edir: "Qafqazyanı ərazidə o zaman iki xalq məskunlaşmışdır: uturqur, unnoqundur, onogur tayfalarını özündə birləşdirən bolqarlar və xəzərlər. 589 və 526-530-cu illərdə xəzərlər öz talelərini Aşinanın xanları ilə o qədər sıx bağladılar ki, yunan və fars müəllifləri bu terminləri sinonim kimi qəbul edirdilər. Xəzərləri hətta çinlilər də tanıyırdı. "Tapşu"da Bosı (Pəriyyə) və Folin(Vizantiya)-nin şimal qonşusu kimi dulqas (türküt) nəslindən olan *keslər* qeyd olunur".⁷⁴ Sitatdan göründüyü kimi, çinlilər də xəzərləri məhz kes kimi qeyd edirlər. Bu yuxarıda xəzərlərin kaspilərlə, qarqarlarla, kuz/skitlərlə etnogenetik bağlıqları barədə fikirlərimizi bir daha təsdiq edir.

Qeyddən məlum olur ki, hələ o dövrdə xəzərləri türk kimi qonşu xalqlar qəbul edirdilər. Doğrudur, L.Qumilyov bu eyniləşdirməni səhv sayır, lakin nəzərə alsaq ki, həm yunanlar, həm farslar xəzərlərlə yaxın qonşu və düşmən olublar, yunan və fars müəlliflərinin qeydləri səthi qarşılanma bilməz. Doğrudur, müəllifin özü də xəzərlərin genetikasından bəhs edərkən aşağıdakıları qeyd edir: "Müasir Qazaxıstanın qərb çölləri sabirlərin qədim ölkəsidir və onlar da Qərbi Xaqanlığa daxil idilər. VII əsrdə bu ölkə Sibir adlanırdı. Bolqar tayfaları kimi sabirlər də dululara rəğbət bəsləyirdilər".⁷⁵

"Onlar (aşağıda adı çəkilən tayfalar) qərbi xaqanlığın tolis-

tarduş sisteminə daxil olublar. Tayfalar sırasına görə aşağıdakı qruplara ayrılır:

- 1) Aşına nəslə - Azma Muğan çarın tayfası;
- 2) "böri" sözünün təhrif olunmuş Çin versiyası fuliyə uyğun gələn "xali" tayfası;
- 3) "A-sa-ste"- Aşide nəslindən olan məşhur türk nəslə;
- 4) "Sar"- sözsüz ki, "sir"; Sadalama "duli" sözü ilə bitir. Bu söz tolos termininə uyğun gəlir.⁷⁶

Azərbaycan ərazisinə yürüşlər haqda tarixçi aşağıdakı savaşı sıralamasını verir: "Lakin 623-cü ilin aprelinə nəzərdə tutulan Ermənistandan və Atropatena Qandzakından keçən ilk yürüşü uğurlu hesab etmək olmazdı. Baxmayaraq ki, yunanlar Dvini, Naxçıvanı və Qandzakı darmadağın etmişdilər, lakin sonradan farslar tərəfindən sıxışdırılan yunanlar Qaralaqaya sığınmışlar".⁷⁷ Sonuncu məkan müəllif fars Azərbaycanı adlandırırsa da, toponimin adı türkcədir. Toponimin türkcə olması orada türk tayfasının yaşamasına bir başa sübutdur. Toponim dil faktıdır. Yazısı qalmayan və ya tapılmayan etnos üçün toponim vacib araşdırma mənbəyinə çevrilir. Lakin yenə də israrla təkrar edirik ki, qədim protürk dilində yazı mövcud olmuşdur. Bunu qədim Çin yazılı mənbələri də təsdiq edir:

"Belə ki, "Üççarlığın tarixi" əsərində Çin və Funan (qədim Kambodjada dövlət) arasında 245-250-ci illərdə elçilərin baş tutan görüşündən sonra Çin elçisi bu ölkəni belə təsvir edir: "Onların yazısı mövcuddur və sənədləri arxivlərdə saxlayırlar. Onların yazısı hunların yazısını xatırladır".⁷⁸

L.Qumilyov qeyd edir ki, funanların yazısı qədim hind şrifti idi və deməli, hunların qərblə əlaqəsi vardı. Lakin bunu qeyd edən müəllif bunun köklərini izah etmir. Birinci, funanlarla hunların yazısının oxşaması nisbi götürülə bilər. Ola bilsin ki, zahiri oxşarlıq və Çin heroqliflərindən kəskin fərqlənmə onları çinli üçün identik etsin. Lakin fakt faktlığında qalır xun yazısı olub və o fərqli yazılarından fərqli qərbləməşəli olubdur.

⁷³ Гумилев Л. Н. Древние тюрки. Москва, Наука, 1967. 560 с. с. 340

⁷⁴ Гумилев Л. Н. Древние тюрки. Москва, Наука, 1967. 560 с. с. 160

⁷⁵ yəne orada, s. 167

⁷⁶ yəne orada, s. 160

⁷⁷ L. Qumilev: göstərilən əsəri, s. 183

⁷⁸ Гумилев Л. Н. Хунну. Москва, Издательство восточной литературы, 1960. 624 с. с. 59

Qeyd etmək yerinə düşər ki, hun, kas/xəz, sabir, bulqar, türükki və başqa türk tayfaları ilə bərabər daha bir tayfa adı diqqətimizi cəlb etdi.

L.Qumilyov hunların tərkibində lulu-knyazının adlarını çəkir.⁷⁹ Bu tayfanın adı Azərbaycan ərazisində adı çəkilən aborijen lulubi tayfası ilə üst-üstə düşür.

Müəllifin bəzi qeydlərində uyğunsuzluq vardır. Belə ki, müəllif sabirləri xun tayfasından hesab etmir, lakin qeyd edir ki, sabirlər Qafqaza gəldikləri zaman onları səhv salırdılar. Nəticədə belə məlum olur ki, sabirlərlə xunlar bənzəyirmiş. “Qədim türklər” əsərində müəllif qeyd edir ki, xəzərlərlə türkütlərin oxşadılması sırf təsadüfdür və onların arasında eynilikdən çox fərqlilik vardır. Lakin türkütləri xunların varisləri hesab edir və bunu dəfələrlə qeyd edir. Xəzər və bulqarlar haqqında müəllif B.Serebrennikova istinadən yazır ki, müasir çuvaş dilinin əsasında duran türk dillərinin biri Baykal gölünün ətrafında hər hansı bir monqol tayfasının qonşuluğunda yerləşən tayfaya aid imiş. Sonralar fin-üqor dilinin sahibləri türkdilli əhaliyə təsir göstərmişlər. Daha sonra bu güclü türkdilli dalğa iki böyük qola – bulqar və xəzər qollarına ayrılır.⁸⁰

Çaşdırıcı məqamlardan biri də antropologiya məsələləridir ki, L.Qumilyev özü də dəfələrlə qeyd edir ki, hunlar və sonradan onların varisləri dəfələrlə başqa irqlərə mənsub tayfalarla qarışıqlar və monqoloid xüsusiyyətlər üstünlük təşkil etsə də, bu, hunların təşəkkülündə tək irqi xüsusiyyət deyildir. Müəllif yazır: “Lakin bu əfsanəvi xanyun və xunyun tayfaları kim idi? Qobi ətrafını çinlilər “qumsal Şansay ölkəsi” adlandırırdılar və dinlilərin (qırğızların ulu babaları) vətəni hesab edirdilər. Antropoloji araşdırmalara əsasən, bunlar avropoid və monqoloid irqlərinin qarışığı idi”.⁸¹ Qeyd edək ki, hadisələr eramızdan öncə III minilliyi əhatə edir.

Altay dağlarının ətəklərində mavi gözlü, sarı saçlı tayfalar da mövcud olmuşdur. Deməli, Böyük çöldə uzun əsrlər hun

imperiyası, sonradan Böyük Türk xaqanlığını yaradan xalq, qız alıb, qız verib və əlbəttə ki, irq qarışıqlığı yaranmışdır və bu inkar edilməzdir. T.Hacıyev və K.Vəliyev çox doğru olaraq bu ikiirqliliyin “Kitabi-Dədə Qorqud”da qeyd olunduğunu göstərmişlər.⁸²

Biz yuxarıda da qeyd etmişdik ki, L. Qumilyovun hunlar dağıldıqdan sonra cəmi yüz il keçdikdə yeni türkdilli tayfanın – türkütlərin birdən- birə siyasi səhnədə peyda olması (həm də yaratdığı dildən əsrlər sonra) haqda mülahizələri məntiqi suallar yaradır.

Türkütləri hunların varisi hesab edir və hunlar kimi onlarda da monqollarla qarışaraq monqoloid xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsindən danışır. Lakin özü də tam əmin deyil ki, onlar əsl monqoloiddirlər. Belə ki, 1927-ci ildə kəşf edilən kurqanda tapılan əşyalar içində hunların təsvirləri də yer alır. Monqoloid gözlərlə yanaşı, gur saçlar və hörüklər var, bu isə monqoloid irqinə xas cəhət deyil. Hunları təsvir edən müəllif çağdaşlarına əsasən, onlarda qarışıq tipləri önə çəkir. Beləliklə, “Qədim türklərdə” “azərbaycanlılar və osmanlılar özlərinə türk deyir, lakin heç monqoloid deyillər” - mülahizəsi açıq məsələdir. Səlcuq oğuzları, qıpçaqlar, xəzərlər, bulqarlar yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bütün qədim türk tayfaları hunların varisi idi və qarışıq irqi xüsusiyyət daşıyırdılar. Lakin qədim türkütlərin Şərqə köç etməyən hissələri monqoloid xüsusiyyətləri qazanmamışdılar və Azərbaycan türklərinin təşəkkülündə iştirak etmiş bütün türk tayfaları monqoloid deyildir.

Üçüncü, mədəni səviyyə məsələsidir. Hunları bütün köçərilər içərisində ən mədəni xalq hesab edən L.Qumilyov sonradan hunları təsvir edən çağdaşlarına təəccüb edir ki, necə olur ki, Şərqdə ən mədəni xalqlardan biri Avropada bu qədər vəhşi və mədəniyyətsiz görünür. Və dərhal müəllif yuxarıda sitat gətirdiyimiz hunların 2 min il öncə təsvirlərini verir. Kasıb, mədəni səviyyəsi aşağı hunlar. Eyni kasıb kibetkalar, lakin eyni yüksək döyüşkən ruh və bacarıq. Hunlar tezliklə özlərinə gəlirlər və köhnə hun qaydalarını bərpa edirlər. Müəllif bunu uzun köçəri

⁷⁹ yene orada, s.153

⁸⁰ Гумилев Л. Н. Хунну. Москва, Издательство восточной литературы, 1960. 624 с. s.251

⁸¹ yene orada, s.20

⁸² T.Hacıyev, K.Vəliyev, göstərilən əsaslı. s. 35

və kasıb həyatın nəticəsi hesab edir. Obyektiv olaraq qeyd edir ki, Şərqdə hunlar nəyə nail oldularsa, Qərbdə eyni uğurları qazandılar.

Deməli, neçə min il əvvəl hunlar da mədəni və oturaq bir xalqdan ayrılan bir qol ola bilərdilər və uzun, yorucu, üzücü yolçuluğun onları yorub kasıblaşdırması məntiqlidir.

Hun, xəzər, sabir, bulqar, qıpçaq (qarqar) tayfaları haqda danışan B.Tuncay F.Ağasıoğluna istinadən xəzərlərlə yaxın qohum olan 10 soyun adını çəkir: uyğur, turis, avar, oğuz, bizal, trna, xəzər, yanur, bulqar və savir⁸³. Müəllifin fikirləri yuxarıda dediklərimizlə üst-üstə düşür.

Qeyd edək ki, Azərbaycan və ümumilikdə Qafqaz ərazisində yaşamış tarixə müxtəlif adlarla məlum olan qədim cəsur türk tayfası xəzərlər haqqında tarixdə az məlumat qalmışdır, buna baxmayaraq, biz o dövrə aid kəsad məlumatlara əsasən təhlil aparmağa çalışmışıq. F.Zeynalovun "Türkologiyamızın əsasları" əsərində bu haqda oxuyuruq: "Bulqarlar türk mənşəli tayfalarından olub, bu əraziyə hunların tərkibində gəlmişlər. Eyni fikri xəzərlər haqda da demək olar"⁸⁴.

M.M.Artamonovun "Xəzərlərin tarixi" əsərində xəzərlər və ümumiyyətlə hunlar - qərbi hunlar haqqında tarixi məlumatların ümumiləşdirildiyini nəzərə alaraq biz tarixi faktları və ardıcılığı bu əsərə əsasən verəcəyik.

Müəllif yazır: "Qotları təqib edən hunlar Dunaya qədər gəlib çıxdılar, Roma imperiyasının sərhədlərini aşıb bir neçə yaşayış məntəqəsini darmadağın etdilər. Bununla da onların qərbə doğru yürüşləri müvəqqəti olaraq dayandı. Çünki hunlar Qafqazdan cənuba doğru hərəkət edirdilər. V əsr erməni tarixçisi Aqafanqel Sasanilər dinastiyasının əfsanəvi yaradılışı ilə bağlı hunların adlarını çəkir və qeyd edir ki, güya erməni çarı Xosroy I bu dinastiyanın yaradıcısı Artaşirə qarşı vuruşub və bu savaşa o, hunlar, iverlər və albanlarla bərabər çıxış edibdir. V əsrin başqa bir erməni tarixçisi Favst Buzanda görə, hunlar IV əsrin 30-cu illərində hərbi aksiyalarda iştirak edirlər. Onun sözlərinə görə,

makutların çarı cənubi Dağıstanda Xəzər dənizinin sahillərində çoxsaylı hun qoşunlarının başında dururdu və xristian misioneri Qriqorisi edam etdirərək sonradan erməni çarı Xosroyla savaşa başlayır və ordusunun sıralarında – hunlar, poxovlar, tavasparlar, xecmatakovlar, qatlar və başqa bir sıra tayfalar iştirak edir"⁸⁵. Lakin müəllif hunların Qafqaz dağlarını aşmasını IV əsrə aid edir və bu haqda məlumat verir: "Hun ordusu (488-ci ildə) Böyük Çölü aşaraq 15 gün ərzində Midiyaya daxil olur və Qafqazı tutaraq demək olar ki, bütün Ön Asiyaya yayılırlar... Lakin fars ordusu ilə qarşılaşmadan yayınaraq başqa bir yolla - dəniz qayalığından yüksələn alovun yanından keçərək Skifiyaya qayıtdılar"⁸⁶. Tarixçi doğru olaraq həmin məkanın Abşeron yarımadası olduğunu göstərir.

Məlumatdan görüldüyü kimi, hunlar artıq Qafqazda eramızın II-III əsrlərindən görünməyə başlayırlar. Bu tayfalar, əsasən, Xəzər dənizi sahillərində məskunlaşırlar. Sözsüz ki, bu, bugün həmin ərazidə yaşayan əhalinin dialekt və şivə leksikasında və fonetikasında özünü göstərən əsas faktordur. Düşünürük ki, şimal-şərq ləhcəsində özünü total şəkildə göstərən dodaqlanma fonetik hadisəsi, habelə xəzər-bulqar tayfalarının bir-başə varisi olan çuvaş dili və eləcə də bu qədim türk dillərinin xüsusiyyətini nisbətən mənimsəmiş başqırd və tatar dilləri və dialektlərinin leksikası ilə üst-üstə düşən məqamlar bu dialektlərdə məhz qərbi hun və daha sonra xəzər-bulqar dillərinin elementləridir. (ətraflı müqayisə "Leksika" fəslində aparılmışdır.-İ.Q.)

Düşündürücü məqam odur ki, üzü qərbə tərəf getdikcə bu ləhcə qrupunun dialektləri qıpçaq və oğuz dil elementləri qazanmağa başlayır.

Deməli, türk dili bu məlumatlara əsasən bu ərazidə II-III əsrlərdən bura yürüş edən hun tayfalarının dili kimi çıxış edə bilərdi.

M.Artamonov eləcə də hun tayfalarının tərkibində çıxış edən

⁸³ Tuncay Bəxtiyar. Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı. Bakı, Qanun, 2010, 368 s.s.44

⁸⁴ Zeynalov F. Türkologiyamızın əsasları. Bakı, Maarif, 1981. 345 s.s.23

⁸⁵ Артамонов М.И. История хазар. Ленинград, Издательство Государственного Эрмитажа. 1962. 522 с.s.51

⁸⁶ yenə orada.s.53

və tarixə Atillaya qarşı baş tutmamış xəyanətdə adı çəkilən daha bir türk tayfasının – akasirlərin (Orxon-Yenisey abidələrindəki türk-sirlərlə müqayisə edək) adlarını çəkir. Bəzən bu tayfanı xəzərlərlə qarışdırırlar.⁸⁷ Qafqazda IV-VI əsrlərdə cəryan edən savaş hadisələrində erməni, fars və ərəb tarixçiləri mütləq halda hunların və onlara yaxın olan tayfaların adlarını çəkirlər. Bu tayfaların içində marağımızı çəkən saraqurların, uroqovların və onoqurların adlarıdır. Bu tayfalar 463-cü ildə Romaya şikayətlə gəlib sabirlərin onları qovduğunu elan edirlər. Həmçinin bildirirlər ki, onlar akasirləri məğlub ediblər. Bundan sonra Romanın dəstəyi ilə bu tayfalar Qafqaza yürüşlər təşkil edirlər, lakin Dərbənd yaxınlığında İranın güclü müqavimətini görüb İveriyaya basqın edirlər. Lakin o da qeyd olunur ki, şahənşah ən çox qalanın dağıdılmasına təəssüflənirdi. Müəllifə görə, bu qala Barmaq qalasıdır və Abşerondan şimala doğru tikilibmiş. Bu qala hun sərhədini bildirirmiş. Lakin bir qədər sonra sarıuqorlar (sarı uyğurlar), ümumiyyətlə, tarixi səhnədə görünməzlər, belə ki onları başqa bir türkdilli tayfa sıxışdırır-sabirlər. Sabirlərin adı ilk dəfə Qafqaz ətrafında, təxminən, 504-cü ildən başlayaraq çəkilir. Sabirləri o dövrün tarixçiləri Qafqazı ərazidə məskunlaşmış “qüdrətli, güclü bir xalq kimi təsvir edirdilər”.⁸⁸

Beləliklə, məlum olur ki, xəzərlərə qədər Azərbaycan ərazisinə türk tayfalarının yürüşləri olub və sözsüz ki, bunlar yavaş-yavaş yerli türk tayfaları ilə birləşərək türk dilinin nüfuzunun ərazidə artmasına səbəb olmuşlar. Məsələn, M. Artamonovun misal gətirdiyi türk dilli tayfalardan biri də avarlardır. Müəllif bu avarları “yalançı avarlardan” fərqləndirir, onları savırlar, onuqor (on oğuz), sarıuqor (sarı uyğurlarla) bir genetik koddan hesab edir və türkdilli olmalarını vurğulayır.⁸⁹

Xəzərlərin Azərbaycan ərazisinə gəlişini M. Artamonov VI əsrə aid edir və qeyd edir ki, erməni və fars, eləcə də ərəb yazılarında xəzərlərin II-III əsrlərə aid edilməsi anaxronistik xa-

rakter daşıyır. Beləliklə, müəllif xəzərlərin və bulqarların Azərbaycan gəlişini V-VI əsrlərə aid edir. O, bununla əlaqədar aşağıdakı Azərbaycan ərazilərinin adını çəkir: “Məşhur ərəb tarixçisi Balazurinin qeydlərinə əsasən, I şah Qubadın (488-531) dövründə xəzərlər Curzanı (Gürcüstan) və Arranı (Albaniya) zəbt elədilər. Qubad onları bir qədər sıxışdırıb Araz və Şirvan arasında Bərdə və Qəbələ (yəni Xəzər) şəhərlərini tikir. Daha sonra o, Şirvanla Allan arasında çiy kərpicdən qala tikir və qala ətrafında şəhərlər salır, lakin onlar Dərbənd tikildikdən sonra dağılırlar. ... Xəzərlər farsların onların əlindən aldıklarını hamısını geri alırlar”.⁹⁰ Müəllif bu qalanın qalıqlarını Beş Barmaq ziyarətgahında görür.

Xəzərlər kimdir və xəzər tayfa ittifaqına kimlər daxil idi? - sualına biz cavab verməyə çətinlik çəkirik. Lakin ədəbiyyatda bu haqda belə bir məlumat var ki, türklər xəzərlərə Türk xaqanlığının tərkibində başqa qohum tayfalarla birləşib bir hərbi-administrativ vahid yaratmağa yardım etmişdilər.⁹¹

Beləliklə, təxmin etmək olur ki, III-VI əsrlər türkdilli tayfaların yürüşləri Azərbaycan ərazisinin şimal-şərq hissəsini əhatə etmişdir. Deməli, bu dialekt və şivə leksikasında özünü göstərən müəyyən fərqlənmələr həmin qədim tayfaların dil elementləridir.

Tarixi mənbələrə əsasən, VI əsrdən başlayaraq xəzərlər, sabirlər və türklər Qafqazda bərabər hərbi əməliyyatlar keçirməyə başlayırlar.⁹²

Müəllif o zamankı İran ərazisində başqa türk tayfasının adını çəkir - kuşanlar. Lakin müəllif onları yerləşdiyi ərazini dəqiq göstərmir. Sadəcə, türklərin onlara 603-cü ildə farslarla müharibədə yardım etdiyi qeyd edilir.⁹³ Müəllif eləcə də türklərin Xəzərlərin Qafqaz Albaniyasına yürüşlərini tarixi ardıcılıqla qeyd edir: 628-631-ci illər.⁹⁴

⁸⁷ yəne orada.s.116

⁸⁸ yəne orada 157

⁸⁹ Artamonov M.И. История хазар. Ленинград, Издательство Государственного Эрмитажа, 1962, 522 с.,s.133

⁹⁰ yəne orada.s.143

⁹¹ yəne orada.s.155

⁸⁷ Артамонов М.И. История хазар. Ленинград, Издательство Государственного Эрмитажа, 1962, 522 с.,s.56

⁸⁸ Артамонов М.И. История хазар. Ленинград, Издательство Государственного Эрмитажа, 1962, 522 с.,s.62

⁸⁹ yəne orada,s.111

Lakin ərəblərin buraya gəlişi və Xəzər xaqanlığında baş verən iğtişaşlar xəzərlərin Azərbaycan ərazisinə yürüşlərini bir qədər səngidir. Yalnız 717-720-ci illərdə xəzərlər xəlifə Ömər in dövründə bütünlüklə şimali Azərbaycanı ələ keçirirlər və buranın tək ağasına çevrilirlər. Deməli, Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsinə sahiblik edən xəzərlər və onların tabeçiliyində olan bulqarlar, sabirlər və başqa türk tayfaları mütləq halda lingvistik izlər buraxmalı idilər və biz bu izləri Azərbaycan dili və onun dialektlərində müşahidə edirik. Əldə olunan ən qədim türk yazılı abidəsi VII-VIII əsrlərə aiddir. Orxon-Yenisey şerti adı altında tanınan bu abidədə bir çox qədim türk tayfalarının lingvistik xüsusiyyəti əks olunmuşdur. Üstünlük, əlbəttə ki, hakim tayfa dili götürülsə də və sıx hərbi (bəzən müttəfiq, bəzən düşmən rolunda), sosial və ən başlıcası etnik yaxınlıq bu abidədə bir çox türk tayfa dil elementlərinin yer almasına rəvac vermişdir.

Abidənin aid edildiyi dövrdə artıq Azərbaycan ərazisində ən qədim yerli türk əhalisi ilə bərabər yuxarıda adı çəkilən bir çox türk tayfa ittfaqları yerləşmişdir. Sonrakı əsrlərdə bu axın daha da güclənir və nəhayət, türk dilinin regionda mövqeyi sabitləşir və möhkəmlənirdi.

VII-VIII əsrlər araşdırdığımız ərazidə, qeyd etdiyimiz kimi, tarixi mənbələrə əsasən, başqa türk tayfalarının axını qeyd olunmuşdur.

Xüsusilə, diqqətimizi 730-731-ci illərin savaşıları çəkdi. Artıq bu illərdə Xəzər xaqanlığı bütöv Azərbaycan ərazisində ərəblərə qarşı savaşıır və Ərdəbil, Təbriz şəhərlərini müvəqqəti olaraq ələ keçirirlər. Sonradan bu döyüşlər Şirvan, Muğan düzündə, Bərdə yaxınlığında davam edirdi. Qələbəyə o tərəfin ya da bu tərəfin əlində olurdu.⁹⁵

Deməli, ərəblərin qarşısını almaq üçün xəzərlər bütün Azərbaycan ərazisində mübarizə aparırmışlar. Bütün bu döyüşlərin başında duran xəzər xaqanının oğlunun adı mənbələrdə düzgün göstərilmişdir. Lakin maraqlı faktdır ki, bu dövrdə Xaqanlığın başında duran qadın hökmdar idi. Bizə gələn yaddilli

mənbələrdə adı Parsbit kimi qeyd olunur. Maraqlıdır, türk xaqanlığının başında dəfələrlə qadının durması (sabirlərin başında 527-ci ildə Tomris, 576-cı ildə şimali Qafqaz türklərinin başında Akkaqa və s.) türklərin "vəhşi" obrazını yaratmaq istəyənlərin niyyətini darmadağın edir. Qadının hüququnu belə tanıyan etnos vəhşi və barbar ola bilməzdi!

M. Artamonov ərəb tarixçilərinə əsaslanaraq söyləyir ki, Qafqazda o dövrdə 72 tayfa yaşayırmış və bu tayfaların heç biri digərinə nə dil baxımdan, nə adət-ənənə baxımdan bənzəmirmiş. Bu tayfaların adları deyil, şəhərləri və kiçik dövlətləri qeyd olunub: Şabran, Lakz, Tuman, Xamzin, Zirikirin, Mazdan, Tabarsaran və s. Təəssüf ki, dilləri barədə bir məlumat olmadığına görə bu barədə konkret bir şey söyləmək mümkün deyil. Lakin yuxarıda verdiyimiz sitatda T. Hacıyevin alban dili barədə dedikləri özünü doğruldur.

Əlbəttə, xəzərlərin türkdilli olması artıq tarixdə həll olunmuş mərhələdir, lakin yazılı faktların olmaması işi çətinləşdirir. Məlum olan odur ki, 732-ci ildə Vizantiyaya gələn gələn Xəzər xaqanının qızının adı Çiçəkdir və hətta onun şərəfinə özü ilə gətirdiyi geyim tərzii çiçəkion (çiuçakion) adlanırdı. Ondan olan oğul Lev IV çar seçilir (775-780) və anasının şərəfinə Xəzər ləqəbi daşıyır.

Başqa bir xaqan qızının adını ərəblər Xatun kimi qeyd ediblər. O, xəlifənin istəyi ilə evlənən Yazidin xanımı olubdur. Çox güman ki, bu xaqan qızının adı deyil, titulusdur.

Beləliklə, X əsrdə sərhədləri 4 ay yol getməklə ölçülən və Kırımı, Şimali Qafqazı da əhatə edən imperiya gücünü müəyyən qədər itirsə də, hələ də qüvvətli bir dövlət idi. Azərbaycan torpaqlarının şimal və qismən qərb hissəsinə nəzarət edən türk mənşəli dövlət artıq ümumünsiyyət vasitəsi kimi türk dilinin regionda formalaşmasına təsir etməyə bilməzdi. Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan ərazisində o zamanlar mövcud olan hər iki dövlətdə (həm Albaniya, həm Atropatena) vahid bir dil yox idi. Dövlət dili kimi hakimiyyəti ələ almış tayfanın dilinin seçilməsi fikri ağlabatan və məntiqli versiyadır. Lakin uzun əsrlər Xəzər xaqanlığının güclü bir dövlət kimi varlığı əlbəttə ki, yerli türk

⁹⁵ M. Artamonov, göstərilən əsəri, s. 213-217

tayfalarının regionda mövqeyini möhkəmləndirir və türk dilini hakim mövqeyə qaldırır. Biz aydınlıq olsun deyə o zamankı türk tayfalarının təxmini yerləşməsinin xəritəsini veririk.⁹⁶

Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara əsasən, xəzərlər Xəzər xaqanlığı dağıldıqdan sonra qismən qıpçaq tayfalarının içində əridilər. İudey dininə etiqad edənlər karaim türkləri kimi indi də mövcüddür. Bu haqda oxuyuruq: “Düzdür, XII əsr gürcü əlyazmalarında xəzərlərin adı “Dərbənd xəzərləri” kimi çəkilir, onların Şirvana uğursuz yürüşü gürcü-şirvan qoşunları tərəfindən dəf edilir...Gürcü mənbələri eləcə də Dərbənd qıpçaqlarını da qeyd edir. Çox güman ki, bunlar elə həmin xəzərlərdir və onlar artıq o dövrdə qıpçaqlara qarışmışdılar”.⁹⁷

Biz yuxarıda B.Tuncaya əsasən xəzər-qıpçaq genetik əlaqələri və çağdaş karaim dilində qıpçaq elementlərinə münasibət bildirmişdik. Yəni bu elementlər təsadüfi deyil və heç də xəzər substratı deyil, tam əksinə dildə varislik prinsipidir. F. de Sössür varislik haqında qeydlərində maraqlı bir məqama toxunur: “Hansı zamana üz tuturuqsa tutaq, dil hər zaman keçmişin mirası kimi çıxış edir”.⁹⁸

Həmin əsərində alim etnizm və varislik məsələləri haqda yazır: “Dil birliyi etnik birliyi müəyyən mənada təyin edir”.⁹⁹

Türk tarixinə aid bütün kitablarda türk xaqanlığı ilə bağlı fikir eyni sözlə bitir: tarixdən silindi (dövlətlə bərabər xalq da). Biz bu fikrə yuxarıda münasibət bildirmişik. Heç kəs müasir türk xalqlarından qədim türk mədəniyyəti mirasını ala bilməz.

Lakin yuxarıda sadalanan faktları nəzərə alaraq yenə də qeyd etməliyik ki, əlimizdə olan materiallara əsasən, müasir Azərbaycan dilində və onun dialektlərində həlledici rol oğuz və qıpçaq dil elementlərinə məxsusdur və daha doğru izah etsək, bunların arasında da həlledici rol oğuz dil qrupuna məxsusdur.

“Ancaq fakt faktlığında qalır ki, ədəbi dilimizin ilk abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində oğuz xüsusiyyətləri qabarıq nəzərə çarpır. Bunu belə izah etmək münasibdir ki, həmin

dövrə (X-XI əsrlər) yeni gələn səlcuqların fəthi ilə əlaqədar oğuz səlcuqlarının siyasi mövqeyinin üstünlüyü nəticəsində onların dili ədəbi normanın formalaşmasında əsas götürülmüşdür”.¹⁰⁰ Göründüyü kimi, söhbət qədim kuz/ skit/ onoqur və s. qədim tayfaların əsasını təşkil edən oğuzlardan deyil, onların varisi kimi çıxış edən səlcuq oğuzlarından gedir.

X əsrdə oğuzlar Volqa çayına doğru hərəkət etməyə başlayırlar və burada qohum xəzərlərlə birləşib birgə hərəkət etməyə başlayırlar. Lakin oğuzların bir qismi islamı qəbul edir və bununla da oğuzlar iki hissəyə ayrılırlar. Bir hissəsi qıpçaqlara qarışır, islamı qəbul etməyənlər rüslərə qarışır rus xalqının etnogenezində iştirak edirlər.¹⁰¹

F.Zeynalov dilimizin bu dövrü haqda belə yazır: “Orta türk dövründə artıq əksər türk dilləri (əlbəttə, tayfa birlikləri nəzərdə tutulur) üçün müştərək Orta Asiya Xaqaniyyə türkcəsi - çağatay dili formalaşmağa başlayır. Bu dilin əsasını karluq (tuksi, yağma, cıqıl) və uyğur tayfa birliklərinin dili təşkil edirdi. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxt oğuz və qıpçaq tayfa birlikləri bu təmərküzləşmədən ayrı düşdükəri üçün Orta Asiya Xaqaniyyə türkcəsindən yavaş-yavaş fərqlənməyə başlamışdı (oğuz və qıpçaq qrupu dillərinin bir-biri ilə yaxınlaşması məhz bu dövrə bağlıdır). Əksər türköqlər orta türk dövründə türk dillərini cənub-qərb (oğuz), şimal-qərb (qıpçaq) və şərq (Qaraxanlı) qrupu dilləri olmaqla üç qrupa ayrılırlar... Oğuz tayfaları qədim səlcuq, qədim türkmən və qədim bulqar tayfaları əsasında bir neçə qədim və müsair dilin yaranması ilə şərtlənir: qədim Azərbaycan, qədim osmanlı, qədim türkmən, Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dilləri”.¹⁰² Daha sonra müəllif oğuz dili qrupuna aid dillərin leksikasında alınmalarla bağlı yazır: “Oğuz qrupu dillərinin leksikasında daha çox ərəb, fars, sonralar isə rus dillərindən alınmalar üstünlük təşkil edir”.¹⁰³

⁹⁶ M. Artamonov, göstərilən əsəri, s. 387

⁹⁷ yəne orada, s. 446

⁹⁸ Соссюр де Ф. Заметки по общей лингвистике. Москва, Прогресс, 1990. 280 с. s. 74

⁹⁹ Соссюр де Ф. Заметки по общей лингвистике. Москва, Прогресс, 1990. 280 с. s. 224

¹⁰⁰ Насиёв Т. Вәлиёв К. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, Maarif, 1983. 186 s. s. 37

¹⁰¹ Артамонов М.И. История хазар. Ленинград, Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. 522 с. s. 421

¹⁰² Zeynalov F. Türkologiyannın əsasları. Bakı, Maarif, 1981. 345 s. s. 25-27

¹⁰³ yəne orada, s. 42

Buna uyğun bir misala biz M.Kaşğarının oğuzlara aid verdiyi nümunədə rast gəldik:

Türk tatsız bolmaz.

Yəni oğuzlar tatlarla (farslarla) sıx təmasdadırlar. Bu təmas sözsüz ki, dilimizin leksikasında geniş iz buraxmışdır. Ərəb-fars leksikası yemək adlarımızda xüsusi yer alır: səbzi-qovurma (bir çox regionlar), kiftə-bozbaş (Bakı), kabab (rus dilindəki şaşlıq türk variantıdır), pencərli aş (göyərtili plov - Naxçıvan, Zəngilan), tava kabab (Kürdəmir) və s. Qeyd edək ki, yemək adlarının hamısı ikidillidir. Misal üçün, yeməyin növünü bildirən termin türkmənşəlidir - plov, aş, qovurma, lakin tərkibini bildirən söz yadmənşəlidir - səbzi, pencər. Bəzən yadmənşəli söz türkmənşəli söz üzərində qələbə çalır və onu arxaizmə çevirir. Yerli sözü başqa bir dildə tapmaq olur (məsələn kabab - şişlik variantı). Düşünürük ki, bu, yazılı ədəbiyyatda uzun əsrlər kabab sözünün dominantlığı ilə bağlıdır və ekstralinqvistik xarakter daşıyır. Biz yemək adlarının etnolinqvistik tədqiqinə başqa bölümlərdə dönəcəyik. Lakin bir daha qeyd etmək istəyirik ki, belə çoxdillilik dilimizdə və dialektlərimizdə məhz oğuz elementidir, yəni oğuzların farslarla sıx təmasının nəticəsidir.

Azərbaycan dilinin formalaşmasında iştirak edən əsas ikinci dil elementi qıpçaq dil xüsusiyyətləridir. Ə.Dəmirçizadənin dilimizin təşəkkülü ilə bağlı qeydləri maraqlıdır: "Bu dil isə Qafqazda, Xəzər dənizinin hündərində, Orta Asiyada çoxdan bəri yaşamaqda olan qəbilə və tayfaların dillərinə quruluşca oxşar, mənşəcə isə qohum olan və elə ilk təşəkkül dövründən türk dillərinin görkəmli qolunu təşkil edir. Bir sıra türk dillərinin xalq dili halında formalaşmasında bu və ya digər dərəcədə rol oynamış olan oğuz və qıpçaq tayfaları bu dövrdə azərbaycanlıların qövmi tərkibində müəyyən qədər yer tutduqları halda, Azərbaycan ümumxalq dilinin təşəkkülündə oğuz və qıpçaq tayfa dilləri həlledici rol oynamışlar".¹⁰⁴ Biz yuxarıda dilimizin təşəkkülündə müstəsna rol oynamış qıpçaq tayfalarının etnoqenezinə dair fikirlərimizi artıq izah etmişik. Qədim türk tayfaları

müxtəlif zamanlarda etnik birliyə əsaslanaraq siyasi ittifaqlarda çıxış etmişlər.

Qıpçaqların dili haqda Mahmud Kaşğarının əvəzsiz lüğəti vasitəsilə təsəvvür yaratmaq mümkündür. Lakin bu tayfa dilinə aid başqa bir əsər italyan və alman missionerlərinin qıpçaqlara xristianlığı təbliğ etmək fikri ilə yazılmış "Kodeks Kumanikus" əsəridir. Əsərdə qıpçaqların sosial və iqtisadi həyatı haqda dəyərli bilgiler var. Ə.Dəmirçizadənin bu əsərin Azərbaycan dilinin etnolinqvistik araşdırmasında oynadığı rola tərifli elmi həqiqəti əks etdirir: "Əslində, "Kodeks Kumanikus" ərəb əlifbası ilə deyil, latın əlifbası ilə yazılmışdır və bu cəhətdən bəzi türk dillərinin, xüsusən də Azərbaycan dilinin üzvi bir hissəsini təşkil edən qıpçaq dilinin bir sıra xüsusiyyətlərini, ələlxüsüs fonetik sistemini aydınlaşdırmaq nöqtəyi-nəzərindən olduqca dəyərli bir mənbədir".¹⁰⁵

Əsərdə qıpçaq tayfalarına məxsus bir çox kəlməni aşağıdakı cədvəldə yerləşdirmişik:

Tengri	Tann
Uçmaq	Cənnət
Tamuk	Cəhənnəm
Kuyaş	Günəş
Kün	Gün
Tanda	Sabah
Arıx	Arıq
Yaman	Pis
Körklü	Gözəl
Eygi yaxşı	Yaxşı
Özden	Əsil
Açkuş	Açar
Otaçı	Həkim
Epçi	Qadın
Karavaş	Qaravaş
Tolmaç	Tərcüməçi

¹⁰⁴ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979, 267 s., s.16

¹⁰⁵ yəne orada, s.34

Qeyd edək ki, bu sözlərin tam siyahısı deyil, lakin görüldüyü kimi, sözlər çağdaş dilimizdə müəyyən dəyişikliklə işlənir.

Müəyyən qədər Azərbaycan ərazisində etnik təsəvvürü yaratmaqda qədim oğuz yazılı eposu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əvəzsiz rol oynayır. Ə.Dəmirçizadə bu dastanın dilini araşdırarkən belə bir fikir söyləyir: “Yenicə xalq halında təşəkkül tapmış azərbaycanlılar arasında həm tədricən ümumiləşdirilmiş, həm də tədricən məhdudlaşdırılmış qəbilə, tayfa xüsusiyyətlərini müxtəlif cəhətdən əks etdirən ən mükəmməl söz-folklor abidələrindən biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarıdır”.¹⁰⁶ Qədim hunlardan başlayaraq türklərin həyat tərzini, yayılma coğrafiyasını, dili və adətləri haqqında məlumatı biz yalnız həmin dövrə aid yaddıllı mənbələrdən alırıq. Biz yuxarıda da qeyd etmişdik tarixi faktlara əsasən, hunca yazı olub, lakin məhv ediləndir. Eynən bu sözləri qədim xəzərlər haqqında da demək olar. Türklərə aid ilk yazılı abidə VII əsrə aid Orxon-Yenisey abidələridir. Bu daş abidələrin daha çox siyasi-memorial xarakter daşması səbəbi ilə türklərin həyat tərzini, adətləri və şeir sənəti ilə bağlı bunlardan dərin məlumat ala bilmirik. Əlbəttə, dil tarixi, eləcə də türk tarixinin araşdırılması baxımından bu daş abidələr əvəzsizdir. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları sənət, dil, mədəniyyət, tarix, etnoqrafiya, etnolinqvistik məsələlərində yeganə və əvəzsiz xəzinədir.

E.Əzizov M. Baharlıya əsaslanaraq Azərbaycan ərazisində tayfaların məskunlaşmasını aşağıdakı kimi göstərmişdir: “Kəngərli (Göyçay, Cavanşir, Şuşa qəzaları), kumanlı (Bakı qəzası), cavanşir (Cavanşir qəzası), qarapapaq (Qazax qəzası), cəgirli (Şamaxı qəzası), xalac (Göyçay, Cavad və Zəngəzur qəzaları), şamlı (Göyçay və Ağdaş qəzaları), qaramanlı (Cavad qəzası), imrəli (Cavad, Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl qəzaları), aydın (Quba qəzası), yuva/ayva (Naxçıvan qəzası), döğər (Gəncə qəzası), bayat (Göyçay, Cavad, Quba, Şamaxı, Şuşa qəzaları), qacarlar (Göyçay, Cavad, Quba, Şamaxı, Şuşa qəzaları), baharlı (Şuşa,

Zəngəzur qəzaları), dulkadır (Şəmşədil, Gəncə qəzaları), ustacılı (Quba qəzası), padar (Quba, Göyçay, Ağdaş, Şamaxı qəzaları). Xüsusən Şamaxının şimal-qərb dağları, Kürdəmir yanında, Zaqatala və Nuxa yaxınlığı, şimalda Dərbənd yaxınlığında), xəlilli (Şamaxı, Quba, Göyçay, Cavad, Ağdaş, Naxçıvan qəzaları), sursur (Göyçay, Şamaxı, Quba qəzaları), çuban (Şamaxı, Cavad qəzaları), bucaq noqayları (Göyçay, Cavad, Ağdaş, Nuxa qəzaları), qaraqoyunlu (Cavanşir, Göyçay, Gəncə, Zəngəzur, Nuxa, Quba qəzaları). 1876-cı ildə Azərbaycan ərazisində yaşayan müxtəlif tayfaların adları çəkilir: xalac, alpavut, dizaqlı, qaradegin, bayandır, qarayund, quzanlı tarekeme, qarabörük, qazaq, çepini, bərçan, qaramanlı, türkan, kuman və kumanlı”¹⁰⁷

Sonradan yerli türk tayfalarına qarışan oğuz və qıpçaqlar Azərbaycan türklərinin təşəkkülündə iştirak etdilər və eləcə də bu ərazidə yayılmaqlarından asılı olaraq Azərbaycan dilinin coğrafi xarakterli dil fərqlərinin yaranmasına səbəb oldular. Doğrudur, Azərbaycan dilinin dialekt üzvlənməsi məhəlli xarakter daşıyır və etnik xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirilmir, lakin tayfa elementlərinin rolu dialektlərin diferensiasiyasında çox böyükdür. Azərbaycan dili dialektlərindəki fərqlər sadəcə ərazi ilə ölçülə bilməz. Bəzən iki qonşu kəndin fərqli şivələri dediyimizə sübutdur. Eyni bir ərazidə qarışıq şivə xüsusiyyətlərinin özünü göstərməsi fikrimizi təsdiqləyir. Zənnimizcə, Azərbaycan dili dialektlərini (Quzey Azərbaycan) etnolinqvistik baxımdan aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1) Oğuz – qıpçaq

2) Qıpçaq-oğuz

3) Bütün qədim türk tayfa elementlərini, yəni səlcuq oğuzları və Orta Asiya qıpçaq tayfalarının bura gəlişindən öncə Azərbaycan ərazisindəki türk qarışıq tayfa elementləri (qədim türk tayfa dil elementləri)

¹⁰⁶ Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, Maarif, 1959. 157 s., s.7

¹⁰⁷ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999. 354 s., s.24

Azərbaycan dialektlərinin təsnifi və təşəkkülü məsələləri

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin dialektlərinin təsnifində tayfa elementləri deyil, məhəlli prinsip əsas götürülür. Biz bu tipli təsnifata həm M.Şirəliyevin, həm də E.Əzizovun bölgülərində rast gəlirik.

M.Şirəliyev Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təsnifini tarixi-coğrafi prinsip əsasında 4 qrup ətrafında cəmləşdirmişdir. Daha sonralar bu prinsip əsasən qorunub saxlansa da, bölgü 3 qrup ətrafında birləşdirilərək şimal və şərq qrupları bir yerdə təsnif olunmuşdur.

E.Əzizov belə təsnifatı aşağıdakı kimi izah edir: "Azərbaycan dili şivələri üçün tayfa əlamətləri deyil, məhəlli əlamətlərin yaranması üçün fiziki-coğrafi amillər səbəb olmuşdur. Məsələn, artıq IX-X əsrlərdən meydana çıxan yerli feodallıqların ərazisinə uyğun olaraq dilin müxtəlifliyini şərtləndirən bəzi amillər yaranmağa başladı. XI-XII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində Dərbənddən Kür çayına qədər olan torpaqlarda Şirvanşahlar dövləti, Kür və Araz çayları arasında olan torpaqlarda Şəddadilər dövləti və Naxçıvanşahlıq, nəhayət, Arazdan cənubda olan Azərbaycan torpağında Rəvvadilər dövləti var idi. Sonrakı əsrlərdə göstərilən regionlarda inzibati bölgülər müəyyən dəyişikliyə uğrasa da, məhəlli dialekt əlamətləri məhz həmin ərazilərdə yaranmış, əsas dialektlər (şivələr) fiziki-coğrafi amil çərçivəsində üç başlıca regionda – Naxçıvan daxil olmaqla Arazın sol sahil hissəsindən və Muğandan cənubda (cənub şivələri), Kür və Araz çayları arasındakı ərazinin qərb və cənub-qərb hissəsindən (qərb şivələri və ya orta şivələr) və Kürdən şimala olan ərazinin şimal-şərq hissəsində (şimal-şərq şivəsi) XVIII əsrdək tədricən formalaşmışdır... XVI əsrdə vahid, mərkəzləşmiş Səfəvilər dövlətinin inzibati-ərazi bölgüsü Azərbaycan dilinin ənənəvi məhəlli diferensiasiyasını möhkəmləndirir... Belə inzibati bölgü XVII əsrdə də davam etmişdir. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda bir sıra xanlıqların və sultanlıqların yaranması məhəlli dialekt əlamətlərinin

inkışafını gücləndirir".¹⁰⁸

Müəllif türk dilləri dialektlərinin təsnifatının 3 prinsip üzrə aparılmasının tərəfdarı kimi çıxış edərək yazır: "Müasir türk dillərinin dialektlərinə etnolingvistik baxımdan yanaşdıqda dialekt sistemlərinin üç əsas tipini müəyyənləşdirmək mümkündür:

1. Xalqın izlərini yaxşı saxlamış qəbilə-tayfa quruluşunu özündə əks etdirən konkret türk dillərinin dialekt sistemləri. Belə dillərin dialekt bölünməsi qəbilə-tayfa əlamətlərinə əsaslanır.

2. Dialekti təmsil edənlərin etnik tərkibində qəbilə-tayfa quruluşunun izləri yaxşı saxlanılsa da, dialekt bölünməsi əsas etibarilə məhəlli xarakter daşıyır.

3. Qəbilə-tayfa bölünməsinin izlərini və qəbilə-tayfa adlarını tamamilə itirmiş türk xalqları dillərinin dialektləri. Bu dillərin dialektləri yalnız məhəlli əlamətə görə fərqlənirlər".¹⁰⁹

E.Əzizov Azərbaycan dili dialektlərini 3-cü bölgüyə aid edir.

Aydındır ki, Azərbaycan dili dialektlərində baş verən innovasiyaların səbəbi kimi məkan götürülmüşdür. Yəni coğrafi məsafə diferensiallaşmanın əsas katalizatoru rolunda dərk edilir. Halbuki Ferdinand de Sössür zaman, məkan və dil probleminə toxunarkən belə bir qənaətə gəlir ki, əgər dar bir çərçivədə məkan baxımdan inkişaf etmiş bir dil F məntəqəsindən, deyəlim ki, eyni dərəcədə qapalı bir məkan olan P məntəqəsinə kolonistlər tərəfindən daşınsa, bir müddət sonra biz müşahidə edəcəyik ki, hər iki ocaqda inkişaf etmiş dil arasında lüğət tərkibi, qrammatika və tələffüz səviyyələrində diferensiallaşma baş verir. Bu zaman innovasiyalar eyni zamanda həm o məntəqədə, həm də bu məntəqədə eyni səviyyədə və ya müxtəlif səviyyələrdə baş verə bilər. F. Sössür "diferensiasiyayı yaradan səbəb nədir?" - sualına belə cavab verir: "Diferensiasiyanın səbəbini yalnız məsafədə aramaq doğru deyildir. Öz-özlüyündə məkan dilə heç bir təsir göstərə bilməz. F məntəqəsindən çıxan kolonistlər P məntəqəsində sabahı gün yenə də eyni cür

¹⁰⁸ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.s.28

¹⁰⁹ yəni orada.s.74

danışmalar. Adətən biz zaman anlayışına səthi yanaşırıq. Axı zaman faktoru məkan faktoruna nisbətən daha konkretdir; gerçək olan odur ki, dil diferensiasiyası məhz zaman faktoru ilə müəyyənləşir".¹¹⁰ Ümumiyyətlə, dil və dialekt arasında fərqləri minimal hesab edən məşhur dilçi bu fərqlərin keyfiyyət deyil, kəmiyyət xarakterli olduğunu qeyd edir.¹¹¹

Deməli, göründüyü kimi, məkan dəyişkənliyi dil innovasiyalarına səbəb ola bilməz. Çünki belə olduğu halda, fərqli məkanlarda və kök dildən böyük məsafədə inkişaf edən dil çox sürətli dəyişməlidir. Belə olduğu halda, prototürk dili tanınmaz halda müxtəlif dillər kimi formalaşardı. Bəllidir ki, qədim hunlar əsasən türkdilli olmuş və təxminən eramızdan öncə XII əsrdə tarixə məlum bir tayfa birliyi kimi çıxış etmişlər. Bu haqda növbəti bölümdə ətraflı şəkildə bəhs olunmuşdur. Lakin qədim hunlarla eyni dövrdə adları çəkilən başqa tayfaların türkdilli olması, habelə bütün cəhdlərə baxmayaraq Ön Asiyada qədim türklərin izlərini silmək cəhdlərinin uğursuzluğu sübut edir ki, qədim hun dili prototürk dilinin bir dialekti kimi mövcud olmuşdur.

Qədim hun dilinin yazılı mənbələri əlimizdə olmasa da, müəyyən sözlər əsasında söyləmək olar ki, uzun yolçuluq keçirmiş və uzaq məsafələri qət etmiş, Qərbi və Şərqi özündə birləşdirən bir mədəniyyət yaratmış türk tayfalarının dili türk tayfalarının özünə nisbətə daha az diferensiallaşmışdır. Türk tayfaları məkanları qət edərkən müxtəlif irqlərlə sıx təmasda olmuş, bir sıra hallarda onların bəziləri ilə qarışaraq qarışıq irqli türk xalqının yaranmasına səbəb olmuş, lakin türk dili bu geniş ərazidə daha az dəyişikliyə məruz qalaraq öz hakim mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdir. F.Sössürün bir zamanlar dediyi fikirlər, zənnimizcə, ağlabatandır, lakin yeganə səbəb deyil. Yuxarıda deyilən fikrə əsasən söyləyə bilərik ki, bəli, zamanla evolyusiya qanununa əsasən dil yavaş-yavaş dəyişir. F.Sössür dili ixtiyari işarələr sistemi hesab etdiyindən danışanın onu dəyişmək gücündə olmadığını irəli sürür: "Təkamül bütün

ərazidə eyni dərəcədə baş verə bilməz, o məkandan asılı olaraq variasiyalar edəcək... Bəs yaxşı, sonralar dialekt formalarının yaranmasına səbəb olan bu rəngarənglik nədən başlayır.

1. Təkamül bir-birini ciddi şəkildə şəkildə izləyən müəyyən innovasiyalar şəkildə baş verir ki, bunlar da öz növbəsində ayrı-ayrı təsnif olunan, sadalanan, təsvir oluna bilən faktlardan (fonetik, leksik, morfoloji) toplanır.

2. Bu innovasiyaların hər biri konkret bir ərazidə yaranır və özünün yayılma məkanına malikdir. Nadir halda innovasiyanın yayılma zonası dilin bütün yayılma dairəsini əhatə edir ki, bu zaman da dialekt fərqləri yaranmır və ya dilin yayıldığı ərazinin bir hissəsini əhatə edir ki, bu zaman da hər bir dialekt faktının öz sahəsi yaranır.¹¹²

Innovasiyaların zamanla müəyyənləşdiyini türkoq E.Əzizov özü də qəbul edir. O, əminliklə bildirir ki, dildə innovasiyaların sayı nə qədər çoxdursa, dil bir o qədər qədimdir.¹¹³

Böyük zaman kəsiyində Azərbaycan kimi nisbətən kiçik bir əraziyə ən azı 5000 il ərzində köç edən müxtəlif türk tayfaları, düşünürük ki, XVIII əsrə qədər yalnız Azərbaycan türk ədəbi dilinin formalaşmasında deyil, həmçinin Azərbaycan dili dialektlərinin formalaşmasında da böyük rol oynamışlar. Hər böyük köç zamanı lokal şəkildə inkişaf edən yerli türk dili gəlmə türk tayfalarının dili ilə qarışır və əlbəttə ki, yeni keyfiyyətlər qazanırdı. Qarışan tayfalar bir daha köçlərə məruz qalırdı. Yeni keyfiyyətlər qazanmış dil lokal şəkildə müəyyən bir zaman kəsiyində inkişaf edirdi. Başqa sözlə, konkret bir ərazidə dildə innovasiyalar baş verirdi. Əlbəttə, dil tez bir zamanda dəyişən məfhum deyil. O zaman dilin nəsil-dən-nəsilə keçmə - varislik prinsipi itər. F.Sössürün fikrinin davamı kimi qeyd etmək olar ki, bir yerdən başqa bir yerə daşınan tayfa dilində innovasiyalar birdən-birə deyil, yavaş-yavaş baş verirdi. Əlbəttə ki, bir müddət sonra yeni gələn türk dalğası burada onunla bir dildə anlaşılan (müəyyən fərqliliklərlə) etnosla qarşılaşdırlar.

¹¹² Соссюр де Ф. Заметки по общей лингвистике. Москва. Прогресс. 1990. 280 с.с.198

¹¹³ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999. 354 s..s.26

¹¹⁰ Соссюр де Ф. Заметки по общей лингвистике. Москва. Прогресс. 1990. 280 с.с.197

¹¹¹ yəne orada. s. 192

Demək olar ki, bu zəncirvari proses XIII əsrə qədər aktiv, XIII-XVIII əsrlər arası passiv, XVIII-XIX əsrlər ara-sıra davam etmişdir.

“Tarixi məlumatlar göstərir ki, Azərbaycanda əhalinin miqrasiyası və qaynayıb-qarışması prosesi güclü olmuşdur. Ayrı-ayrı tayfaların yerləşməsində sabitlik olsa da, tarixi-siyasi səbələr üzündən bu bəzən pozulurdu. Həm də eyni tayfanın miqrasiyası bir dəfə yox, təkrar-təkrar baş vermişdir”.¹¹⁴

Azərbaycan dilinin təşəkkülünü T. Hacıyev belə xarakterizə edir: təşəkkül dövrü - XVII əsrin əvvəllərinə qədər, sabitləşmə dövrü - XVII-XVIII əsrlər, XIX əsrin əvvəli, XIX-XX əsrlər çağdaş dil kimi verilmişdir.

Azərbaycan dilinin təşəkkülü ilə bağlı Q.Kazımovun fikirləri aşağıdakı kimidir: “Beləliklə, e.ə. IV minilliyin ortalarında protoazərbaycan dili dövrü başlanır. Azərbaycan ərazisində yaşayan türk tayfalarının dili yerli keyfiyyətlər qazanır, yerli toponim, etnonim və antroponimlər yaranır, dil (tayfa dilləri) tədricən şərqlə hərəkət edən türk tayfa dillərindən ayrılma, gələcək vahid Azərbaycan dilinin əcdadı kimi təşəkkül tapma istiqamətində inkişaf edir. Bu dövr e.ə. I minilliyin ortalarına qədər davam etmişdir”.¹¹⁵ Alim daha sonrakı dil mərhələsini – Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi kimi dəyərləndirir və bu dövrü e.ə.IV əsr - e.V əsri olaraq müəyyənləşdirir. Bundan sonrakı mərhələləri aşağıdakı kimi verir: Şifahi ədəbi dilin təşəkkülü - VI-VIII əsrlər, yazılı ədəbi dilin təşəkkülü - IX-XIII əsrlər.

Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkülünə dair A.Axundovun fikirləri də maraqlıdır. Alimin fikrinə görə, Azərbaycan dili dialektləri Azərbaycan ümumxalq dilinin yaranmasından öncəki dövrə təsadüf edir, lakin dialekt üzvlənməsi daha sonrakı dövrün məhsuludur.¹¹⁶

E.Əzizov XI-XII əsrlər Azərbaycan dilində dialekt fərqlərini

əsasən xalqın etnik tərkibində iştirak etmiş tayfaların dil xüsusiyyətinə görə müəyyənləşdirir. Müəllif bu dövrün əsas etnolinqviistik istinadını M.Kaşğarının lüğətində görür. Daha sonra alim şivə xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən əsər kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərini mənbə kimi göstərir. Müəllif orta əsrlər Azərbaycan dili dialektlərinin fonetik xüsusiyyətlərini izah edərkən geniş etnolinqviistik təhlilə yer ayırmışdır.¹¹⁷ Zənnimicə, müəllifin həm tarixilik prinsipini, həm də tarixi-müqayisəli metodu rəhbər tutaraq apardığı təhlillər kifayət qədər əsaslandırılmışdır. Müəllifin, xüsusən zaman şəkilçiləri -ır, -ıtdı, -a haqda etnolinqviistik təhlilləri maraqlıdır.¹¹⁸

Dialektlərimizin leksik qatına toxunan müəllif qədim türk leksikasının Azərbaycan ədəbi dilinə nisbətən şivələrimizdə daha yaxşı qorunduğunu xüsusi vurğulayır.¹¹⁹

Beləliklə, alimlərin Azərbaycan dilinin formalaşmasına dair bölgüsünü əsas tutaraq, habelə türk etnoslarının Azərbaycan ərazisində yerləşməsi və köçlərini nəzərə alaraq Azərbaycan dili dialektlərinin etnik tərkibinə görə formalaşmasını iki böyük dövrə bölmək olar:

1. Azərbaycan ərazisində mövcud olan yerli türk tayfalarının dili ilə gəlmə türk tayfalarının dilinin qarışması və dialektlərin təşəkkülü. Zənnimicə, bu dövr XVII əsrə qədər davam etmişdir. Bu dövrün özündə bölgüyə ehtiyac var.

a) E.ə.- eramızın V əsri. Belə ki, şumer-akkad yazılarında türkcəylə müəyyən paralelliklərin aparılması, türükki tayfasının yaxın qonşuluqda mövcudluğu və eləcə də, e.ə. II əsrdə artıq hun tayfasının adının çəkilməsi, qas/xəzlərin aborigen əhali olması haqda tarixi faktlar bir növ əlimizdə başqa yazılı mənbələrin olmaması faktı ilə ziddiyyət təşkil edir. Məhz bu fakt bizi türk tayfalarının izlərini ən dərin dil innovasiyalarında axtarmağa vadar edir. Nəzərə alınmalı ki, bu yerli türk tayfaları ya savaşlar zamanı dəfələrlə Azərbaycan ərazisinin müxtəlif yerlərinə daşınmışlar, ya din dəyişmələri zamanı yaddilli, lakin eyni dini inancları olan

¹¹⁴ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı. 1999. 354 s. s.293

¹¹⁵ Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, Təhsil. 2003. s.193

¹¹⁶ Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif.1984. 266 s. s.244

¹¹⁷ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı. 1999. 354 s. s.77

¹¹⁸ yəne orada. s.192

¹¹⁹ yəne orada.s.222

qonşu xalqlara qarışmışlar. Düşünürük ki, dialektlərimizi araşdırarkən bu dövr xüsusi nəzərə alınmalıdır. Deyə bilərik ki, eramızın V əsrinə qədərki dövrdə Azərbaycan ərazisində türk dilinin ümumi vəziyyəti səpkili və ərazi baxımdan qeyri-stabil, adacıqlar şəklində olmuşdur.

b) V-IX əsrlər. Bu dövr xəzər, bulqar, sabir və başqa türk tayfalarının Azərbaycan ərazisinə yürüşləri, daimi məskunlaşmaları və ərazi daxilində köçləri ilə müşayiət olunur. Bu dövrü Azərbaycan ərazisində dialekt fərqlərinin yaranması üçün ilk münbit şərait kimi dəyərləndirə bilərik. Belə ki, məhz bu dövrdə yerli türk dili ümumxalq danışq dili səviyyəsinə qalxa bilər. Ə.Dəmirçizadə bu dövrü belə müəyyənləşdirir: “Belə ki, ilkin şəraitin olmasına baxmayaraq, ümumxalq Azərbaycan dili əsrlər boyu müxtəlif ictimai-siyasi, coğrafi, etnik hadisələrlə əlaqədar olaraq baş verən qaynayıb-qarışma, qovuşma, ayrılma, məhdudlaşma, ümumiləşmə, yeniləşmə, arxaikləşmə, əvəzlənmə, yeniləşmə, məhv olma, xüsusiləşmə və s. proseslər nəticəsində ancaq üçüncü mərhələnin sonunda, təqribən V-IX əsrlər arasında tam halda formalaşmış sabitləşmişdir”.¹²⁰

T.Hacıyev və K.Vəli (Vəli Nərimanoğlu) də eyni fikirləri bölüşürlər. Qeyd edək ki, Q. Kazımovun da bu haqda dedikləri yuxarıda adı çəkilən alimlərimizin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Bununla bağlı F.Zeynalov və başqalarının fikirləri də ziddiyyət təşkil etmir.

c) IX-XIII əsrlər. Oğuz- qıpçaq yürüşlərinin kütləvi hal aldığı dövr. Bu dövrdə türk tayfalarının bir-biri ilə inteqrasiyası Azərbaycan ərazisində özünün ən yüksək həddinə çatır. Lakin qeyd etməliyik ki, yeni etnoelementlər qazanan türk dili öz təşəkkül dövrünü başa çatdırmamışdır. Bu dövrü yerli türk dilinin dialektlərə üzvlənməsində ən aktiv dövr kimi səciyyələndirə bilərik.

d) XIII-XVIII əsrlər. Bu dövrü dil tarixi baxımından belə qiymətləndirə bilərik ki, dialektlərin üzvlənməsində həlledici rol oynayan tayfa miqrasiyaları daxili çalar alır. Yəni bu dövrdə daha çox kənardan gələn türk tayfalarından deyil, məhz daxili

çəkişmələr, təbii fəlakətlər nəticəsində region daxilində köçlər diqqəti cəlb edir. Artıq əsrlər boyunca ümumişlək funksiya qazanmış türk dili lokal şəkildə yeni etnoçalarlar qazanmağa başlayır. Zənnimizcə, Azərbaycan dili dialektləri məhz bu dövrdən başlayaraq məhəlli, yəni lokal xarakter daşımağa başlayır. Yəni bu dövrdən başlayaraq konkret ərazilərdə müxtəlif tayfa elementləri qarışaraq universaliləri daha qabarıq üzə çıxarırlar. Bu zaman düşünürük ki, N.Trubetskoyun irəli sürdüyü dildə “ələk” prinsipi daha sürətli şəkildə özünü göstərmişdir. Anlaşılmazlıq yarada biləcək etnik əlamətlərin yerini həmin lokal ərazidə kompakt halda yaşamağa başlayan tayfaların dili üçün ümumi olan universalilər tutur. E.Əzizovun fikirləri, düşünürük ki, fikirlərimizi təsdiqləyir. Müəllif, Şəki ləhcəsində j-laşmadan danışarkən A.Hüseynova istinadən yazır ki, bu hadisə Qarabağdan Şəkiyə köçmüş və yerlilərlə qarışmış əhali hissəsinin dialekt əlamətidir. Daha sonra alim yazır: “Ümumiyyətlə, Şəki, Qax-Zaqatala, Dərbənd-Tabasaran və Quba dialektlərində cənub ləhcəsinə aid bəzi əlamətlərin özünü göstərməsi tarixən olmuş miqrasiyanın – Azərbaycanın cənub hissəsindən köçürülmüş əhalinin təsiri nəticəsində şimalda olan izləridir”.¹²¹ E.Əzizovun dedikləri bütünlüklə Azərbaycan dili dialektlərində özünü göstərən etnomüxtəlifliyə aid edilə bilər.

Zənnimizcə, bu dövrü hər hansı fonetik hadisələrin, leksik vahidlərin və başqa dil səviyyələrinin göstəricilərinin dialekt fəvqündə sabitləşməsi dövrü kimi qiymətləndirə bilərik.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolingvistik təhlilində leksik vahidlərin fonosemantik xüsusiyyətləri

Dil daxili qanunları ilə idarə olunan mürəkkəb quruluşlu sistemdir ki, bu sistemin elementləri sıx şəkildə qarşılıqlı əlaqədədir. Bir vahidin dəyişikliyi sistem daxilində digər

¹²¹ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999. 354 s..s.293

¹²⁰ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif. 1979. 267.s.50

dəyişikliklərin də baş verməsini şərtləndirir. Bu əlaqə və bağlılıq həm bir yarus daxilində, həm də yaruslararası proseslərdə özünü büruzə verir. Odur ki, dilin tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini araşdırarkən tədqiqata cəlb olunan konkret obyektədən asılı olmayaraq, sistem şəklində inkişafın ümumi qanunauyğunluqları nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivə leksikasının təhlili sübut edir ki, bu araşdırma linqvistik baxımdan əhəmiyyətli olduğu kimi, tarixi nöqteyi-nəzərdən də əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, araşdırılan istənilən leksem bu və ya digər fonetik variantlarda müəyyən dəyişikliklərlə bütün Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasında özünü göstərir. Bəzən dialektlərdə təsadüf edilən leksemlərdə çoxvariantlılıq özünü göstərir. Belə ki, qədim türk qatına məxsus fonetik xüsusiyyətləri qoruyan variantlarla yanaşı, müxtəlif türk tayfa dil xüsusiyyətlərini daşıyan leksemlər də çıxış edir ki, bu da sinonim, antonim və ya omonim cərgələrin yaranmasına səbəb olur. Qeyd edək ki, bəzi sözlər qədim dövrün dil xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlamışdır ki, türkoloji ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, bu proses artıq türk dilləri üçün keçilmiş bir mərhələdir.¹²²

Bu və ya digər dialekt və şivənin etnolingvistik təhlili sübut edir ki, areal səciyyə daşıyan fonetik hadisələr bəzən ana türkcəyə məxsus, lakin ümumtürk səviyyəsində keçilmiş mərhələləri və bəzən də başqa türk dillərində baş verən dil hadisələrini özündə əks etdirir. Təhlil göstərir ki, bu fonetik rəngarənglik birbaşa dialekt leksikasının bütün qatlarına təsir edir. Müxtəlif fonetik variantlarda söz areal daxili söz yaradıcılığında iştirak edir. Eyniköklü sözlər fərqli dialektlərdə ya yaxın mənalı sözləri, ya da tamamilən zidd mənalı ifadə edir. Məsələn, leksik qatın yaş, ömür bildirən “*cocuk*” /dʒodʒuk/ sözünün sonrakı təhlili sübut etdi ki, leksik təhlil zamanı bütün türk dillərinə aid fonetik qanunauyğunluqları nəzərə almaq mütləqdir. Qeyd olunan söz müxtəlif fonetik variantlarda böyük söz

yaradıcılığında iştirak etmiş, türk dilinin qədim, habelə oğuz və qıpçaq qrupuna xas fonoloji xüsusiyyətləri bu və ya digər dialektlərdə əks etdirmişdir. Analoji nəticələr başqa dialekt qatına aid leksik vahidləri araşdırarkən də əldə olunur. Qavramağa başladığı və təqlid edə bildiyi səslərə anlam verməyə başlayan insanın şüurunda fonetik distributiv vahidlər sistemi yaranmağa başlayır. Qeyd edək ki, analoji fikirlər bir zaman Vetrovun tədqiqatlarında da yer almışdır. Eyni fonetik sistemə daxil olan vahidlər insanın fizioloji quruluşuna və dilin (məntiqi-linqvistik sistem kimi) inkişaf qanununa uyğun olaraq bu və ya başqa dildə üstün mövqe tutmağa və fonemə (qeyd edək ki, fonem termini nisbi anlayışdır və burada fikir çəşqinliyi yaratmamaq üçün istifadə edilmişdir) çevrilməyə başladı. Fonemlər sisteminin formalaşması sinxron şəkildə mövcud olanın diaxron sistemə keçməsi demək idi. Fonem sisteminin sabitləşməsi nəticəsində dillərin morfoloji quruluşu formalaşmışdır. İlk insan nitqində mövcud olan və primitiv semantika daşıyan ayrı-ayrı səs topluları sözyaradıcı funksiya qazanırdı. Morfonoloji quruluşun formalaşması hər bir dilin ardıcıl inkişaf qanunauyğunluğunu (alqoritm) addım-addım izləyərək baş vermişdir. Bu inkişaf qanununun xaricində heç bir ekstra dil hadisəsi baş vermirdi. Bir zamanlar eyni fonetik distributiv sistemə daxil olan vahidlər fonetik qanuna əsasən bir-birilə əvəzlənir. İnsan antropologiyasının milli xüsusiyyət daşması bu fonetik əvəzlənmələri müəyyən edirdi. Yəni insanın antropoloji quruluşu səsləri ifadə edərkən ifaya təsir edir. Səslər insanlar tərəfindən eyni eşidilirdi: küləyin vıyılması, suyun sızması və ya sınıltısı, həmçinin bəzi hallarda qur-quru, göy gurultusu, tappıltı və s., demək ki, məntiqi olaraq bütün insanlar tərəfindən səslənən ifadədə analogiya olmalı idi. Biz bunu müşahidə edə bilmirik. Sual yarana bilər: niyə? Əgər qəbul etsək ki, ilkin insanın ifadə etməyə çalışdığı primitiv anlayışları az sayda semantik səs topluları ifadə edirdi (dillərin tutuşdurulması, tarixi-müqayisəli metod bu semantik səs toplularının bütün dillər üçün eyni olduğunu göstərir), deməli, bütün sözlər eyni cür səslənməli və bütün dillər eyni morfoloji

¹²² Максимова Н.Х. Восточный диалект Башкирского языка. Москва. Наука. 1976. 288 с., с.35

quruluşa malik olmalı idilər. Zənnimizcə, dillərin yaranma dövrünün ilk pilləsində diferensiallaşma insan quruluşunun fərqiindən irəli gəlirdi. Məhz bu səbəbdən səslər hər bir tayfa nitqində müxtəlif cür səslənirdi. Fərqli səsləniş eyni zamanda həmin yeni yaranmağa başlayan sözlərin fərqli inkişafına səbəb oldu. Ferdinand de Sössür yazır: “Birinci prinsipə biz ikinci prinsipi - dilin zamanla mütəmadi dəyişmə prinsipini əlavə etdik. Yərinizə salım ki, bu prinsip iki müxtəlif faktorla müəyyən edilir: “psixoloji faktor” özünü “analoji hərəkətlərdə” və “mexaniki, fizioloji faktor” fonetik dəyişikliklərdə göstərir”.¹²³ Təbiətdə mövcud olan çeşidli səslərdən fərqli olaraq danışıq səsləri (yəni intellektual səslər) daim inkişaf edir və bu inkişaf alqoritmikdir. Yəni inkişaf bir-birini izləyən qanunlar səviyyəsində həyata keçir. Hər bir qədim dil daha çox inkişaf etdikcə fonetik baxımdan daha çox fərqləndirici xüsusiyyət qazanmağa başlayır. Dilin aşağı yarusunu təşkil edən fonetik yarus qarşılıqlı şəkildə morfoloji yarusun inkişafına təsir edirdi. Bundan irəli gələrək tayfa dialektləri və daha sonra isə milli dillər formalaşmağa başlamışdır.

Ümumiyyətlə, danışıq səsləri, fonem məsələləri daim müasir dilçiliyin nəzərindədir. Fonem nədir sualı, onun morfemlə əlaqələri bir çox dünya dilçiləri tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Fonem və morfemin ilk təhlili İ.A.Boduen de Kurteneyə məxsusdur. Bu haqda ədəbiyyatda oxuyuruq: “Dilçiliyə məlumdur ki, fonem və morfemin linqvistik təhlili vacib məsələ kimi İ.A.Boduen de Kurteneyə məxsusdur. Artıq 1870-ci ildə o, səsin insan dili mexanizmində rolunu, onun xalq ruhu üçün əhəmiyyətini qeyd edərək göstərirdi ki, həmin bu səs onun fiziki xassəsinin müvafiq kateqoriyası ilə üst-üstə düşür”.¹²⁴

Bu fikir sonralar Boduen de Kurtenein tələbələri tərəfindən davam etdirilmişdir, lakin bəzi alimlər tərəfindən qəbul edilməmişdir. Qeyd edək ki, məhz Boduen de Kurtene səs haqqında iki müxtəlif elmin mövcudluğunu labüd saymışdır: səslər fiziki

hadisə kimi və ünsiyyət vasitəsi kimi səs siqnalları. Sonradan bu ideya L.V. Şerba, Y.D.Polivanov tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Məhz L.V.Şerba ilk dəfə fonemin xüsusiyyətlərinə onun diferensial fərqləndirmə funksiyasını daxil etmişdir.¹²⁵ Onun fonemə münasibəti xüsusi maraq doğurur. O, 1912-ci ildə yazdığı məqalədə fonemi dilin ən kiçik ümumi fonetik təsəvvürü adlandırır və mənə təsəvvürlərlə assosiasiyaya girməyə qabil olduğunu müəyyənləşdirir. “Fonemin çalarları arasında adətən biri var ki, o, müxtəlif səbəblərdən bu fonem üçün ən tipikdir: o, ayrılıqda tələffüz olunur və əslində yalnız o, bizim tərəfimizdən nitqin elementi kimi təsəvvür olunur”.¹²⁶

Daha sonralar bu yanaşma Peterburq məktəbinin nümayəndələri, xüsusən də L.R.Zinder tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

L.R.Zinder dilin üzvlənməsinə əsaslanaraq hesab edirdi ki, bölünməyən vahid kimi mütləq deyil ki, ayrıca səs çıxış etsin. O, L.V.Şerbadan belə bir sitat gətirərək fikrini əsalandırırdı: “Belə bir dil təsəvvür etmək olar ki, o dildə bütün hecalar açıqdır və hər hansısa bir sait və samitdən ibarətdir, demək fonem kimi sa, ka, ta və s. çıxış edəcək – belə ki, a şüurla fərqləndirilməyəcək”.¹²⁷ Sonralar bu fikir D.Bubrix, Y.Polivanov, A.Draqun tərəfindən inkişaf etdirildi və bu fonoloji vahid heca fonem, morfosillabem, sillabem adlandırıldı.

“Fonem zamanda (ya xətti) bölünməyən vahiddir, lakin struktur baxımından onda elə bir əlamətlər üzə çıxır ki, ya başqa fonemlərlə üst-üstə düşür, ya da ki, onu başqa fonemlərdən fərqləndirir”.¹²⁸

Fonem nəzəriyyəsinə toxunarkən, əlbəttə, N.Trubetskoyun fonem nəzəriyyəsi əsas götürülür. N.Trubetskoy fonem anlayışını konkretləşdirərək onu müəyyən etmək üçün dörd əsas üsulu

¹²³ Соссюр де Ф. Курс общей лингвистики. Екатеринбург, Издательство Уральского Университета, 1999, 416 с., с.55

¹²⁴ Veyssəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2009, 272 s., s.8

¹²⁵ Щерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении, с.10

¹²⁶ Veyssəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2009, 272 s., s.23-25

¹²⁷ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Москва, Наука, Высшая школа, 1979, 311 с., с.49

¹²⁸ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Москва, Наука, Высшая школа, 1979, 311 с., с.54

təkilf edir: “Fonem – hər hansı səs toplusuna məxsus fonoloji əhəmiyyət daşıyan əlamətlərin məcmusudur”.¹²⁹

Qeyd edək ki, L.R.Zinder, N.Trubetskoydan fərqli olaraq, fonem çalarlarının linqvistik mənaya malik olmaması fikrini haqlı olaraq qəbul etmir və əksinə, bu çalarlıqları gələcək müstəqil foemlərin rüşeymləri hesab edir.

Belə ki, bəzi Avropa və rus dilçiləri (M.Qrammon, İ.M.Litvak, R.F.Mikuş, M.A.Sapojkov, P.S.Kuznetsov və b.) fonem anlayışının bildirdiyi məfhumu tam əhatə etmədiyini düşünürlər. Məsələn, P.S.Kuznetsov bu haqda yazır: “Sual belə qoyulmalıdır - fonem gerçəkdən də mövcuddurmu, yoxsa bunlar sadəcə linqvistlər tərəfindən dil sisteminin təsviri üçün asanlaşdırılmış bir vasitə kimi uydurulmuşdur?... Bütün yuxarıda deyilənlərə baxmayaraq, söyləməliyik ki, əgər biz diferensial fərqlərə lazımı qaydada yanaşa bilsəydik və onları əlavə fərqlərdən ayırd edə bilsəydik, fonemin diferensial fərqlərə əsasən təyin edilməsi mümkün olardı. Bu mənim fikrim deyil, bu fikir V.Sidorova aiddir, lakin mən onu dəfələrlə qeyd etmişəm ki, belə təyin etmək daha məqsədəuyğundur- diferensial fərq yalnız o əlamətdir ki, o, müəyyən mövqelərdə neytrallaşır”.¹³⁰

Azərbaycan dilçiliyində də fonemə münasibət uzun zaman Moskva dilçilik məktəbinin təsiri altında formalaşmışdır. Lakin Peterburq məktəbinin təsiri bəzən hiss olunmaqdadır. Q.Ələkbərli, F.Kazımov, Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, F.Veysəlli kimi fonoloqlar tərəfindən fonemə müxtəlif aspektlərdən yanaşılmışdır.

Qeyd edək ki, fonemə münasibətdə Azərbaycan dilçiləri də birmənalı fikirlər söyləmişlər. Misal üçün, Ə.Dəmirçizadə yazır: “Yaxud indi də bir sıra dərslərdə göstərilir ki, guya ruscadakı а, б, в, г, д, з, о, ш, ч Azərbaycan dilindəki а, б, в, г, д, з, о, ш, ч eyni səslərin hərfi işrəsidir. Həqiqətdə isə belə deyildir. Əslində hər bir dildə məxrəcə az-çox yaxın olan səs qrupları əsasında dilin fonetik sistemini yaradan məxsusi məxrəc özü

¹²⁹ Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 384 s., s.45

¹³⁰ Кузнецов П.С. Проблема дифференциальных признаков в фонологии и разграничения различных типов их. // Исследования по фонологии. Москва, Паука. 1966. с.199

vardır və bu məxrəc özüünə görə hər bir dilin səsləri ancaq o dilin özünəməxsus əlamətlərinə malik olur”.¹³¹

A.Axundov Moskva fonoloji məktəbinin davamçısı kimi çıxış edir. Özüün “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” əsərində bunu bir daha təsdiq edir. Fonemlərin müxtəlif dillərdəki fiziki substratlarının bir-birindən fərqlənməsi məsələsinə münasibət bildirən A.Axundov birmənalı mövqə nümayiş etdirmir. O yazır: “Lakin burdan belə bir nəticə çıxarıla bilər: dünya dillərində olan fonemlərin bir qismi eyni, bir qismi isə müxtəlifdir. Yaxud hər bir dildə spesifik fonemlərlə bərabər, eyni zamanda ümumi fonemlər qrupu da vardır. Deyək ki, rus, ingilis, Azərbaycan, fars və s. dillərdə /r/ eyni fonemdir... fonem yalnız fizioloji –akustik vahid deyildir. Fonem birinci növbədə öz linqvistik vəzifəsinə görə fərqlənən dil vahididir ki, bu da, hər şeydən əvvəl, onun müəyyən bir sistemə daxil olmasına səbəb olur. Fonemi müəyyən bir dilin fonetik quruluşundan, morfoloji vasitələrdən kənarında təsəvvür etmək olmaz; fonem yalnız onların işığında müəyyən olunan, onlara xidmət edən bir dil vahididir”.¹³²

Peterburq dilçilik məktəbinin davamçısı və L.R.Zinderin tələbəsi F.Veysəllinin fonemə münasibəti xüsusi maraq doğurur: “Fonoloji səviyyədə seqment vahidlər (fonlar) taksonomik fonologiyada üzvlənmə və eyniləşdirmə əməliyyatları ilə qruplar və ya vahidlər şəkildə müəyyənləşdirilir ki, onlar da mücərrədlik səviyyəsində fonemlərə uyğun gəlir. Fonem öz səviyyəsində daha kiçik hissələrə bölünməyən dil vahididir”.¹³³

Türk dilinin spesifik ahəngdarlığı və bu ahəngdarlığın yaratdığı sabit fonetik qanunauyğunluqlar məhz bu dillərin morfoloji quruluşunu da müəyyənləşdirdi. Daha dəqiq desək, türk dillərində mövcud olan sinharmoniya aqlütinasiyanı müəyyənləşdirdi. Qeyd etdiyimiz kimi, fikirlərimiz Vetrovun yaradıcılığında daha geniş şəkildə əks olunmuşdur. Düşünürük ki,

¹³¹ Müasir Azərbaycan dili. Dəmirçizadə Ə. Fonetika. orfoepiya. orfoqrafiya. Bakı. Şərq-qərb. 2007. 253 s.30

¹³² Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, Maarif. 1973.s.30

¹³³ Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı. Mütərcim, 2009. 272 s.10

bununla bağlı A. Reformatsikinin sözləri yerinə düşür: “Türk dilləri kimi dillərdə sinharmonizm yalnız fonetik hadisə deyil və ələlxüsus da heç assimilyasiya növü də deyil, bu yalnız dilin fonetik yarusunu deyil, həmçinin morfoloji yarusunu da əhatə edən fundamental struktur–tipoloji hadisədir”.¹³⁴

Sinharmonizmə səthi yanaşma türk dillərində fonem məsələsində də yanlış nəticələrə gətirib çıxardı. Fonem anlayışı struktur cəhətdən kəskin surətdə türk dillərindən fərqlənən hind-Avropa dillərində qəbul edildiyi kimi, kalka metodu ilə türk dillərinə köçürüldü. Halbuki fonem anlayışına münasibət heç Avropa dilçiliyinin özündə belə, birmənalı deyildi.

Belə ki, bəzi Avropa və rus dilçiləri (M.Qrammon, İ.M. Litvak, R.F. Mikuş, M.A.Sapojkov, P.S.Kuznesov və s.) fonem anlayışının bildirdiyi məfhumu tam əhatə etmədiyini düşünür-lər. Məsələn, P.S.Kuznesov bu haqda yazır: “Sual belə qoyul-malıdır - fonem doğrudan da mövcüddürmü, yoxsa bunlar sadə-cə lingvistlər tərəfindən dil sisteminin təsviri üçün asanlaşdırıl-mış bir vasitə kimi uydurulmuşdur?... Bütün yuxarıda deyilən-lərə baxmayaraq, söyləməliyik ki, əgər biz diferensial əlamət-lərə lazımı qayda da yanaşa bilsəydik və onları əlavə fərqlərdən ayırd edə bilsəydik, fonemin diferensial əlamətlərə əsasən təyin edilməsi mümkün olardı. Bu bizim fikrimiz deyil, bu fikir V.Sidorova aiddir, lakin biz onu dəfələrlə qeyd etmişik ki, belə təyin etmək daha məqsədəuyğundur - diferensial əlamət yalnız o əlamətdir ki, o, müəyyən mövqelərdə neytrallaşır”.¹³⁵ Göründüyü kimi, fonem anlayışının hind-Avropa dillərinə əsasən təyin edilməsinə baxmayaraq, yenə də həmin dillərdə konkret bir fonemin nitq axını zamanı müəyyən diferensial əlamətlərə malik olması şübhə doğurur. Məntiqi deyilmi, fərqli bir morfoloji quruluşa və sinharmonizm kimi fonoloji-morfoloji fundamental struktura malik türk dillərində fonem anlayışının varlığı şübhə doğurur. Dörd, bəzən sayı səkkizə çıxan şəkilçi

növü artıq fonem anlayışını şübhə altına qoyur. Sual oluna bilər - heç bir məna fərqi yaratmadan müstəqil “fonem” kimi çıxış edən saitlər nədir – fonem, yoxsa onun çaları. Misal üçün, bir-birindən ən azı bir diferensial əlamətə görə fərqlənən /i~ı~u~ü/ saitləri bir fonemin çalarıdırımı? /i~ı/ (incə-qalın qarşılaşması qurularaq palatalizasiya qarşılıqlıdırması yaradırlar. /i~ u/ (həm dodaq, həm də damaq qarşılaşması yaradaraq bir-birindən fərqlənirlər). Bu saitləri eyni fonemin çaları adlandırmaq mümkün deyil. Bəs bu saitlər diferensial fərqlərə malik “fonemdirsə”, məna fərqi yaratmadan necə bir-birini son mövqedə əvəz edə bilirlər? Hansı bir güclü qanun fonem anlayışının fəvqində durur? Sözsüz ki, bu, sinharmonizm qanunudur.

Sinharmonizmə həsr olunmuş çoxsaylı elmi tədqiqatlara baxmayaraq, dilimiz üçün kəsb etdiyi əhəmiyyəti və funksional rolu hələ də müəyyənəlməmişdir. Düşünürük ki, A. Junusbəyin bu haqda fikirləri diqqəti cəlb edir. Müəllif yazır: “Necə olur ki, fonemlər sistemi iki yerə bölünür: incə və qalın. ... Öz növbəsində sinharmonizmin funksional qeyri-müəyyənliyi o vəziyyə-tə gətirib çıxardı ki, sinharmonizm mövcud olan dildə səhvən vurğu axtarıldı və tapıldı. Bu vurğuya öz növbəsində sözfərqləndirici və sözmüəyyənləşdirici rol tanındı. Vurğu qazax dili-nin sinharmonizm, dodaq harmoniyası və ritmik üzvlənmə kimi mövcud olan funksional vacib vahidlərini tədqiqatçıların ağılından çıxardı. Beləliklə, sinharmonizmin funksional mahiy-yyətini əhəmiyyətə almamaq bir sıra zəncirvari səhvlərlə nəticə-ləndi. Yəni süni şəkildə vurğu yaradıldı və vurğu öz növbəsində ritmik üzvlənmənin qarşısını süni şəkildə aldı”.¹³⁶

Sinharmonizm dilin morfoloji qatını təyin edən qüvvə kimi İ.A. Boduen de Kurtene də qeyd edirdi: “Sinharmonizm morfo-loji sözyaradıcı vasitə kimi tətbiq olunur”.¹³⁷ Eyni zamanda alim saitlərin ahəngini morfologiyada axtarır və qeyd edir ki, ural-altay dillərinin daxili quruluşu ilə sıx bağlıdır.¹³⁸

Zənnimizcə, A. Junusbəyin qeyd olunan fikirləri hərfbəhərf

¹³⁴ Реформатский А.А. Сингармонизм как проблема фонологии и общей лингвистики. // Тюркологические исследования. Фрунзе, Илим. 1970 с.101-106,с.102

¹³⁵ Кузнецов П.С. Проблема дифференциальных признаков в фонологии и разграничения различных типов их. // Исследования по фонологии. Москва, Наука, 1966. с.199-217,с.199

¹³⁶ Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. Алма-Ата, Наука, 1980, 74 с.,с.4

¹³⁷ Реформатский А.А. Сингармонизм как проблема фонологии и общей лингвистики. // Тюркологические исследования. Фрунзе, Илим. 1970 с.101-106, с.102

¹³⁸ yəne orada. s.103

Azərbaycan dilinə aid edilə bilər. Funksional cəhətdən sinharmonizmin rolu süni şəkildə azaldılmış, ona, necə deyirlər, yalnız saitlərin ahəngi kimi yanaşılmış və belə təəssürat yaradılmışdı ki, sözdə eynicinsli saitlərin bir-birini izləməsi məhz bu qanunu xarakterizə edir. Halbuki sinharmonizm sadəcə saitlərin ahəngi deyil, o, bütöv hecanı əhatə edir. “Fonologiyanın sözsüz nailiyyəti - sinharmonizmin funksiyası sözü sementləməkdir”.¹³⁹

Qeyd edək ki, türk dillərinin bu spesifik özəlliyi dəfələrlə dünya dilçilərinin diqqətində olmuş və bəzən yanlış olaraq kök+şəkilçi sisteminin mövcudluğu qabardılmışdır. Boduen de Kurtene yazır: “Turan dillərində saitlərin ahəngi sement rolunu oynayır və hecaları, sözləri birləşdirir. Ari-Avropa dillərində bu rolunu vurğu oynayır. Ari-Avropa dillərində ayrıca bütöv sözlərdən, suffikslərdən, affikslərdən, söz köklərindən vurğu altında birləşdirməmiş danışmaq mümkün deyil. Turan dillərində isə kiçik hissəciklər onlara aid saitləri qoruyaraq müstəqil mövcüddurlar. Lakin saitlərin ahəngi sement ilə birləşərək söz əmələ gətirir”.¹⁴⁰ Boduen de Kurteneyə əsaslanan alim V.V.Radlov (sinharmonizm sözyaradıcı vasitədir) və J.Deni kimi türkoloqların fikirlərini əsas gətirir.

Deməli, biz israrla “fonetik yarus morfoloji yarusu qarşılıqlı surətdə təyin edir” söyləyərkən haqlıyıyıq. V.Q.Admoni sintaktik quruluşun inkişaf qanunauyğunluqlarından bəhs edərkən bəzi hallarda morfoloji quruluşdakı dəyişmələrin məhz fonetik sistemdə baş verən dəyişikliklərlə şərtləndiyini qeyd edir. Yaruslararası əlaqə və təsirdən danışan N.S.Jukovanın fikrincə, morfoloji formantlarda hər hansı dəyişiklik baş verməzdən öncə, dil sistemi müəyyən anlayışların ifadəsi üçün vasitələrə artıq malik olmalıdır, belə ki, davamlı ünsiyyət prosesi daimi diferensiasiyaları tələb edir. Müəllif güman edir ki, məhz digər dil səviyyələrinin şərtləndirdiyi “artıqlıq” morfoloji səviyyədə

¹³⁹ Жунибек А. Просодико-сегментные проблемы тюркских языков. // “Türkologiya”. Ваки, Elm, 2012, N 2, s.20-34.s.25

¹⁴⁰ Реформатский А.А. Сингармонизм как проблема фонологии и общей лингвистики. // Тюркологические исследования. Фрунзе, Илим, 1970 с.101-106.s.

müvafiq dəyişmələri mümkün edir.¹⁴¹ Bu fikirlər bir daha təsdiq edir ki, ələlxüsus da türk dilinin morfoloji quruluşu, yəni aqqlütinasiyanı törədən səbəbin məhz sinharmonizm olduğunu deyərək yanılmırdıq. Bu məsələ rus və dünya dilçiliyində müəyyən qədər işıqlandırılmışdır. Sinharmonizm məsələsinə rus alimi V. Vиноградov da xüsusi diqqət göstərərək bizi maraqlandıran məqamla bağlı «Сингармонизм и фонология слова»¹⁴² əsərində qeyd edir ki, sinharmonizmə sözün fonoloji strukturunun təşkilatçısı kimi yalnız türk dillərində rast gəlinir. O daha sonra yazır: “Bütün dillər sözlərdən ibarətdir və bütün dillərdə sözlər bir-birinə qarışır. Sözün bütövlüyü hər bir dildə müxtəlif vasitələrlə əldə olunur. Bütün bu əlamətlərdən başqa, əlbəttə ki, üst-üstə düşən və sonda bizim söz aksenti adlandırdığımız əlamətlər də var. Demək ki, aksent vurğu ilə eyni şey deyil. Aksent - A sözünü birləşdirib onu B sözündən fərqləndirən bütün sözbirləşdirici prosodik vasitələrin ümumi adıdır... Aksent əlaməti kimi dillərdə yayılmış əsas vasitələr kimi biz vurğunu, tonu və sinharmonizmi qeyd edə bilərik. Lakin aksent yalnız bu əlamətlərlə təyin edilmir və əlamətlərin birinin olmaması həmin dildə aksentin olmaması demək deyil, çünki aksentin olamaması sözün olmaması deməkdir. Dillərin tarixində müxtəlif aksent vasitələr bir-birini əvəz edə bilər.¹⁴³ Ümumiyyətlə, alim sinharmonizmin türk dillərində əsas aksent vasitəsi kimi çıxış etməsini təsadüfi saymır.

Türk və hind-Avropa dillərini müqayisə edən V. Vиноградov qeyd edir ki, türk dillərində aqqlütinativ dillər kimi morfoloji paradigmi standart və eyni cür həyata keçirilir: misal üçün, hal paradigmi aksial xarakter daşıyır. Aksial strukturun saxlanması müəllif türk dillərinin morfolojiyasının daxili nizam prinsipi hesab edir. V. Vиноградov bu morfoloji standartlığın aşağı yarusla – fonetik yarusla təsir etdiyini vurğulayır. Bunun da

¹⁴¹ Жукова Н.С. Межуровневые связи и типологическая отмеченность явления синкретизма в современном немецком языке.

http://vestnik.tspu.ru/files/pdf/articles/zhukova_n_s

¹⁴² Виноградov В. А. Сингармонизм и фонология слова. // Тюркологические исследования. Фрунзе, Илим, 1970. с.106-117.s.104

¹⁴³ yene orada. s.106

nəticəsində sinharmonizm yeganə söz formalaşdırıcı qüvvə kimi çıxış edir. Sinharmonizm isə öz növbəsində morfoloji yarusun paradigmasında aksiallığın qorunmasına səbəb olur. Beləliklə də dilin iki yarusunda qarşılıqlı struktur əlaqələri yaranır.¹⁴⁴

Deməli, türk dillərində supersegment qüvvə kimi çıxış edən sinharmonizm sözfərqləndirici vəzifə daşıyır və beləliklə də, hind-Avropa dillərində vurğunun (stress) funksiyasını üzərinə götürür. Sual oluna bilər, əgər sinharmonizm supersegment “gücdürsə” və sözfərqləndirici funksiyaya malikdirsə, o zaman türk dillərində vurğu aramaq nə qədər elmi və məntiqlidir?

Dialektlərimizin leksik fonduna müraciət edək: “Azərbaycan dialektoloji lüğəti” I və II cildlərdə toplanan materiallara əsasən, qəti şəkildə bildirmək olar ki, vurğu heç bir dialekt sözündə fərqləndirici və birləşdirici funksiya daşımır.

Türk dillərində sinharmonik variantların müxtəlif səs cildlərində çıxış etməsinə və bunun nəticəsi olaraq hər bir sinharmonik variantın ayrıca “fonem” kimi təzahürü diqqəti cəlb edir. Bu haqda A. Junusbəyin fikirləri maraqlıdır: “Yalnız ətraflı fonoloji-fonetik təhlil imkan verir ki, sinharmonizmin rolunu və təbiətini başa düşək. İlk növbədə, çoxsaylı səs dəyişmələrindən biz yalnız sinharmonizm üçün xarakterik olanları seçməliyik. Amma bunun üçün nitqdə mövcud olan bütün səslərin fonoloji-fonetik təhlili vacibdir. Bidiyimiz kimi, fonemlərin sıralanması dildəki bütün səslərin sadalanması demək deyil. Eyni bir fonem özlüyündə bir çox səsəin toplusunu tərənnüm edir və sözdəki mövqeyindən və qonşu səslərin təsirindən asılı olaraq müəyyən edilir. Eynən fonemin sinharmonik variantı müxtəlif səs cildlərində çıxış edə bilər. Deməli, hər bir sinharmonik variant fonem kimi çıxış edə bilər. Hazırda qazax dili iki sinharmonik variantla çıxış edə bilər (qalın və incə əsaslarla) və belə hesab etmək olar ki, biz hər biri çoxsaylı çalarlara malik iki fonemdən ibarət sistemə sahibik. Biz fonemlərin bütün çalarlarını müəyyən etməliyik və sinharmonizmin linqvistik rolunu təyin etməliyik. Fonem-fonetik təhlil bizə aşağıdakı suallara doğru cavab verməyə imkan yaradır: necə ola bilər ki, müxtəlif çalarlı səslər

¹⁴⁴ yəne orada. s.108

yalnız iki sinharmonik fonemə bölünürlər, sinharmonizmin linqvistik mahiyyəti nədir, vurğu anlayışı ilə o bir araya gəlirmi və qazax nitqinin üzvlənməsi necə baş verir?”¹⁴⁵

Müəllif apardığı dəqiq fonoloji-fonetik təhlil nəticəsində bütün samitlərin qalın və incə variantlarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

S, Sa, So, Su, Sı

Su, Se, Sö, Si, Sü

Daha sonra müəllif təhlili davam etdirərək samitləri daha iki qrupa bölərək müəyyənləşdirir. Beləliklə də, aşağıdakı cədvələn şahidi oluruz: qalın dodaq samitləri, qalın qeyri-dodaq samitləri, incə dodaq samitləri, incə qeyri-dodaq samitləri. Qalın və incə samitlər sinharmonizm qanununa, dodaq və qeyri-dodaq isə dodaq ahənginə aiddir.¹⁴⁶ Lakin sonradan müəllif haqlı olaraq dodaq ahəngindən deyil, məhz səslərin dodaqların vəziyyətinə görə harmoniyasından danışır.¹⁴⁷

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bir vaxtlar Azərbaycan dilçiliyində belə bir fikir səslənmişdir. F.Kazımovun 1954-cü ildə “Azərbaycan dilində sinharmonizmin prinsipləri” məqaləsində Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə bu məsələlərə toxunulmuşdur.¹⁴⁸

Azərbaycan dialektlərində dodaq ahəngini ciddi şəkildə gözləyən ləhcə qrupuna qərb dialektlərini aid etmək olar. Azərbaycan dialektləri üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, əgər qərb dialektlərində dodaqların ahəngi kök+şəkilçi şəkildə baş verirsə, yəni kökdəki dodaq saitləri affiksdəki saitləri müəyyən edir, şimal-şərq qrupunda baş verən labiallaşma fərqli xüsusiyyət daşıyır və saitlərin dodaqlanması məhz kökdə əksərən sözün ilk hecalarında baş verir: /toyuq-tou:x-tavıǵ/, /ev-öy/.

Bu məsələ ilə bağlı türkoloq Q.Melnikovun fikirləri də

¹⁴⁵ Джунисбеков А. Гласные казахского языка. Алма-Ата. Наука. 1972. 75с. s.75

¹⁴⁶ Джунисбеков А. Гласные казахского языка. Алма-Ата. Наука. 1972. 75с. s.28-32

¹⁴⁷ yəne orada. s.32

¹⁴⁸ Казимов Ф. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке. // Известия Академии наук СССР ОЛЯ. том XII выпуск 1. 1954 с.88-94

maraq kəsb edir: “Qədim mancur və türk dillərinin materialları bizə imkan verir ki, biz bu dillərdə mövcud olan saitlərin qeyri-adi simmetriyasını və düzülüşünü izləyək. Hazırda bu simmetriya yalnız türk dillərində qorunub saxlanmışdır. Müasir qırğız dili tədqiqatçıları saitlərin möhkəm simmetriyası və düzülüşü ilə təəccübləndirir və bu simmetriya hətta sonra əmələ gələn fonoloji hadisə - saitlərin uzunluğa görə daha bir diferensial fərqi yaranması nəticəsində də pozulmadı. Bu yeni yaranmış fərqləndirici əlaməti nəzərə almadan 8 qırğız saitinin simmetriyasını aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

1. Hər bir “yuxarı” (dar) saitə yalnız bir “aşağı” sait (açıq) oppozisiya təşkil edir. Bu saitlərin başqa fərqləndirici fonoloji əlamətləri yoxdur.

2. Hər bir qalın saitə incə sait qarşı durur ki, bunların da başqa fonoloji fərqləri mövcud deyil.

3. Hər bir dodaq saitinə qeyri-dodaq saiti qarşı durur ki, bunların da arasında başqa fərqləndirici əlamət mövcud deyil.

Məhz bu simmetriyanın möhkəm gözlənilməsi türk dillərində saitlərin ahənginin qorunması üçün baza rolu oynayır. Affikslərin sinharmonik variantlarının təhlili bizə imkan verir ki, qırğız vokalizmində simmetrik hadisələrin sadalanmasını davam etdirək”.¹⁴⁹

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sinharmonizmin sadəcə saitlərin ahəngi deyil, məhz struktur olduğunu göstərən müəlliflərdən biri də A. Reformatskidir. Müəllif israrla qeyd edir ki, ahəng qanunu terminindən bəzəfəlik imtina edib saitlərin və samitlərin ahəngini təşkil edən sinharmonizm qanunundan danışmaq lazımdır.¹⁵⁰ Daha sonra müəllif göstərilən əsərində qeyd edir ki, bu, dilin fonetik yarusunun hər üç (fonemaltı, fonem, fonemüstü) səviyyəsini və eləcə də dilin başqa yaruslarını (morfem, leksem) əhatə edən supersegment bir hadisədir.

A.Axundov özünün məşhur “Azərbaycan dilinin fonetikasi”

kitabında qətiyyətlə bildirir: “Məlum olduğu üzrə, türk dillərində və türk dillərinin biri kimi Azərbaycan dilində ahəng qanunu yalnız saitlərlə məhdudlaşmır. O eyni zamanda özünü saitlərlə samitlər arasında da göstərir ki, bu da bizim dilçilikdə saitlərlə samitlərin ahəngi adlanır. Həmin qanuna əsasən, ön sıra saitləri ilə bir hecədə işlənən bütün samitlər incələşir, arxa sıra saitləri ilə bir hecədə işlənən bütün samitlər qalınlaşır. Deməli, rus dilindən fərqli olaraq, samitlərin incəlik-qalınlıq keyfiyyətləri bütünlüklə saiddən asılı olur”.¹⁵¹ Daha sonra alim qeyd edir: “Ahəng qanunu olan dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində şəkilçidə işlənən saitlər tam mənası ilə söz kökünün son saiidən asılıdır və aydın fonematik mənadan məhrumdur. Bu cəhətdən söz kökünün şəkilçiyə nisbətən daha güclü mövqə hesab edilməsi doğrudur. Lakin ahəng qanunu xalis Azərbaycan sözlərində özünü tam şəkildə söz kökündə də göstərir. Belə ki, söz kökündə iştirak edən saitlər kökün ilk hecasındakı saiddən asılı olur və bir çox xassələrinə görə məhz söz kökünün ilk saitin xassələrini qəbul edir. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan dilində sait fonemlər üçün güclü mövqə kökün ilk hecası hesab edilməlidir”.¹⁵² Daha sonra A.Axundov yazır: “Heç şübhəsiz, şəkilçi morfemdəki saitlərin müstəqil fonematik mənalardan olmamasından irəli gəlirdi. Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dilində şəkilçinin sait tərkibi heç bir müstəqilliyə malik olmayıb, söz kökünün son saiidən asılı olub, həmişə ona tabedir və ahəng qanununa görə ona uyğunlaşır. Ahəng qanunu isə, bəlli olduğu kimi, türk dillərində fonoloji mənası olmayan ən geniş yayılmış fonetik hadisələrdən biridir”.¹⁵³

Daha bir rus dilçi türk dillərində kök və şəkilçi məsələlərinə toxunaraq yazır: “Ulu türk köklərinin birhəcalı olması ilə bağlı türköloqların böyük əksəriyyətinin yekdil rəyinə baxmayaraq, çox zaman biz bu kökəri bölə bilərik. Biz təhlil zamanı aşkar etmişik ki, CCVC tipli sözlərin komponentləri leksik, bəzən mənaferqləndirici funksiya daşıyırlar. Variasiya hadisələrinə

¹⁴⁹ Мельников Г.П. Некоторые общие черты вокализма урало-алтайских языков. // Исследования по фонологии. Москва, Наука, 1966, с.325-350, с.142

¹⁵⁰ Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. // Исследования по фонологии. Москва, Наука, 1966, с.184-199

¹⁵¹ Axundov A. A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, 392 s., s.11

¹⁵² yene orada, s.13

¹⁵³ yene orada, s.22

söz kökünün bütün komponentləri tabe ola bilər. Sözlərin sonundakı samitlər bir qədər affiksəl element funksiyası daşıyırlar. Bu samitlərin əvəzlənməsində bəzi qrammatik funksiyalar sezmək mümkündür. Tarixi samit-sait-samit tipli kökləri bir hecalı köklər+şəkilçi strukturundan əmələ gəldiyini söyləmək olar. Qırğız köklərinin təhlili, sait əvəzlənmələrinin araşdırılması və samitlərin variasiyası sübut edir ki, struktur elementərin yerdəyişməsi nəticəsində kök morfem daim dəyişikliklərə məruz qalır. Türk söz kökləri dəfələrlə fonomorfoloji proseslərin müxtəlif yönlü hərəkətlərinin təsirinə məruz qalmışlar və bunun da nəticəsində kök morfemin elementləri suffiksəl elementlərə, suffiksəl elementlər kök elementlərə qarışmışlar.¹⁵⁴

Qeyd etdiyimiz kimi, belə bir münasibət Azərbaycan dilçiliyində də bir vaxtlar mövcud olmuşdur. F.Kazımov 1954-cü ildə nəşr olunan məqaləsində yazır: “Sözün belə quruluşu onun fonetik vəhdətini yaradır ki, bunu zəif mərkəzləşdirilmiş vurğu edə bilməz. Beləliklə də, türk dillərinin fonetik quruluşu birbaşa onun morfoloji quruluşu ilə bağlıdır”.¹⁵⁵

Ə.Dəmirçizadə də ahəng qanunu haqda maraqlı fikirlər söyləmişdir. Alim yazır: “Əslində isə türk dillərində başlanğıcdan, hətta söz köklərində səslərin uyuşmasını –həmcinsləşməsi hadisəsini təkcə saitlərdə deyil, samitlərin bir çoxunda, eləcə də sait və samitlərin münasibətində müəyyən şəkildə təzahür etmişdir və bunların izlərini biz indi də türk dillərində görürük”.¹⁵⁶ Qeyd edək ki, alim bu mülahizələrində məhz dahi türkoloq M.Kaşğariyə əsaslanır.

Sonucda A.Reformatskinin gəldiyi nəticələr xüsusi maraq doğurur: “1. Fonemaltı səviyyədə türk vokalizmində “klassik səkkizliyi” qeyd etmək lazımdır, damaq ahəngini nəzərə alaraq incə və qalın növlərini ayırmaq lazımdır. Dodaq sinharmonizmi

iştirak edən sözlərdə, həmçinin labiallaşan və labiallaşmayan samitləri ayırd etmək lazımdır. 2. Fonem səviyyəsində. Damaq ahəngində səkkizliyin sayı dördə enir və ön və arxa sıra saitlər cüt-cüt bir fonemi təşkil edirlər: /e, a - a,i/, /ı=i/, /ö/, /u=u/

Dodaq ahəngində saitlərin sayı ikiqat azalacaq .

3. Fonemüstü səviyyədə artıq vahidlər deyil, supersegment güclər iştirak edir.¹⁵⁷

Türk dillərində sinharmonizmin yalnız fonetik hadisə deyil, həmçinin dilin bütün yaruslarını əhatə edən, eləcə də supersegment rolu oynayan bir fundamental struktur olduğunu göstərən A.A.Reformatski bu məsələyə başqa bir məqaləsində də xüsusi toxunur.

Fonetik vahidlərin başqa dil yarusları ilə ierarxik münasibətinə F.Yadigarın (Veysəllinin) “Fonetika və fonologiya məsələləri” əsərində də rast gəlirik: “Fonetik vahid ünsiyyətə qoşulmaq üçün mütləq yuxarı yarusların vahidlərinə daxil olmalı və yuxarı yaruslar isə ən azı mütləq bir fonetik vahiddən ibarət olmalıdır”.¹⁵⁸

Fonem məsələsinə sinharmonizm nəzərindən yanaşan A.Junusbəy qeyd edir ki, qazax, o cümlədən bütün türk dillərində fonem sözfərqləndirici funksiyada çıxış edə bilər, lakin o, sinharmonizm qanununa tabe olaraq ciddi şəkildə incə dodaq, qalın dodaq, incə qeyri-dodaq, qalın qeyri-dodaq variantlara bölünür və hər bir fonem öz variantına uyğun şəkildə qarşılışma təşkil edə bilər.¹⁵⁹

A.Junusbəy haqlı olaraq türk dillərinin melodik strukturuna toxunaraq qeyd edir ki, hansı səsin güclü və ya uzun səsləndiyini müəyyən etmək olur, lakin vurğulu səsi o səbəbdən müəyyən etmək olmur ki, melodik struktur vurğunu qəbul etmir. Düşünürük ki, məsələnin əsas mahiyyəti məhz elə melodik strukturdadır. Bu struktur (eləcə də heç bir melodiya) vurğunun yaranmasına imkan vermir. Vurğu rus dilində udareniye, ingiliscə stress termini kimi qəbul edilmişdir. Yəni bu,

¹⁵⁴ Дьяконова Ч. К вопросу о структурных особенностях односложных слов типов Г. ГГ. СГ, СГГ в киргизском языке. // Исследования по киргизскому и казахскому языкознанию. Фрунзе, Илим, 1984. с.167-174,с.10

¹⁵⁵ Кязимов Ф. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке. // Известия Академии наук СССР. ОЛЯ. том XII выпуск I, 1954 с.88-94,с.89

¹⁵⁶ Müasir Azərbaycan dili. Dəmirçizadə Ə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı, Şərq-qərb. 2007, 253 s.,s.104

¹⁵⁷ Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма.// Исследования по фонологии. Москва, Наука, 1966. с.184-199,с.196

¹⁵⁸ Yadigar F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, Maarif, 1993, 192 s.,s.80

¹⁵⁹ Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. Алма-Ата. Наука. 1980. 74.с.35

İlahə Qurbanova

seqment qüvvə kimi sözdə hər hansı bir fonemin uzun və güclü deyil, məhz qabartma yaradaraq deyilməsidir. Alim doğru olaraq qeyd edir ki, türk dillərinin melodik struktura malik olması tədqiqat obyektini olmadığından səhv nəticələrə gətirib çıxarır. Alim daha sonra türk dillərində *almá* (isim)- *alma* (inkar feli), *gəlin* (çağırış) - *gəlin* (isim), *çəkmə* (isim)- *çəkmə* (inkar feli) və s. misalları nümunə göstərərək qeyd edir ki, bu sözlərdə vurğudan deyil, intonasiya (sual, çağırış, nida və s.) fərqiindən danışmaq daha doğru olardı.¹⁶⁰

Bizcə, bu məsələ doğrudan da türkologiyada kifayət qədər araşdırılmamışdır. Məsələn, cənub dialektinin və qərb dialekt qrupunun bir çox şivələrinə məxsus əmr feillərinin xüsusi intonasiya ilə deyilməsini söyləmək olar. İlk səslənişdən elə təəssürat yaranır ki, vurğu ilk saita düşür, halbuki vurğu heç bir rol oynamır və seqment vasitə kimi çıxış etmir. Söhbət ritmik-intonasiya vasitələrinin qüvvələndirici vasitə kimi çıxışından gedir. Məsələn, Zəngilan şivəsi nümayəndəsinin danışığında: *ótur*, *óxu*, *básdır* və s. iki saitli köklərin ilk saiti xüsusi intonasiya ilə deyilir. Felin əmr formasının xüsusi intonasiya ilə deyilişi, düşünürük ki, ekspressiv xarakter daşıyır.

Belə bir fikrə biz N.Trubetskoyun əsərində də rast gəlirik: “Fonoloji ekspressiv vasitələrdən apelyativ və ya hiss-həyəcan bildirən fonoloji vasitələri ayırmaq lazımdır. Apelyativ vasitələr dinləyicidə müəyyən hissələrin “oyadılmasına” xidmət edir... Demək olar ki, alman dilində vurğulu uzun saitlərin və vurğulu sait qarşısında gələn samitin hədsiz dərəcədə uzanması, çex dilində anlautda gələn samitin və cümlə sonundakı saitin, macar dilində qısa saitlərin (spesifik, açıq, qeyri-gərgin vəziyyətin saxlanması şərti) fransız dilində sözün birinci samitinin *accent d'insistans* və s. uzanması emosional danışığa işarə edir, yəni fonoloji apelyativ vasitələrdir, çünki qeyd olunan xüsusiyyətlər adları çəkilən dillərdə yalnız emosionanın güclü ifadə olunduğu şəraitdə özünü göstərir və sakit, emosional cəhətdən

neytral danışıda mümkün deyildir. Onlar, necə deyirlər, tam beynəlmiləl xarakter daşıyan qorxu (dəhşət) intonasiyasından fərqli olaraq açıq-aydın ixtiyaridir”.¹⁶¹ İntonasiyaya münasibətdə L.R.Zinderin fikirləri də ziddiyyət təşkil etmir: “Tədqiqat üçün dildəki funksiyaları nəzərə alınmadan sırf fonetik nöqtəyə nəzərdən nitqin xüsusi səsindən-fonemdən nitqdə təzahür edən vurğu, intonasiya kimi hadisələrə müraciət edilməsi mənasızdır.”¹⁶²

L.R.Zinder intonasiyanı hər bir dilin xarakterik fonetik əlaməti hesab edir. O, intonasiyada 2 aspekti fərqləndirir: kommunikativ və emosional.¹⁶³

Azərbaycan dilçiliyində bu məsələlər az işıqlandırılırsa da, yox dərəcəsində deyil. Professor F.Veysəlli intonasiya, eləcə də seqment və superseqment məsələlərinə toxunarkən yazır: “Seqment və superseqment məsələlərinin bir-birindən fərqləndirilməməsi, intonasiyanın morfem kimi qəbul edilməsi əqləbatan deyil. Çünki morfem dildə müəyyən mənaya malikdir, morfem bilateral vahiddir. Lakin intonasiya başqa fonoloji vahidlər kimi ayrılıqda heç bir mənaya malik deyildir və unilateral xarakter daşıyır”.¹⁶⁴

Doğrudan da, intonasiya nitqdə ekspressiv xarakter daşıyır və fonoloji mənadan məhrumdur. Halbuki vurğu seqment rolu oynayır və bu səbəbdən də intonasiya ilə vurğunun danışqdakı vəzifələri kəskin surətdə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, türk dillərində əmr məqsədi ilə deyilən: /gəlin/, /sərin/ feilləri əslində ilk hecəyə vurğu ilə deyilmir, sadəcə bütün həmin məqsədlə deyilən fellər kimi xüsusi intonasiya ilə deyilir. Məsələn: /oturun/, /durun/ və s. Eyni sözləri inkar şəkilçisi /-ma/, /-mə/ haqda da söyləmək olar. İnkari xüsusi intonasiya ilə vurğulamaq və ona kəskin çalar vermək məqsədi ilə ilk heca bir az yuxarı ton ilə deyilir. Hətta bu zaman elə təəssürat yaranır ki, söz heca ilə deyilir. Çünki sinharmonizm bir hecanın o birindən

¹⁶¹ Трубецкой Н.С. Основы Фонологии. Москва, Наука, 2009. 372 с.с.34

¹⁶² Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Москва, Наука, Высшая школа, 1979. 311 с.с.19

¹⁶³ xəbə oğada.s.305

¹⁶⁴ Yadigar F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, Maarif, 1993. 192 s. s.110

¹⁶⁰ Жунисбек А. Просодико-сегментные проблемы тюркских языков // “Türkologiya”. Bakı, Elm, 2012, N 2. s.20-34

kəskin fərqlənməsinə imkan vermir. Axıcılıq, ritmika pozulur. Türk dillərinin musiqili quruluşu axıcılıq tələb edir. Musiqili axıcılıq bir hecanın o birindən kəskin fərqlənməsi zamanı kəsilir. Fikrimizcə, türk dilləri ilə bağlı yazılmış tədqiqat işlərində türk dillərinin məhz musiqili quruluşa malik olması tədqiq olunmadığından yanlış nəticələr əldə edilmişdir.

Zənnimizcə, qazax diliçisi A. Junusbəy türk dillərinin xüsusi melodik strukturundan danışarkən tamamilə haqlı görünür. Alim yazır: “Qazax dilinin melodik strukturunun kifayət qədər öyrənilməməsi ziddiyyətli fikirlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Belə ki, çox zaman müxtəlif sintaktik melodiyalar bir yerdə söz vurğusu adı altında birləşdirilir. Hər bir *eksprementator yaxşı bilir ki, diktör üçün neytral intonasiya ilə oxumaq çox çətindir, çünki hər bir ayrıca deyilmiş söz özü də danışmaq aktının müstəqil bir parçasıdır və onun üzərinə müxtəlif intonasiyalar düşür*. Bu zaman, əlbəttə ki, söz sonda güclənir. Buradan irəli gələrək də söz sonunda vurğu haqda belə bir fiksal fikir yaranmışdır”¹⁶⁵ Mövzuya aydınlıq gətirərək alim davam edir: “Sinharmonizm saıtlərin tembrini dəyişmir, əksinə ardıcıl olaraq onları qoruyur və saıtlərin sayından asılı olmayaraq sözün səslə ifadəsində heç bir pozuntuya yol vermir. Bunun əksinə olaraq, söz vurğusu vurğusuz saıtlərin tembrini kəskin dəyişir. Beləliklə də, sinharmonizm və vurğu eyni funksiya daşıyan dil vahidləridir. Hər ikisi sözü sementləyərək birləşdirir. Hər iki vahidin eyni bir dildə mövcudluğu mümkün deyil”¹⁶⁶

Düşünürük ki, qazax dilçisinin qazax və ümumən türk dilləri haqda dedikləri dilimizin melodik strukturunu tam əhatə edir. Eyni fikri müəllif başqa bir məqaləsində də davam etdirir: “Model isbatlayır ki, sinharmonizm və ton, vurğu və ton, sinharmonizm və vurğu eyni bir yerdə mövcud ola bilməzlər”¹⁶⁷ Müəllif verdiyi “əlamətlər “ və “dillər” cədvəlində əlamətlər qrupuna: coğrafi, makroqenetik, ortagenetik, mikroqenetik,

morfoloji, prosodik, struktur, seqment, alloseqment faktorları daxil edir. Biz bu cədvələ əsasən, Azərbaycan dilini rus dilinə qarşı aşağıdakı əlamətlərə görə fərqləndirdik: Az. dili – Avra-siya məkanı, ural-altay qrupu, türk, aqlütinativ, sinharmon, politembral, sinqem, allosinqem; Rus dili- hind-Avropa məkanı. Hind-Avropa, slavyan, flektiv, aksentli, poliaksent, fonem, allofonik; Çin dili - Cənub-şərqi Asiya, tay-çin, çin, izolya-siyalı, ton, politonal, tonem, allotonem.¹⁶⁸

Çin dilinin eksperimental tədqiqinə əsasən, bu dilin daşıyıcıları üçün söz vurğusunun faydalı əlamətinin tonal göstərici olduğunu qeyd edən M.V. Sofronov yazır: “Ölçü baxımdan Çin dilinin kəmiyyət vahidləri olan bu prosodik əlamətlər tam şəkildə taktın güclü və zəif hissələrinə uyğun gəlir, ikiqat vurğulu tələffüz zamanı binom (ikihədli) ikiqat taktın sinkopasının (musiqidə bu termin “vəznin müntəzəm gedişini pozan ritmik fiqur”, dilçilikdə isə “sözün ortasında səsin itməsi” anlamını ifadə edir – İ.Q.) analoqu kimi çıxış edir; bu zaman taktın hər iki notu eyni uzunluqda olur. .. Çin dilində prosodiyanın ritmik təşkili qrammatik səviyyədə onun kəmiyyət vahidlərində də davam edir, onlar yalnız semantik və sintaktik yox, ritmik qanunlara görə də bir-biri ilə uyğunlaşır. Başlıca məna ondan ibarətdir ki, binom və ya Çin dilinin başqa kəmiyyət vahidi eyni kəmiyyət tərkibinə daxil olan digər kəmiyyət vahidləri ilə sintaktik və semantik əlaqəyə girərək ölçü baxımdan simmetrik olan birləşmələr yaradır”¹⁶⁹

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, fonem termininin bir az ziddiyyətli olması və türk dilləri üçün yararsız olduğu düşüncə-sindəyik. Dünya dillərini sadaladığımız əlamətlərə görə təsnif edən qazax dilçisi türk dillərində fonem anlayışından birdəfəlik imtina edir və göründüyü kimi, fonem anlayışına fonem-sin-gem-tonem anlayışlarını qarşı qoyur. Bundan başqa, alim, haqlı olaraq, aksent terminini qəbul etmir, bu terminin yalnız sözdə vurğunu əhatə etdiyini israrla qeyd edir. Lakin prosodiya ter-

¹⁶⁸ yəne orada.s.23

¹⁶⁹ Софронов М.В. Просодия основных единиц китайского языка. // www.philology.ru/linguistics4/sofronov-91.htm

¹⁶⁵ Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. Алма-Ата. Наука. 1980. 74 с.с. 58

¹⁶⁶ Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. Алма-Ата. Наука. 1980, 74 с.с. 61

¹⁶⁷ Жунисбек А. Просодико-сегментные проблемы тюркских языков. // “Türkologiya”. Bakı. Elm. 2012. N 2. s.20-34.s.22

mininin aksent terminindən bir pillə yuxarıda dayandığını qeyd edən bu alim prosodiyanın bütün prosodik vasitələri əhatə etdiyi fikrindədir. A.Junusbəy sinharmonizm və ton kimi prosodik vasitələri öyrənən fonetika bölməsinin olmadığını qeyd edir və prosodiya təliminin həm aksentologiyayı, həm tonologiyayı, həm də sinharmonologiyayı əhatə etdiyi düşüncəsindədir. Eyni adlı məqaləsində seqmentologiya məsələlərinə toxunan A.Junusbəy qəti əmidir ki, fonemi tədqiqat obyektini kimi seçən fonologiya singem və tonem araşdırmaları üçün yararlı deyil. Yəni singem və tonem fonologiyanın obyektini ola bilməz.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan dilçiliyində də prosodiya ilə bağlı fikirlər səslənmişdir. F.Veysəlli türk dillərində və Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ ilə bağlı yazır:

“Prosodika adı altında biz istisnasız olaraq, o cümlədən kommunikativ vahidləri və onların tərkibləri – sintaqm və fonetik sözlər də daxil, bütün seqment ardıcılıqların xarakteristikasını başa düşürük. Əlbəttə, məsələnin belə izahı müəyyən dərəcədə prosodiya və intonasiyanın sinonimliyini nəzərdə tutur. Lakin bunula belə, “prosodiya termini müəyyən mənada intonasiya terminindən geniş anlayışdır, müəyyən mənada bu termindən dar anlayışdır,” - hesab edən N.D.Svetazarova ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Əgər prosodik struktur – hecadan başlayaraq: heca, söz, ritmik qrup, sintaqm, söyləmə kimi səs ardıcılıqlarının təşkilatlanma üsuludursa, intonasiya adı altında sintaqm və söyləmin prosodik təşkilatlanmanın üsulu başa düşülür.

Türk vurğusuna yeni münasibətin əsasını K.Qrenbek qoymuşdur. Türk dilində tonun hərəkət etməsinin xarakterik olduğunu qeyd edən alim daha sonra türk sözlərinin çoxunda vurğunun irrelevantlığını və konkret vurğunun olmamasını vurğulayır. Azərbaycan dilçiliyində prosodik vasitələrə ənənəvi yanaşma davam edir. Əlbəttə ki, belə yanaşma prosodiyanın fonoloji təhlil prinsiplərini təmin etmir. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycan dili materialları əsasında prosodik sistemin və intonasiya qarşılıqlarının işıqlandırılması öz həllini gözləyir.¹⁷⁰

¹⁷⁰ Фахрәддин Вейсәлли. О просодике предложения.
www.translit.az/.../Faxraddin.../Faxraddin_Veysalli-prosodika.htm

Azərbaycan dili dialektlərinin təhlili göstərir ki, dialektlərimizdə vurğudan deyil, ritmikadan söhbət gedə bilər. Axı səslərin harmoniyası, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, stresin yaranmasına imkan vermir. Stress və ya sözün vurğusu nitqin ritmik üzvlənməsinə mane olur. İstənilən bir dialekt qrupuna aid bir cümləni eksperiment kimi götürək:

/Səboş əvə cədir/ (Naxçıvan dialekti)

İndi bu cümləni notlar üzrə yerləşdirək (istinad kimi “do” notu götürülür, lakin əlbəttə ki, kontekstdən asılı olaraq başlanğıc notu dəyişə bilər:

lir
cə
və
ə
boş
Sə

Bu tipli səslənmə bütün türk dillərinə istisnasız olaraq aid edilir. Qaydaya yalnız yadməşəli, dilimizin sinharmonizm qanunlarına uymayan sözlər daxil olmaya bilərlər. Notlar üzrə ritmik üzvlənmə yanlış olaraq söz sonunun daha güclü və ya intensiv deyilişi haqda fikirlər yaradır. Söz sonu intensiv deyil, sadəcə musiqi ahənginə uyğun olaraq axıcıdır.

Diqqəti çəkən məqam məhz türk fonetikasından danışarkən musiqi terminlərindən geniş istifadə edilməsidir. Anatürkcənin musiqili ahəngə malik olması sinharmonizmi, o isə öz növbəsində, aqlütinasiyanı müəyyən etdi. Beləliklə, musiqili fundamental struktura sahib anatürkcədən vüsət alan türk tayfa dilləri və daha sonra türk dilləri bu musiqili ahəng üzərində inkişaf etdilər. Sual doğa bilər-türk dillərində heca, söz kimi nitq parçasının elementləri sinharmonizm kimi seqment qüvvə ilə birləşdirilərək hansı konstruksiyaya malik olur və bu konstruksiya flektiv dillərdəki söz konstruksiyalarından nə ilə fərqlənir? Bu suala cavab vermək üçün, zənnimizcə, biz öncə harmoniyanı hansı konstruksiyayı əks etdiyi sualına düzgün cavab verməliyik. Rimski-Korsakova görə, harmoniya akkordla ifadə

olunur.¹⁷¹ Halbuki bu fikirlə razılaşmayan Y.Tyulin harmoniyanı duyğularla məntiqin vəhdətindən doğaraq qavradığımız səs toplusu kimi izah edir.¹⁷² Müəllifə görə, harmoniya dil vərdişi kimi bizimlə uşaqlıqdan inkişaf edir. O, harmoniyanı formadüzəldən vasitə kimi qəbul edir.¹⁷³ Maraqlı məqam müəllifin akkordda verdiyi tərifdir: “Akkord – ladharmonik sistemin nümayəndəsi olaraq məntiqli diferensial həmsəslənmədir. Minimum 3 fərqli səsin vacibliyi lad sisteminin şərtləndiyi amillərdəndir. Lad həmsəslənməsinin harmonik vəhdətini özündə tərənnüm edən akkord konstruktiv bütövdür və lad təbiətindən çıxış edərək özündə bütün dinamik xüsusiyyətləri daşıyır: akkord harmonik funksiyaları tərənnüm edən tam səlahiyyətli daşıyıcıdır”¹⁷⁴.

Zənnimizcə, məsələnin ən incə və türkologiyada unudulan məqamı da məhz budur. Söz türk dillərində akkord şəklində təcəssüm edir. O, harmonik sistemin nümayəndəsi olaraq məntiqli diferensial həmsəslənmədir. Eyni zamanda harmonik vəhdəti özündə tərənnüm edən söz konstruktiv bütövdür və özündə bütün dinamik xüsusiyyətləri daşıyır. Akkord şəklində təcəssüm edən sözdə heç bir tona vurğu düşməz, çünki bu zaman onun harmonik vəhdəti pozula bilər və lad həmsəslənməsi dağıla bilər. Yəni flektiv dillərdəki sözdən fərqli olaraq vurğu türkcə sözdə seqment yox, tam əksinə, distributiv rol oynaya bilər. Hər hansı tonun üzərinə aksentin düşməsi akkordun - sözün təbiətinə ziddir. Yəni Y.Tyulinin yuxarıdakı fikrinə qayıdırıq ki, harmoniya formadüzəldici vasitədir və akkordkonstruktiv bütöv kimi onun daşıyıcısıdır. Yəni harmoniya özlüyündə formadüzəldici vasitədirsə, demək, o, fərqləndirici əlamətlərə malikdir. Yəni harmoniya akkordu - sözü konstruktiv bütövə çevirən vasitədir. Həmsəslənmə seqment rolu oynayır. Belə demək mümkündürsə, söz musiqili türk dillərində sinharmoniyanın formadüzəldən vasitəçiliyi ilə akkord şəklində təzahür edir. Müqayisə edək, fleksiya baş verən dillərdə söz

¹⁷¹ Тюлин Ю.Н. Учение о гармонии. Москва, Музыка, 1966, 222 с., s.27

¹⁷² yəne orada.s.22

¹⁷³ yəne orada.s.25

¹⁷⁴ yəne orada.s.28

daxilindən dəyişir və onun real olaraq dağılmaq təhlükəsi olduğundan əlavə birləşdirici gücə-amentə ehtiyacı vardır. Bu zaman seqment güc kimi vurğu çıxış edir. Lad həmsəslənməsi kimi çıxış edən türk sözündə - akkordda harmoniya birləşdirici vasitə kimi çıxış edir. Deməli, fleksiya etmək qabiliyyəti olan Avropa fonemi məntiqi olaraq həmsəslənmənin bir parçası olan türk dillərindəki intellektual səsdən fərqlənir. Türk dillərində sözün tərkib hissəsi olan mənalı səs həmsəslənmədən birbaşa asılıdır. Yəni qısaca olaraq, həmsəslənmə sözdəki - akkorddakı səsləri müəyyən edir. Səslərin yumşaq və ya sərt deyilişini birbaşa sinharmonizm təyin edir. Səslərin harmonik düzülüşü sözün ümumi quruluşunu müəyyən edir. Ritmika pozulmadan nitq axıcılığı təmin olunur. Bu möhkəm bir qanun, daha doğrusu, bir-birini izləyən qanunlar - alqoritm şəklində təzahür edir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sait keçidlərinin etnolinqvistik xüsusiyyətləri

Qeyd etmək yerinə düşər ki, türk dillərinin və dialektlərinin fonoloji aspektdən araşdırılması xüsusi diqqət tələb edir. Türk fonologiyası özünün spesifik xüsusiyyəti ilə kəskin sürətdə başqa dil qruplarından fərqlənir. Məhz bu səbəbdən, düşünürük ki, etnolinqvistik təhlil türk fonoloji qanunları nəzərə alınaraq aparılmalıdır. Məsələn üçün, labializasiya termini altında bizə məlum olan dodaqlanma dil hadisəsi bəzi elmi əsərlərdə fars substratı kimi təqdim olunur.

Halbuki, Azərbaycan dialektlərinin qərb və şimal-şərq qruplarının təhlili sübut edir ki, araşdırılan hadisə dilimizdə iki fərqli səbəbdən baş verir. Birinci səbəb kimi türk dilinin qıpçaq qrupuna aid dodaqların vəziyyətinə görə sinharmonizm qanunu çıxış edir. Bu zaman qərb dialektlərində olduğu kimi, ilk hecəyə gələn dodaq saiti özündən sonra gələn bütün saitlərə dodaqlanma keyfiyyəti qazandırır.

Lakin bu labiallaşmadan çox, zənnimizcə, dodaqların ahəngi qanununa aid dil faktıdır.

“O ki qaldı sonra gələn hecalarda açıq saitə, o, ən əvvəldən də sərbəst şəkildə variasiya edə bilirdi (sıra və dodaqlanma və ya onun olmaması). Lakin açıq saitin belə sərbəst variasiya etməsi tam şəkildə həyata keçə bilmir və onun dodaqlanan allofonlarını biz yalnız qırğız, yakut və altay dillərində müşahidə edə bilirik. Belə güman etmək olar ki, açıq dodaqlanan saithər sonrakı hecalara türk vokalizminin ilkin, yəni saithərin ahənginin möhkəm olduğu dövrdə, keçmişlər, lakin sonrakı dövrlərdə möhkəm olmadıqları səbəbi ilə dar dodaqlanan saithərdən daha tez delabiallaşdırlar”.¹⁷⁵

Türk dillərində dodaqların vəziyyətinə görə oppozisiya təşkil etmək qabiliyyətinə dair məsələlərlə bağlı delabiallaşma hadisəsini təhlil edərkən N.Baskakov aşağıdakı qənaətə gəlmişdir: “Türk dillərində saithər bir diferensial fərqi görə oppozisiya təşkil edə bilirlər (yüksəlmə~palatallaşma~labiallaşma), həmçinin iki diferensial əlamətə görə (yüksəlmə, labiallaşma~delabiallaşma, palatallaşma~yüksəlmə və palatallaşma) və çox nadir halda üç fərqləndirici əlamətə görə (yüksəlmə, labiallaşma, palatallaşma~yüksəlmə, labiallaşma, palatallaşma~yüksəlmə, delabiallaşma, depalatallaşma).¹⁷⁶

M.Yusifovun fikrincə, “Dodaq saithərinin ahənginin damaq saithərinin ahənginə nisbətən zəif olmasını başlıca olaraq, onunla izah etmək mümkündür ki, dodaq saithəri, ümumiyyətlə damaq saithəri ilə müqayisədə əmələ gəlməyə görə sonrakı proseslə bağlıdır. Başqa bir cəhətdən, damaq saithəri, müvafiq korrelyasiya üzrə fonoloji-akustik cəhətdən dodaq saithərinə nisbətən güclü səslərdir”.¹⁷⁷

Şimal-şərq qruplarında dodaqlanma hadisəsi fərqli xarakter daşıyır. Əgər birinci halda, yəni qərb dialektlərində biz dodaqların harmoniyasından danışırıqsa, qeyd edək ki, bunu aşağıdakı təhlil də sübut edir, ikinci halda biz öncə xəzər-bulqar, daha

sonra qırpqaq tayfa dil xüsusiyyəti olan saithərin bir qədər dodaqlanaraq tələffüzündən danışa bilərik. İlk baxışdan ümumi termin adı altında – (labiallaşma) birləşdirilən müxtəlif dil hadisələri, zənnimizcə, fərqli araşdırma metodu tələb edir. Əgər biz qırpqaq dil qrupunda ilkin /a/ -nın tədricən dodaqlanaraq /o/ saithinə keçidini müşahidə ediriksə, o zaman tarixi-müqayisəli metoda müraciət etməliyik. Eyni zamanda saithərin dodaqlanma dərəcəsini yoxlamaq üçün xüsusi cihazlardan istifadə etmək daha doğru olardı. Qeyd edək ki, dodaqlanma yalnız dialektlərdə deyil, habelə ədəbi dildə də özünü göstərir. Oğuz dil qrupuna aid Azərbaycan ədəbi dilində /tavuk/ əvəzinə /toyuq/, /av/ əvəzinə /ov/ və s. sözlərin işlənməsi, düşünürük ki, qırpqaq elementləri qüvvətli olan dialektlərimizin ədəbi dilə təsirindən irəli gəlmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, etimoloji linqvistikaya aid bəzi ədəbiyyatda türk dillərində dodaqlanma faktı fars substratı kimi qəbul olunur. Halbuki müasir türk dilləri və dialektləri üzərində aparılan araşdırmalar və eləcə də qədim türk yazılı abidələrindən seçmələr onu göstərir ki, bu dil faktı qədim türk dilinin xəzər-bulqar, sonrakı dövrlərdə isə qırpqaq fonetik xüsusiyyəti kimi özünü göstərmişdir. Fikrimizcə, müxtəlif tarixi dövrlərdə türk tayfalarının böyük ərazilərdə yerləşməsi və yazılı ədəbiyyatın eramızın VII-VIII əsrlərinə aid olmasına baxmayaraq, uzun əsrlərdə ana türkcənin az diferensiallaşması (fərqlənməsi) və bütün türk xalqlarının bir-birini asan başa düşməsi, başqa dil ailələrindən fərqli olaraq, anatürkcənin özünə məxsus fonetik qanunlar sistemindən irəli gəlir. Bütün fonetik keçidləri vahid bir qanuna – sinharmonizm qanununa tabe olan fonemlər sistemi alqoritmik inkişaf etmişdir.

Düşünürük ki, türk dilləri üzərində müqayisəli-tarixi araşdırmalar tarixi qarşılaşdırmalara və dil kontaktlarına dair nəzəriyyələrə əsaslanmalıdır. Türk dillərində səslərin spontan dəyişilmə səbəbinin izahını M.Şirəliyev müasir türk dilləri materialları ilə aydınlaşdırmağı imkan xaricində sayır. Müəllif bu dəyişmələrin yalnız dialekt və şivələrin bir-birindən fərqi

¹⁷⁵ Черкасский М.А. Опыт внутренней реконструкции историко-фонологического процесса путем совмещения систем. // Исследования по фонологии. Москва, Наука, 1966. с.310-325.,с.310

¹⁷⁶ Баскаков.Н.А Тюркские языки. //Языки народов СССР. Москва, 1966. 324 с.,с.117

¹⁷⁷ Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, Elm, 1984. 152 s. s.64

ləndirmə əlaməti kimi çıxış etdiyi iddiasındadır.¹⁷⁸ Türk ləhcələrinin bir-birindən cüzi fərqləndiyini hələ Mahmud Kaşğari də qeyd etmişdir, lakin bu fərqləndirmə əlaməti kimi çıxış edən tayfa dil elementlərinin səbəbi açıqlanmamışdır.¹⁷⁹

Məhz bu dəyişmələrin etnolinqviistik xüsusiyyət daşdığını nəzərə alaraq Azərbaycan dialektlərini labiallaşmanın geniş və zəif yayıldığı areallara nisbətini göstərən cədvəl tərtib etdik. Yəni Azərbaycan dili dialektlərini dodaqlanan və zəif dodaqlanan kimi və ya oğuz və qıpçaq xüsusiyyətlərinin təsirinin güclü olduğu areallar kimi xarakterizə etmək mümkündür. Məsələn:

Ədəbi dil	Cənub qrupu dialektləri	Şimal-şərq qrupu dialektləri
Ev	əv	Öy
Oxlov	Axlo(axlav)	Oxlo
Dovşan	Davşan	Douşan
Tövlə	Tavla	Tö:lə
Qohum	Qahum	qo:um
Dovğa	Davğa	do:ğa
Qovlamaq	Qavalamağ	qo:lamaç
Ov	Av	Ov

Cədvəldən də görüldüyü kimi, yuxarıda araşdırılan leksemələrin yayılma arealı ilə Azərbaycan dilinin dodaqlanan dialektlərinin yayılma arealı üst-üstə düşür. Qeyd etdiyimiz kimi, dodaqlanma dil faktı türk dillərinin qıpçaq qrupuna xas cəhətdir. R. Əhmətyanov cuvaş və tatar dillərində “o-laşma” dil faktını araşdırarkən rus dilindəki: /kozak/, /alaşa/, /atluşa/ və s. alınmaların qıpçaq mənşəli olduğunu göstərir. “Qədim rus variantlarında rast gəlinən qıpçaq ifadələrində a/o səs keçmələrinə istinadən söyləmək olar ki, tatar tipli o-laşma qıpçaq dilində mövcud imiş: /aba – oba/ (ayı, yuva), Oluntopa, Osin – qıpçaq tayfa başçılarının xüsusi adı. O-laşma qıpçaq mənşəli rus

dilindəki alınmalarda da rast gəlinir: /козак, корсак, лошадь/; müqayisə edək - ümümtürk: /kazak, karsak, alaşa/ və ya /atluşa/”¹⁸⁰.

Dodaqlanma faktı özbək dilində də özünü göstərir. Qeyd edək ki, bu dildə də -a/-o keçidi cuvaş dilində olduğu kimi -ə/-a keçidi vasitəsi ilə mümkün olmuşdur. S.Atamirzəyeva özbək dilinin Namanqan şivəsini araşdırarkən qeyd edir ki, bu şivədə ahəng qanunu özünü yalnız dodaq ahəngində göstərir. Eləcə də, müəllif bu şivədə açıq və qaralı saitlərin dodaqlanmasını xarakterik hal hesab edir: /отом – отам/, /оком – акам/, /уком-укам/, /тогом – тагам/, /гойноном – кайнанам/, /утли, курайлик, куриш, ёгин/ и др.¹⁸¹

Misallardan görüldüyü kimi, başqa türk dillərində də dodaqlanma prosesi Azərbaycan dili dialektlərində olduğu kimi baş verir. Misal üçün: /aton, anon, qaynanon/ (Bakı, Dərbənd dialektləri); /отом, гойноном/гойноном/ (Namanqan şivəsi)

Qeyd edək ki, “o-laşma”-/-a/-o/ tatar şivələrində olduğu kimi, kumık dilinin şivələrində də tez-tez müşahidə olunur: /şolay/ (ümümtürk- şalay) /şonça/ (ümümtürk-şança). Labiallaşma yakut və uyğur dilində də özünü göstərir: /bova, boşka, dorqa, koşuq, oçuk, oşuk, pota/.

Türk dillərindəki bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq M.Yusifovun fikirlərini haqlı hesab edirik. Müəllif qeyd edir ki, labiallaşmanın ümümtürk arealında yayılması onun türk mənşəli olmasını təsdiq edir.¹⁸²

Azərbaycan dialektlərinin araşdırıcısı M.Şirəliyev də müqayisəli-tarixi metoda əsaslanaraq eyni qənaətə gəlir.¹⁸³

Beləliklə, misallardan görüldüyü kimi, Azərbaycan dili şivələrində özünü göstərən labiallaşma qıpçaq qrupu dillərində

¹⁸⁰ Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. Москва. Наука, 1978. 245 с.с.20

¹⁸¹ Атамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. Ташкент. Наука, 1974. 342 с.с.21

¹⁸² Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qramatikası. Bakı, Elm.1984. 152 s. s.15

¹⁸³ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərtədrisnəşr. 1962, 423 s.s.26

¹⁷⁸ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərtədrisnəşr. 1962. 423 s.,s.38

¹⁷⁹ Kaşğari Mahmud. Divanü Lügatit Türk. Türçe çeviren ve düzlümü Serap Tuba ve Seçkin Erdi. İstanbul. Kabalıcı. 2007. 717 s.s.23-25

xüsusi yayılıb və türk dillərində qıpçaq elementi kimi qəbul olunur.

Misal üçün, *e//ö səs keçidi*. Qeyd olunan səs keçidi Azərbaycan dialekt və şivələrində mütəmadi şəkildə müşahidə olunur: *lev-öy/*, *deyil-dö:r/*, *sevindik-sö:yiündük/*, *evlänmək-öylänmək/* və s. (*şimal-şərq* dialektləri). Eyni hadisə bəzi türk dilləri və dialektlərində də baş verir: *levey-övey/*, *levrenmək-övränmək/* (türkmən dili yomud dialekti və eləcə də başqırd, uyğur, tatar dilləri). Bildiyimiz kimi saitlərin dodaqlanması türk dillərində qıpçaq tayfa dil xüsusiyyəti kimi qəbul olunub.

Dodaqlanma hadisəsinin bariz nümunəsi kimi dilimizdə *a//o* labiallaşma hadisəsini göstərə bilərik. Bu hadisə Azərbaycan ədəbi dili üçün də xasdır. Qohum oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisə edək: türk- */av/*; az.- */ov/*; türk- */avıç/*; qağauz- */avıç/*; az.- */ovuç/*; türk- */savırmak/*; az.- */sovurmaq/*; türk- */tavuk/*; az.- */toyuq/*. Labiallaşma prosesi Azərbaycan dialekt və şivələrində kifayət qədər yayılmış hadisədir. Düşünürük ki, */a səsinin /o səsinə* keçməsi ilk növbədə dodaq samitləri ilə əlaqədardır. Belə ki, saitlərin dodaqlanması ya dodaq samitlərindən öncə, ya sonra və ya qeyd olunan samitlərin ortasında baş verir: */b/m/v*. Misal üçün: */covan/*, */ovam/*, */yovaş/*, */qomiş/*, */hova/*, */boş/*, */softali/*, */moşin/*.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, qapalı saitlərin açıq vəziyyət alması, habelə labiallaşması və delabiallaşması türk dilləri üçün xarakterikdir. Demək olar ki, bu proseslər bütün türk dillərində və dialektlərində müşahidə olunur. Müqayisə üçün Azərbaycan dilinin şimal-şərq dialektlərində: */bacun/*, */qapın/*, */qarpuz/*; */qatuğ/*, */çalğu/*, */sanduğ/*; */ağur/*, */hazır/*, */paxıl/*, */ağıl/*, */sarığ/*, */yağış/*, */qatuğ/*.

Qeyd edək ki, qədim türk yazılı abidələrində də labiallaşma faktı qeydə alınmışdır: *armut*¹⁸⁴, *çaruk*¹⁸⁵, *kamığ*¹⁸⁶, *karşu*¹⁸⁷,

kapu, *kaşuq*¹⁸⁸, *kapuğ*, *katun*,¹⁸⁹ *armut*, *katın*, .

Labiallaşma qeyd etdiyimiz kimi, bütün türk dillərini əhatə edir. Misal üçün, sarı uyğur dilində: *artuk-artık*, *oruk-arık*, *yalğuz-yalqız*, *yastuk-yastık*, *koşuk-qaşuq*, *oçuk-açık*. N.Baskakov bu faktı oyrot dilinin kumandin dialektində qeyd edərkən yazır ki, bu dialekt ədəbi dildən ikinci və üçüncü hecalarda qapalı saitlərin birinci hecadakı dodaq saitinə təsiri altında labiallaşması ilə fərqlənir: */burun/* (*burın*), */söqüş/* (*söqış*), *körüp* (*körip*).¹⁹⁰

Qeyd edək ki, sözün I səsinin labiallaşaraq */ü/* kimi səslənməsi Azərbaycan dialekt və şivələrinin bir çoxunda, o cümlədən, Naxçıvan dialektində də müşahidə olunur: */böldür/*, *çəküc*, *çəküş*, *Mükayıl*, *şəkül*, *müşar*; ¹⁹¹ *Imek*, *şüşman*, *demür*.¹⁹² Təhlil olunan */i//ü/* səs əvəzlənməsi başqa Azərbaycan dialekt və şivələrində də özünü göstərir. Misal üçün, Dərbənd dialektində bu fonetik hadisə daha çox müşahidə olunur: */büz*, *getür*, *süz*, *xeyli*, *erüg*, *çövür*, *əzgül*, *dəbriş* və s.¹⁹³ Qeyd etmək yerinə düşər ki, bir çox türk (Türkiyə) şivələrində bu fakt müşahidə olunur.

Labiallaşma və delabiallaşma kimi türk dodaq ahənginə uyğun dil hadisələri ilə yanaşı, Azərbaycan dialekt və şivələrinin sait sistemində bir sıra başqa səs dəyişmələri də baş verir ki, biz bunların qısaca etnolingvistik təhlilini vermişik. Misal üçün, bu sırada arxa sıra saitlərin ön sıra saitləri ilə əvəzlənməsi kimi türk dillərinin fonetikasi üçün xarakterik olan bir hadisəni qeyd

¹⁸⁴ Yəni orada s. 381

¹⁸⁶ İbnü Mühənnə lügəti. Aptullah Battal. Ankara.Yükseköğretim Kurulu Matbaası. 1997. 105 s.

¹⁸⁷ Kaşğari Mahmut...s.272

¹⁸⁸ Kaşğari Mahmut...s.281

¹⁸⁹ İbnü Mühənnə...s.38

¹⁹⁰ Баскаков Н. А. Северные диалекты Алтайского (ойротского) языка. Дialect кумандинцев (кумаңды-кижи). Москва, Наука, 1972. 196 с.

¹⁹¹ Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. 1962. 326 s.s.27

¹⁹² Yəni orada.s.48

¹⁹³ Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı. Elm. 2009. 448 s. s.10:16

¹⁸⁴ Kaşğari Mahmut. Divanı Lügəti Türk. Türcə çeviren və düzülümü Serap Tuba ve Seçkin Erdi. İstanbul, Kabalcı, 2007. 717 s.s.95

edə bilərik: /sərəldəii-sarıldau/, /səseleü-sasılau/ - *başqırd dili aylı şivəsi*¹⁹⁴, /kelni-kelni/, /kül-kul/, /jöl-jol/ - *sarı uyğur dili*¹⁹⁵, /damğa-damğa/, /arəbə-araba/, /Bakı-Bəki/ - Quba.¹⁹⁶

Azərbaycan dialektlərində nəzərə çarpacaq hadisələrdən biri də diftonqlar və uzun saitlər məsələsidir. Lakin bu məsələ o qədər də geniş işıqandırılmamışdır. Diftonqlar haqqında çox az məlumat verən M.Şirəliyev onların növlərini göstərməklə kifayətlənmişdir. Diftonqların tam alçalan növündə: /ou, öü, au/ və s. biz dodaqlanma hadisəsinin şahidi oluruq ki, bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qıpçaq elementi hesab oluna bilər. Müqayisə edək: /toyuq-tavıq/ (Naxçıvan) - /toux/ (Kürdəmir). Dodaqlanmanın güclü təsiri nəticəsində tam alçalan diftonqun yaranması ortaya çıxmışdır. Diftonq məsələləri ədəbi dilimizlə bağlı araşdırma işlərində də yer almışdır. Ə.Dəmirçizadə ədəbi dilimiz üçün diftonqları və uzun saitləri xarakterik saymır, lakin şivələrimizdə onların varlığını qeyd edir.¹⁹⁷ A.Axundovun bu haqda fikirləri tam ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, alim Ə.Dəmirçizadə ilə razılaşmayaraq ədəbi dilimizdə həm diftonqları, həm də uzun saitlərin varlığını qəbul edir.¹⁹⁸ Diftonqların və uzun saitlərin dilimizdə varlığına şübhə etməyən alimlərdən biri də F.Kazımovdur. Alim 1952-ci ildə özünün "Система гласных фонем азербайджанского языка" məqaləsində bu məsələyə xüsusi toxunmuşdur (119, 295).¹⁹⁹ Düşünürük ki, Ə.Dəmirçizadənin bu haqda fikirləri daha ağılabatandır. Ədəbi dilimizdə uzun saitlər fonematik xarakter daşımır. Belə ki, ədəbi dildə uzun saitlər yalnız alınma sözlərin tərkibində çıxış edirlər və

¹⁹⁴ Максютова Н.Х. Восточный диалект Башкирского языка. Москва. Наука. 1976. 288 с. s.28

¹⁹⁵ Тенишев Э.Р. Строй Сарыг-Югорского языка. Москва. Наука. 1976. 195 с. s.21

¹⁹⁶ Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, ASSR EA. 1961. 284 s. s.26

¹⁹⁷ Müasir Azərbaycan dili. Dəmirçizadə Ə. Fonetika. orfoepiya. orfoqrafiya. Bakı. Şərq-qərb. 2007. 253 s.

¹⁹⁸ Axundov A. A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, 392 s. s.69

¹⁹⁹ Кязимов Ф. Система гласных фонем азербайджанского языка. // Известия АН СССР ОЛЯ. 1952. XI, выпуск 4, с. 294-304

məna fərqi yarada bilmirlər. Dialekt və şivələrimizdə isə bizim həm uzun saitlərdən, həm də diftonqlardan fonetik hadisə kimi bəhs etməyə əsasımız var. Bu faktın dialekt və şivələrimizdə olması birmənalı şəkildə etiraz doğurmur. M. Şirəliyev yazır: "Dialekt və şivələrimizdə bir sıra səslər və fonetik hadisələr vardır ki, bunlara müasir ədəbi dildə rast gəlmək olmur: 1. Dialekt və şivələrimizdə uzun, qısa və burun saitləri işlənir. 2. Dialekt və şivələrimizdə η (sağır n), dişarxası z, dz, dilortası x* və s. samitlər işlənir"²⁰⁰. Həmin əsərində M.Şirəliyev uzanmanın iki növünü - ilkin və sonrakı olaraq qeyd edir. İlkin uzanmaya Şəki dialektində: /qarı:, sarı:, barı:, mo: rux/ və Qazax dialektinin Başkeçid şivəsində: /qa:rı, a:nrı/ və s. misal gətirir,²⁰¹ sonrakı uzanmaya şimal-şərq, cənub və qərb qruplarından misallar gətirir və samit səsin düşməsi ilə yaranan hadisələri aid edir. Düşünürük ki, Azərbaycan dilində ilkin uzanmanın etnolinqvistik təhlilini vermək bugünkü gündə mümkünsüzdür. Belə ki, türk dilləri içərisində də bu faktın yakut və türkmən dilində rastlanması məsələyə etnolinqvistik baxımdan aydınlıq gətirə bilmir. Oğuz dil qrupuna aid bir dil kimi türkmən dilində özünü göstərən bu fonetik hadisə başqa türk dillərində epizodik halda, yəni müəyyən bir şivənin dilində özünü göstərir. Türkmən dilindən kəskin fəqlənən yakut dilində və onun dialektlərində özünü göstərən bu hadisə ona dəlalət edir ki, saitlərin uzanması türk dilinin ilkin mərhələlərində başlamış və ayrıca dil qruplarına bölünməmiş anatürkcədə özünü göstərmişdir. Sonrakı uzanma türk dillərində ilkin uzanmanın məntiqi-linqvistik davamıdır. A.Junusbəy qazax dilindəki uzanan saitlərin harmoniya qanununu pozmadığına işarə edir. Düşünürük ki, labiallaşma və delabiallaşma kimi dil hadisələrindən fərqli olaraq, uzanmanın ayrıca bir tayfa elementi kimi götürülməsi ağılabatan deyil.

²⁰⁰ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 423 s. s.22

²⁰¹ yəne orada. s.24

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində samitlərin etnolinqviistik xüsusiyyəti

Öncə türk dillərinin erkən dövründə bəzi fonetik vahidlər ümumişlək səviyyədə olsalar da, sonralar ana türk dilində dife-rensiallaşma prosesi başlayır ki, bu da öz növbəsində fonetik sistemdə özünü göstərir. Fonetik sistemin vahidləri hər bir tayfa dilində xüsusi inkişaf yolu keçir. Bir vahid özü ilə bərabər eyni sistemə daxil olan başqa bir vahidin ya mövqeyini zəiflədir, ya da total şəkildə sıradan çıxarır. Məsəl üçün, başqırd dilində anlautda bütün ümumtürk mənşəli sözlərdə /ç/s/ əvəzlənməsi baş vermişdir ki, bu da sonucda /ç/ səsinin həmin dildə ortadan çıxmasına səbəb olmuşdur. Qaraqalpaq ədəbi dili və həmçinin onun şimal dialektlərində əks prosesi müşahidə etmək olar. Belə ki, bu dildə anlautda rast gəlinən /ş/ səsi cənub dialektlərində /ç/ səsi ilə əvəz olunur.²⁰²

E.Əzizov qeyd edir ki, Azərbaycan dili dialektlərinin təşək-külü və inkişafı tarixində söz önündə /y/ səsinin həm işlənməsi, həm də nadir halda /c/-ya çevrilməsi halları özünü göstərmişdir.²⁰³ Söz əvvəlində /y/ səsinin düşməsinə gəlincə, bir sıra türk dillərində bu hal açıq saıtdən əvvəl də baş verdiyi halda, Azərbaycan dilində yalnız qapalı saıtdən əvvəl müşahidə olunur. Azərbaycan dilində qədim türk dillərinə xas olan anlautda y səsinin işlənməsi total xarakter daşısa da, bəzi hallarda /ç/ səsinin paralel şəkildə işlənməsinə və yaxud da səs düşümünə şahid oluruq: /yuyunmaq-çimmək/, /yön-çön/, /yetmək-çatmaq/ və s. Lakin belə istisnalara baxmayaraq, ümumilikdə /y/ səsinin anlautda işlənməsi ilkin, /y/-nın düşməsi və ya /c/-nin işlənməsi sonrakı oğuz və qıpçaq elementi kimi dilimiz üçün xarakterikdir. Bu haqda M. Kaşğarlı "Divan"da belə qeyd etmişdir: "Oğuzlar və qıpçaqlar sözlərin əvvəlində bütün /ye/-ləri əlif və ya cim-lə dəyişdirirlər. Məsəl üçün, türklər /yelgin/ deyərəkən, onlar /elgin/ deyirlər. Türklər /yılıq su/ deyərəkən, onlar /ihq su/

²⁰² Насыров Д. С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Казань, Казанское книжное издательство, 1977, 348 с., s.166

²⁰³ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı. 1999. 354 s., s.81

işlədirlər. Türklər /yincü/ deyərəkən, onlar /cinçü/ işlədirlər".²⁰⁴ N.K.Dmitriyev türk dillərində anlautda /y/ səsinin iki şəkildə inkişafını göstərir: й (y)//sıfır səs və й(y)//j/ /j/ /z/ /g' /t/ /c/ /c'²⁰⁵. Anlautda y səsinin digər səslərə çevrilmə səbəbinə gəldikdə, "Sözün başlanğıc elementləri əsas informasiyanı daşdığı üçün kifayət qədər aydın ifadə olunan tendensiya meydana çıxır: sözün əvvəli daha yaxşı eşidilən olmalıdır, ona görə də dil burada daha yaxşı eşidilən səsləri – fıçıltılı sürtünən, affrikat, cingiltili samitləri yerləşdirməyə can atır"²⁰⁶. /y/ səsinin reduksiya uqramasında bu səsin fonoloji-akustik baxımdan zəif olmasının da rol oynadığını qeyd edən M.Yusifov yazır: "Bizə elə gəlir ki, oğuz qrupu türk dillərindəki y samiti qohum dillərdəki /t, ç, c/ və /s/ kimi samitlərin fonoloji-akustik cəhətdən zəif olan reflekslərindən biridir ki, bəzi hallarda düşməyə də meyil edir"²⁰⁷.

Zənnimizcə, türk dillərində /y/ç/j/ səs keçidlərinin izahı çuvaş dilinin araşdırıcısı R.Axmetyanov tərəfindən daha dolğun verilmişdir. Alim bu haqda yazır: "Altay dilinin şimal dialektlərində və başqa Sibir dialektlərində /y/ (/j/ səsinə uyğun) səsinin allofonları mövcuddur (müxtəlif mövqələrdə və müxtəlif şivələrdə): /y-d-t -n-k-q/, /ç/ səsi isə /ç-j-c-t/ kimi allofonlara malikdir. Çox güman ki, /j-ç/ qarşılaşması yılaşmış və saf /t/ (yəni /y-t/) qarşılaşmasından irəli gəlirdi, bu qarşılaşma tədricən aradan qalxaraq yılaşmış samitlər istifadədən çıxırdılar, müxtəlif şivə və dialektlərdə /y-ç/; /j-ç/ əvəzlənirdi. Orta hesabla /y/ səsinin korrelyatı /j/ səsi idi. Başqa bir tərəfdən qədim bulqar dilinə qıpçaq tipli qədim tatar dialekti də təsir edə bilirdi, belə ki, bu dildə /y/ deyil /j/ vardır. Bəzi hallarda çuvaş /ç/-sı ümumtürk /t/-sindən alınmışdır və nəhayət, bəzi anlautda /ç/ ilə çıxış edən leksemlər tatar dilinin orta dialektlərində /j-y/

²⁰⁴ Kaşğari Mahmut. Divanü Lügati Türk. Türçe çeviren ve düzülümü Serap Tuba ve Seçkin Erdi. İstanbul, Kabalet, 2007. 717 s. 36

²⁰⁵ Дмитриев Н. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I. Фонетика, 1955, с. 265-273. s.266

²⁰⁶ Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. Ташкент, Фан, 1973, 227 с., s.80

²⁰⁷ Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qramatikası. Bakı, Elm.1984. 152 s., s.82

paralellərinə malikdirlər”²⁰⁸. Daha bir maraqlı fonetik hadisələrdən biri kimi Azərbaycan dilinin qərb dialektlərində /j/-laşmanın etnolingvistik baxımdan araşdırılmasına, zənnimizcə, ehtiyac vardır. Bu fonetik hadisə dilçilik ədəbiyyatında lazımcına araşdırılmamış və onun etnolingvistik mahiyyəti işıqlandırılmamışdır. Belə ki, qərb dialektlərində sözün sonrakı hecalarında /c//y//j/ əvəzlənməsinin qırpaq mənşəli olması şübhə doğurmur.

ədəbi dil	qərb dialektləri	şimal-şərq qrupu
Bacı,bacısı	Bajı,bajısı	Bacı,ba,yısı
Gecə	Gejə	Gecə
Gedəcəm	Gedəjəm	Getcəm
Baca	Baja	Baca
Alaca	Alaja	Alaca

Lakin misallardan görüldüyü kimi, morfoloji paradigmin hər bir üzvündə bu fonoloji dəyişiklik baş verir. Deməli, fonem əvəzlənməsi dialektdə total xarakter daşıyır və bütün birinci hecadan sonra gələn hecalarda /c/-ni sıradan çıxarmışdır. Lakin necə olur ki, bu hadisə yalnız ikinci hecadan başlayır və anlautda heç bir sözdə qeydə alınmamışdır? Müqayisələrdən görüldüyü kimi, qırpaq dillərində /c//y//j/ əvəzlənməsi söz əvvəlində də baş verir və necə deyərlər, total xarakter daşıyır. Zənnimizcə, bu fonoloji hadisənin səbəbini N.Trubetskoyun qeyd etdiyi dilin “ələk” prinsipində axtarmaq daha doğru olardı.²⁰⁹ Belə ki, zənnimizcə, /j/-laşan qırpaq ləhcələrinin daşıyıcısı olan türk tayfaları Azərbaycan ərazisinə köç edən zaman bu ərazidə artıq formalaşmış ümumişlək türk dili mövcud olmuşdur. Əlbəttə, artıq anlautda /ç/ səsinin, eyni zamanda qədim türk dilinin əlaməti olan /j/ səsinin işlənməsi o zamankı Azərbaycan ərazisindəki türk dilinin bütün dialektlərində özünü göstərirdi və anlaşılmaqlıq yaratmırdı. Bu kimi fonetik hadisələrlə yanaşı, yeni gələn /j/-laşan ləhcələr bir növ anlaşılmaqlıq gətirə bilərdi. Misal üçün: /jengə, jeni, jana, jincü/ və s. bu tipli sözlər kontakt zamanı çəşnəliq yarada bilərdi. Çünki ümumişlək səviyyədə /yengə,

yeni, yincü//inci/ və s. işlənməkdə idi.

Bu zaman dilin “ələk” prinsipi işə düşür. Anlautda /j/ səsi işləklikdən çıxır. Lakin, əlbəttə ki, bütövlüklə bu hadisə izsiz qala bilməzdi. İkinci və sonrakı hecalarda bu fonem əvəzlənmələri total anlaşılmaqlıq gətirib çıxara bilməzdi və məhz bu səbəbdən də, düşünürük ki, qərb dialektlərində sonrakı hecalarda /j/ səsi dominant rolunu oynayır.

Bəzən anlautda müşahidə olunan /c-ş/ keçidi də qırpaq dilləri üçün reqlular hadisədir. N.Baskakov Oyrat dilinin kumandin dialektində təsadüf olunan bu fonetik hadisə haqqında yazır: “Kumandin şivəsi üçün xarakterik olan söz əvvəli /c/ bəzi şivələrdə /ş/ və /şb/ səsinə uyğun gəlir: /şana-sani, şık-çık, şolpon-çolpon”²¹⁰. Çuvaş dili tədqiqatçısı A.Axmetyanov bu haqda yazır: “Çuvaş dilində bir özəllik vardır: /ç/, /c/ və /s/ səslərinin /ş/ səsinə keçidi: /saka-şaka/, /çan-şan/, /sıla-şala/, /sıyıq-şeve/ (duru yemək) və s.”²¹¹. Qeyd etmək yerinə düşər ki, /sıyıq-şeve/, /şilə/ variantları Azərbaycan ədəbi dili və dialektlərində də eyni mənalarda işlənilir. Belə ki, əsas etibarilə şimal – şərq dialektlərində sıyıq (ədəbi dilə uyğun), qərb və cənub-qərb dialektlərində düyüdən və göyərtidən hazırlanmış azca sulu yeməyə şilə deyilir. Görünür, yemək adları qədim bulqar tayfalarının dilində mövcud olmuş və bu dildən rəvac alan qırpaq dillərində geniş yayılmışdır. Sözlərdə özünü göstərən çuvaş dilinə xarakterik fonem əvəzlənmələri fikrimizi təsdiqləyir. Qeyd edək ki, /ç-c-s-ş/ keçidləri müasir qırpaq dillərində də özünü göstərir. Misal üçün, başqırd, buryat və tatar dillərində: /saç-çaç/, /şaç/, /sizəm (başqırd) - /çirəm/ (tatar)-/şerem/ (buryat).²¹² Belə misalları qaraqalpaq: /küçə-köşə/, /çay-şay/, /çirkin-şirkin”²¹³, qazax: /göyərçin-köqerşin/, /palçiq-başlıq/

²⁰⁸ Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. Москва, Наука, 1978, 245 с., с. 77

²⁰⁹ Трубешкой Н.С. Основы Фонологии. Москва, Наука. 2009, 372 с. с. 67

²¹⁰ Баскаков Н. А. Северные диалекты Алтайского(ойротского) языка. Диалект кумандинцев (кумацды-кижи). Москва, Наука, 1972, 196 с. с. 28

²¹¹ Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. Москва, Наука, 1978, 245 с. с. 87

²¹² Максюткова Н.Х. Восточный диалект Башкирского языка. Москва, Наука, 1976, 288 с. с. 89

²¹³ Насыров Д. С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Казань, Казанское книжное издательство, 1977, 348 с. с. 86

tuva: /kaç-kaş/, /uç-uş/ dillərindən də gətirmək olar. Azərbaycan dialekt və şivələrində də bu fonetik keçid özünü geniş şəkildə göstərir: /şəftə-cəftə/, /çəkic-cəkiş/, /bacar-başar/, /ac-aş/ – Quba, /başar-bacar/, /yaxşı-yaxçı/- Bakı; /üç-üş/, /heç-heş/, /keçmək-keşməx/, /aç-aş/, /uç-uş/, /ağaç-ağaş/, /açmaq-aşmaq/, /şüyüt-civit/, /yaxşı-yaxçı/ - Naxçıvan.

Bu fikirləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan dialekt və şivələrində qıpçaq mənşəli /ç-c-s-ş/ səslərinin mövqeyində anlautda t/d variantları dururdu. Müqayisə edək, misal üçün dilimizdə ağılsız anlamı verən leksemlər:

C Ç C t(d) C ş

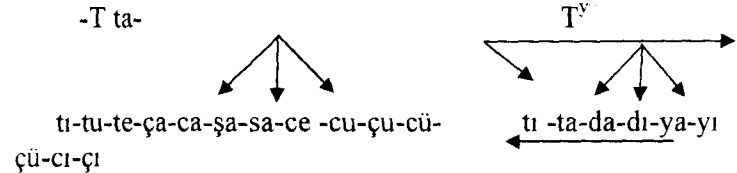
Çılğın, çılдаğ təli-dəli şələ-şür

Güman etmək olar ki, bu sözlərdən təli/dəli forması daha qədimdir və qədim türk tayfa dilinə aiddir. Çünki faktlar və türkoloji ədəbiyyat qədim türk dilində diferensiallaşmanın sonrakı proses olduğunu və səslərin eyni fonematik yuvadan rəvac aldığı söyləməyə əsas verir. İlk anlautda /y/-laşmış /t/-nin çıxış etməsini ehtimal edə bilərik. Diferensiallaşma başlayandan sonra oğuz dili qrupunun əsasında duran türk tayfalarının dilində /y/-laşmış /t/ səsinə t düşür və saf y ilə əvəz olunur, qədim bulqar, sonra isə qıpçaq dil qrupunun əsasında duran türk tayfalarının dilində isə /y/ç/ əvəzlənməsi baş verir və bu rolda ç səsi çıxış etməyə başlayır. Misalda müşahidə olunan: /t'eli/dəli/ daha qədim dil xüsusiyyətini əks etdirir. /Şələ-şür/ və /çılдаğ/ variantları isə bulqar-qıpçaq mənşəlidir. Araşdırdığımız yaş həddi bildirən leksemlərdə də eyni vəziyyət müşahidə olunur. İlk olaraq ümumtürk dilində y-laşmış /t/d/ səsi çıxış etmişdir. Bunu əks etdirən /dıqqılı/dıqı dıqılı/ dıqışdıqqana/ dıqqan/ dıq-qılınca/dıqqış/ sözləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivə leksikasında geniş yer almışdır. Misallarda görünən /t/d/ç/y/j/ səslərinin əvəzlənmələri türk dilləri üçün səciyyəvidir və ümumtürk xarakteri daşıyır. Misal üçün: /çöp/ (ümumtürk) - /töp/ (çuvaş), /çön-yön-dön/, /yuxarı-çuxur-dur/, /yoxuş-çixış/, /yürək-çere/ (çuvaş) - /ürək-yörek-jörek/, /çul (çuvaş)-taş-daş/, /çetre (çuvaş) -titre/ və s.

Sonrakı mərhələdə /y/-laşmış və saf /t/ arasında qarşılaşma

nəticəsində bu fonemlərin allofonları çıxış etməyə başlayır.

Müqayisə edək:

Bir çox türkoloji ədəbiyyatda bizim fikrimiz öz təsdiqini tapır.²¹⁴

Türk dillərində geniş yayılmış cingiltişmə və qarışma hadisələri Azərbaycan dialektlərində də özünü bariz şəkildə göstərir. Məlumdur ki, /p//m//b/ fonem əvəzlənmələri də türk dilləri üçün səciyyəvidir. Bu türk dillərinin fonetikasına həsr olunmuş bir çox tədqiqat işlərində yer almışdır.

Qeyd edək ki, bu fonem əvəzlənmələri qədim tayfa dillərində də mövcud olmuş və M.Kaşğari tərəfindən qeydə alınmışdır: “Oğuz, qıpçaq və suvar tayfaları mimpləri /be/ kimi işlədirlər. Türklər “men vardım” deyərkən, onlar “ben vardım” deyirlər.”²¹⁵

E.Tenişev sarı uyğur dilini tədqiq edərkən araşdırılan fonem əvəzlənmələri ilə bağlı yazır: “Eyni söz birində (türk dilləri nəzərdə tutulur- İ.Q.) - pas, o birində -başdır; bir - per; pos - boş;”²¹⁶ Qeyd olunan fonem əvəzlənmələri ilə bağlı daha bir maraqlı fakt diqqətimizi cəlb etdi. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə malay sözünün etimologiyası aşağıdakı kimi izah olunmuşdur: “Oğlan, balaca oğlan uşağı ... V.V.Radlov kazan /malay/ını rus dilindəki /малый/ sözü ilə bağlı izah etməyə çalışır və çox güman ki, bu formanı birbaşa rus dilindən alınma hesab edir ki, bu da səhv nəticədir, çünki Malay xüsusi adı rus dilindən daha erkən dövrü və geniş bir ərazini əhatə etdiyindən də rus dilindən alınma ola bilməz... Belə ki, türk sözü kimi

²¹⁴ daha ətraflı: Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. Москва, Наука, 1978. 245 с.

²¹⁵ daha ətraflı: Kaşğarlı Mahmut, göstərilən əsəri

²¹⁶ Тенишев Э.Р. Строй Сарыг-Югорского языка. Москва, Наука, 1976. 195 с. s...11

leksemin işlənmə arealı rus dilində olduğu ndan daha genişdir və rus dilində bu söz əsasən türk xalqlarının nümayəndələri ilə əlaqədar daha çox işlənir. Bu da əsas verir ki, ilkin forma kimi türk mənşəli “bala” sözünü götürək. Anlautdakı /m/ sonrakı hadisədir.²¹⁷

A.Məmmədov da / m/ səsinə sonrakı hadisə kimi dəyərləndirir. O, qeyd edir ki, təhlil olunan səs “mən” sözü istisna olmaqla, heç bir qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınmır. O, “mən” sözünün “bən” sözündən assimilyasiya nəticəsində alınma olması fikrini irəli sürmüşdür.²¹⁸

Mövzunu davam etdirərək bu söz kökünü daha geniş şəkildə araşdırdıq. Qeyd etmək gərəkdir ki, bu və ya digər sözlərin fonosemantik təhlili zamanı çox qərribə bir özəllik aşkarlanır. Bir çox samitlər anlautda cingiltili-kar qarşılaşması yarada bilmirlər. Yəni səslərin yaranmasında küyün, yoxsa səs tellərinin üstünlük təşkil etməsini bəzən müəyyən etmək olmur. Məsələn, V.Sinsius bu haqda yazır: “Türk dillərində /apa/ və /aba/ iki avtonom leksik vahid kimi qəbul olunur. Bu ondan irəli gəlir ki, kar samitli termin qadın cinsindən olan qohumları, cingiltili samitlə olan kişi cinsindən olanları təyin edir. Müqayisə edək, qədim türk: /apa/- yaşca böyük qadın qohum, böyük bacı, ana; özbək: böyük bacı, qaraqalpaq: ana – böyük bacı (türkmən ana), abla- böyük bacı”.²¹⁹ Mənalardan da görüldüyü kimi, bu qohumluq terminləri ailədə böyük olanı təyin edir. Müəllif mövzunu davam etdirərək yazır: “Araşdırılan terminlərdəki semantik çarpazlaşma, yəni həm kişi, həm də qadın cinsini bildirmək xüsusiyyəti, bütün onların fonomorfoloji rəngarəngliyini, konkret olaraq aşağıdakı kimi iki tipdə müəyyənləşdirmək olar:

/apay-abay-abi-abaqa-abaka-abuqa/

/epey-ebey-ebi-ebeqey-ebekey-epukey/.²²⁰

Misallardan görüldüyü kimi, bu fonem əvəzlənməsi qırpaq dillərinə məxsusdur. Lakin M.Kaşğari bu keçidin qırpaqlar

üçün xarakterik olmadığını göstərir. Yəni anlautda /m/ əvəzinə /b/ işlənməsi oğuzlar kimi, qırpaqlara da aid fonetik hadisədir. Belə bir nəticə ortaya çıxır ki, qırpaq dillərində özünü göstərən /b//m/ əvəzlənməsi arxaik hadisədir. Yəni bunu qədim türkcənin izləri kimi qiymətləndirə bilərik. Türk dillərinin sonrakı inkişaf mərhələlərində səslərin evolyusiyası zamanı əmələ gəlmiş və qırpaq dillərində vüsət almışdır.

Belə bir fonetik hadisənin türk dillərinə xas cəhət olması bizi verilən materialların etimologiyasını daha diqqətlə araşdırmağa vadar edir. Məsələn, çuvaş dilində qohumluq terminləri /muçi, piççe, pultar, puççana/, eləcə də tatar dilində /peçkə, baldız, malay/ bir çox başqa türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində və dialektlərində /baldız, bacı, bacanaq, bala/ kimi səslənir.

Başqa bir misal, / b-p/ və ya / p-b / səs keçidləri haqqında N.Maksyutova yazır: “Ümumiyyətlə, qədim yazılı türk abidələri sübut edir ki, anlautda /p/ səsinin işlənməsi bir çox türk dilləri, o cümlədən, başqırd dili üçün artıq köhnəlmiş, keçilmiş bir prosesdir və bu səs çoxdan cingiltili /b/ ilə əvəzlənmişdir. Buna baxmayaraq, ədəbi dildəki anlautda /b/ əvəzinə şərq şivələrində /p/ foneminə rast gəlinir: /pısaq/ - /bıçaq/; müq.: qazax: /pışak/; tatar: /pıçak/; qırğız diinin talas, cərqertal şivələri: /pıçak/, ədəbi - /bısaq/; /pesen – biçin/; müq.: /pişen/; tatar /peçən/, ədəbi – /besən/; /peşektəu/–bişirmək, ədəbi –/beşekləu/; /peşeu/-qaynatmaq, ədəbi - /beşeu/; /pepey/ – bəbə, ədəbi-/bebey/”.²²¹

Ümumiyyətlə, bu fonem əvəzlənməsinə türkoloji ədəbiyyatda böyük yer ayrılmışdır. Çuvaş və tatar dillərinin araşdırıcısı R.Axmetyanov yazır: “İkinci mərhələdən sonra anlautda yalnızlaşmış cingiltili (обнаженные – İ.Q.) /b,q,d,z/ özündən sonra gələn kar anlautlu sözlərin təsiri altında ya karlaşmalı idilər, ya da ki, sonor səslərə və ya yarımşaitlərə keçməli idilər. Yəni aşağıdakı fonem əvəzlənmələri baş verirdi:

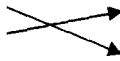
²¹⁷ Этимологический словарь тюркских языков. Москва, Наука, 2003, 375 с.,s.267

²¹⁸ Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку, Элм. 1985..s.65

²¹⁹ Этимологический словарь тюркских языков. Москва, Наука, 2003, 375 с.,s.267,s.33

²²⁰ yepə orada.s.21

²²¹ Максютлова Н.Х. Восточный диалект Башкирского языка. Москва, Наука, 1976, 288 с. s.35

/p/

/b/

/v/

222

Novlu-partlayan-kar samitlərin bir-biri ilə əvəzlənməsinə A.Məmmədov aşağıdakı kimi münasibət bildirmişdir: "...anlautda partlayan samitlərin və onların novlu əvəzlənmələrinin çıxış etməsi oğuz dilləri üçün innovasiyalardanır"²²³

Göründüyü kimi, cingiltili partlayan – novlu və ya kar samitin anlautda ilkin olmasına dair fikirlər diliçilik ədəbiyyatında birmənalı deyil. İ.Batmanov, V.Araqaçi və b. məhz /b/ səsinin ilkin, /p/ səsinin isə sonrakı hadisə olması barədə fikirlər irəli sürmüşlər. A.Məmmədov Pentti Aaltoya istinadən eyni fikirləri bölüşmüşdür. A.Məmmədov qədim braxmi əlifbası ilə olan uyğur əlyazmalarından və başqa yazılı abidələrdən gətirdiyi misallarla bu səslərin paralel işlənməsini sübut edir.²²⁴

Lakin qeyd etdiyimiz kimi, bu səs əvəzlənməsinə münasibət birmənalı deyildir. A.Axundovun bu səs keçidi haqda fikirləri daha çox maraqlıdır: "Köktürkcədəki p samitinin cingiltiləşməsi prosesi dilimizdə hələ başa çatmamışdır, müasir dilimizdə sözbaşı və sözsonu mövqelərdə davam edir"²²⁵

Qeyd edək ki, /p//b/ və /b//p/ fonem əvəzlənmələri Azərbaycan dilinin Qazax dialektində də baş verir: budaq-/putax/; bişirir-/pişirir/; bitki-/pitki/; бүkdür-/пүктәр/" (37, 11). Quba dialektini araşdıran M.Şirəliyev yazır: "/p//b/. Bu səs keçidi Quba dialektində birinci və ikinci hecalarda baş verir: bişik, tabbaca. p//b və b//p Bakı, Salyan dialekt və şivələrində özünü göstərir"²²⁶

Qeyd etmək yerinə düşər ki, "Türk dillərinin etimoloji lüğəti" üzərində iş zamanı aşkar etdik ki, p səsi ilə başlayan sözlərin 90 %-nin b səsi ilə başlayan ekvivalenti mövcuddur.

A.Axundovun bu fonem əvəzlənmələri haqda fikirləri isə daha çox maraqlıdır: "Köktürkcədəki p samitinin cingiltiləşməsi prosesi dilimizdə hələ başa çatmamışdır, müasir dilimizdə sözbaşı və sözsonu mövqelərdə davam edir"²²⁷

Qeyd edək ki, sözü gedən proses türk dillərinin müasir qırçaq qrupuna aid bütün dillərdə müşahidə olunur. Misal üçün: qazax: /balşık/ - /palçıq/, /köbik/ - /köpük/, /jibek/ - ipək; türkmən: /balçık/ - /palçık/; çuvaş: /paşlıq/ - başlıq, /per/ - bir, /pelet/ - bulud; xakas: /palıx/ - balıq, /purun/ - burun, /paltı/ - balta, /pudin/ - bütün, /pir/—bir, /pis/ - beş, /piz/ - biz; türkmən: /kitap/-kitab, /pıçaq/-bıçaq, /jorap/ - corab; tatar: /javap/; xami: /piçak/- bıçaq, /put/-bud; qazax: /pışak/ - bıçaq, şopan.

Ural-Povoljye qırçaq dillərində də eyni proses müşahidə olunur: /p/ - güclü allofon /b/, sübut edir ki, dilin qədim qatında fonematik bilabial səslərin cingiltili-kar qarşılaşmasına əsasən diferensiallaşması baş verməmişdir. Müqayisə edək: bir çox başqırd rayonlarında, xüsusən, İneri və Usmanqali ətrafında karlaşan /b/ - media lenis, /b/ və p arasında bir səs müşahidə olunur: /paravuz*, parut*, pinjək*, putilkə*/.Anlautda /b/ şərq dialektinin qızıl və mias şivələrində, xüsusən, qaraqay-qırçaqların danışıqında karlaşır.²²⁸

Cingiltili b səsinin karlaşması özbək dilinin Nəmanqan dialektində də baş verir.²²⁹ Bütün yuxarıda səslənən fikirləri və dialekt və şivələrimizdən gətirilən misalları nəzərə alaraq A.Məmmədovun bu səs əvəzlənmələri haqda gəldiyi nəticələri daha uyğun hesab edirik. O, qeyd edir ki, bu səs əvəzlənməsi üç istiqamətdə reallaşır: a) arxifonem /b/ olduğu kimi qalan müxtəlif qruplara daxil olan dillər; b) anlautda həm /b/, həm /p/ müxtəlif individual, areal, xronoloji tələffüzlərdə çıxış edirlər (misal üçün, bəzi fərdlərin nitqində palkon, paçı və s.- İ.Q.); c) bəzi sözlərin tərkibində /p/ anlautu isitinsəsizdir ...²³⁰

²²² Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. Москва, Наука, 1978, 245 с.,s.69

²²³ Мамедов А. Туркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку, Элм, 1985, s.65

²²⁴ уенә огада, s.45

²²⁵ Axundov A. A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, 392 s.s. 103

²²⁶ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərtdərisnəşr. 1962. 423 s.s. 45

²²⁷ Axundov A. A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, 392 s.s. 103

²²⁸ Гарипов Т.М. Кыпчакские языки Урал-Поволжья. Опыт синхронической и диахронической характеристики. Москва, Наука, 1979, 294 с.,s.75

²²⁹ Атамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. Ташкент, Наука, 1974, 342 с.,s.60

²³⁰ A.Məmmədov, göstərilən əsəri, s.57

Qeyd olunan söz əvvəlində /b//m/ fonem əvəzlənməsi qıpçaq qrupu dillərində xüsusən özünü göstərir: özbək dili Namanqan dial.: /mişğ-pişik/.; sarı uyğur: /misik-pişik/.

Qeyd edək ki, aşağıdakı cədvəldə araşdırılan pezi sözünün kumandin və sarı uyğur dilində variantlarını təqdim edirik:

Matır	Pəhləvan, böyük adam	Kumandin
Mökö	Pəhləvan, böyük adam	Kumandin
Mıça	Bir az	Sarı uyğur

Göründüyü kimi, araşdırılan sözün anlautda /m/-li variantları qıpçaq mənşəlidir və hal-hazırda qıpçaq dillərində müşahidə olunur.

Türk dillərinə xas fonetik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq apardığımız təhlilə və habelə çuvaş dilində araşdırılan sözün Bozau variantı, həmçinin "Türk dillərinin etimoloji lüğəti"ndə pezi və *büyyü* sözünün izahlarının bir yerdə verilməsi (Pezi – *пэзи см. Бүюү*²³¹, eləcə də, sözlər arasında semantik yaxınlıq bizə söyləməyə əsas verir ki, bu sözlərin əsasında eyni söz kökü durur. Məsələn: pezi-pozu-bozau-boy-böy və s. Bu fikrimizi yuxarıda araşdırdığımız fonetik əvəzlənmələr də təsdiqləyir: /pe-pi-pu-po-bo-bö-ba-bü-mü-mö-mi/. Qeyd edək ki, bu səs əvəzlənmələri ilə bağlı fikirlərimizin təsdiqini Q.Kazımovun "Azərbaycan dilinin tarixi" əsərində də tapırıq. O, təhlil olunan səs əvəzlənmələrini ulu dillə bağlayaraq aşağıdakıları qeyd edir: "Bu söz ilkin inkişaf mərhələsində insanlara, bitkilər aləminə, başqa canlı və cansız varlıqlara aid olmuş, sonrakı dövrlərdə daha çox antonim sözlər şəklində iki istiqamətdə - "böyük" və "balaca" anlayışlarının ifadə vasitəsi kimi şaxələnməmişdir".²³²

Diqqət çəkən məsələlərdən biri də müşahidə olunan *p n* əvəzlənməsidir. Türkoloji ədəbiyyatda birbaşa /p//n/ əvəzlənməsinə rast gəlinməmişdir. Bu əvəzlənmənin aşağıdakı kimi baş verdiyini ehtimal edirik: /p//m//n/. Qeyd edək ki, /p m

əvəzlənməsi barədə yuxarıda ətraflı təhlil aparmışıq. Kar dodaq samiti p sonor dodaq samit ilə əvəzlənməsi yuxarıda da qeyd edilən dil qanunlarına uyğundur. Sonor samiti /m/-in başqa bir sonorla əvəzlənməsi dissimilyasiya nəticəsində baş verə bilər. *m n* əvəzlənməsi türkoloji ədəbiyyatda geniş yer almışdır.

S.Atamirzəyeva bu faktın varlığını özbək dilinin Namanqan şivəsində qeyd almışdır: "*n/* dissimilyasiya olunaraq /m/ səsinə keçə bilər: /üstüm-üstün/"²³³.

Başqırd dilinin arqyaş şivəsində: *senləu-semdəü; semdətəü – tənqəl*;²³⁴ Başqırd dilinin qızıl şivəsində: "Burun sonoru /m/ türk dillərinin bütün dialektlərində cingiltili /b/ ilə əvəzlənmək stabilliyini qorumaq xüsusiyyəti daşıyır. Lakin başqırd şivələrində bəzən m//n əvəzlənməsi də müşahidə olunur".²³⁵

"Bu hadisəyə Azərbaycan dilinin Quba dialektində də rast gəlinir. Məsələn: /yansalamağ-yamsılamağ/, /aftanabil-avtomobil/. Eləcə də Bakı dialektində, Muğan qrupu şivələrində, Naxçıvan şivələrində geniş yayılmışdır. Bu hadisəyə həm söz əvvəlində, həm də söz sonunda rast gəlinir".²³⁶

Beləliklə, bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, p//n səs keçidi aşağıdakı kimi baş vermişdir: /p→m→n/

Sözsüz ki, /p/ variantlı vahidlər türk dilinin daha dərin qatına aiddir. Bu variantlar, yuxarıda araşdırdığımız "pezi" *büyyü* leksimi kimi, ana türkcənin diferensiallaşmadığı dövrü əhatə edir. /m/ n variantları türk dillərində baş verən daha sonrakı dövrləri əhatə edir.

Türk dillərində cingiltiləşmə və karlaşma mütəmadi olaraq, demək olar ki, bütün dövrlərdə özünü göstərmişdir. Qeyd edək ki, cingiltiləşmə hadisəsinin oğuz dili üçün xarakterik olduğunu M.Kaşğari də göstərmişdir.²³⁷

Məsələn, daha belə bir nümunə /q//ğ//k/ fonem əvəzlənmələridir. Düşünürük ki, bu fonetik keçidlər araşdırılan sözlər

²³³ Максютлова Н.Х. Восточный диалект Башкирского языка. Москва, Наука, 1976. 288 с., с. 68

²³⁴ yəne orada.s.262

²³⁵ yəne orada.s.104

²³⁶ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərtədrisnaşr. 1962. 423.s.77

²³⁷ Kaşğari Məhmut., s.52

²³¹ Этимологический словарь...s.107

²³² Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, Təhsil. 2003. s.37

üçün də xarakterikdir. Qeyd olunan səs keçidlərinə M.Şirəliyev "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları" əsərində də geniş yer ayrılmışdır: *k-ç, g-c, ç-k, c-g, k-g, q-g*. Belə ki, Azərbaycan dili dialekt və şivələrində kifayət qədər rast gəlinən bu fonetik əvəzlənmələri müəllif başqa türk dillərindən alınan faktlarla müqayisə edərək bu kimi halları dilimiz üçün səciyyəvi hesab edir: "/k/ səsinin /ç/ səsi ilə və /g/ səsinin /c/ səsi ilə əvəzlənməsi hadisələri əsasən Naxçıvan dialekt və şivələrinə aiddir. Lakin Şamaxı, Qazax dialektlərində və İsmayılı şivəsində də /k-ç/ hadisəsinə təsadüf edilmişdir: /çəçic, çüçə, çarton, çömək, Çazım, çöynəx, çamança, çəlayağı, çörpü, çövşən, çasıp, çeçi, Cəncə, cümüş, cəldi, cülür, cavalı, çeçək, çiçik/ və s. /K-ç, g-c/ hadisələrinə türk dillərində nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. /K-ç, g-c/ hadisələri türk dilinin şimal-şərq, xüsusən Ərzurum dialektlərində daha geniş yayılmışdır, məs.: /çar-kar, çeçə-keçe, çevran-karvan, cəndi çəndine, çim, çirdi/. /Ç-k, c-g/ hadisələrinə bu vaxtadək yalnız Nehrəm və Ordubad rayonunun Əylis kəndində təsadüf olunmuşdur: /kay-çay, komax-çomax, koban-çoban, kəkəçəx, kəməh, güt, gügə/. /Ç-k, c-g/ hadisələrinin türk ədəbi dilində olması haqda türkoloji ədəbiyyatda məlumata rast gəlmək çətinidir. Türk dilinin Qaziantəp dialektində iki sözdə qeyd olunmuşdur: /kablak-çablak-çilpak, kekiç-çekiç/"²³⁸

Daha sonra /k-g, g-q, k-q/ hadisələrini ətraflı şərh edən M.Şirəliyev Azərbaycan dialekt və şivələrindən, eləcə də, qohum türk dillərindən tutarlı faktlar gətirir.²³⁹

Başqırd dilinin salıyut şivəsini tədqiq edən N.X. Maksyutova bu haqda yazır: "Cingiltili /q/ğ/ bir çox hallarda müxtəlif cür səslərə uyğun gəlir. Cingiltili /ğ/-ni intervokal vəziyyətdə kar /k/x/ əvəz edir: yağıt-vakit, toğuş-tokoş və s."²⁴⁰ Göstərilən səslərin uyumunu mias şivəsində müşahidə edən müəllif yazır: "Bildiyimiz kimi, intervokal vəziyyətdə kar /k/q/ özlərinin

cingiltili qarşılıqları ilə əvəz olunur"²⁴¹ Müəllifin qeydlərinə əsasən, eyni fonetik hadisə başqırd dilinin ay və arqayaş şivələrində də özünü göstərir.

Çox nadir halda bu fonetik keçidə tuva dilinin tocin dialektində də təsadüf olunur: /toduq-toduk/²⁴² Uyğur dilinə aid materiallarda da identik dil hadisəsinə rast gəlmək olar: /kasa-qasa, koza-qoza, kuza-quza/. Qeyd edək ki, bəzən Azərbaycan sözlərində işlənən /q//g/ uyğur dilində /k/y/-ya uyğun gəlir: /kün-gün, küs-güc, könçe-qönçə/ və s.

Türk dillərində anlautda kar və ya cingiltili samitin ilkin olması mübahisəli məsələlərdəndir. "Müxtəlif türk dillərinin faktları göstərir ki, cingiltili samitin karlaşması və ya kar samitin cingiltiləşməsi qeyri-mütəşəkkil xarakter daşıyır, həmin hadisəni müntəzəm fonetik qanun adlandırmaq olmaz"²⁴³ İlkin mərhələdə anlautda kar samitin işlənməsini qəbul edən M.Yusifov yazır: "Bu hadisə oğuz qrupu dillərində cingiltiləşmə meylinin artması, qırpçaq dillərində həmin prosesin ləngiməsi və ilkin formaların daha güclü mühafizə olunması, habelə istər oğuz, istərsə də qırpçaq dillərində cingiltili samitlərin başlıca olaraq kar samitlərinin refleksləri kimi özünü göstərməsi ilə xarakterizə olunur"²⁴⁴ Bir sıra türk dillərində anlautda kar samitin işlənməsinin bu dillərdə karlaşma hadisəsinin qədimdə daha aktiv olmasının göstəricisi olduğunu qeyd edən F.Cəlilov "kar başlangıç" fikrini qəbul etmir: "Sözünü mövqedə kar samit cingiltiləşmə bilməz, cingiltili samit isə karlaşa bilər"²⁴⁵ A.Axundovun fikrincə, başqa türk dillərində, habelə dilimizin əvvəlki dövrlərində tamamilə kar olan samitlərin dilimizin inkişafının hazırkı mərhələsində cingiltiləşməsi (məsələn, taş>daş) hələ tam mənada başa çatmamışdır.²⁴⁶

²⁴¹ Максyutова Н.Х. Восточный диалект Башкирского языка. Москва, Наука, 1976, 288 с., с. 222

²⁴² Чаламба З.Б. Толжинский диалект тувинского языка. Кызыл, Тувинское книжное издательство, 1974, 121 с., с. 162

²⁴³ Насиёва А. Аqlutinatıv dillərdə daxili fleksiya və fuziya. Bakı, Nurlan, 2007, 327 s., s. 115

²⁴⁴ Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qramatikası. Bakı, Elm, 1984, 152 s., s. 95

²⁴⁵ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 1988, 234 s., s. 55

²⁴⁶ Axundov A. A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, 392 s., s. 243

²³⁸ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azertədrisnəşr, 1962, 423 s., s. 65

²³⁹ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azertədrisnəşr, 1962, 423 s. 81

²⁴⁰ Максyutова Н.Х. Восточный диалект Башкирского языка. Москва, Наука, 1976, 288 с., s. 183

Türk dillərində anlautda səslərin cingiltiəşməsi haqda R.Q. Axmetyanov yazır: “Qədim türk dilinin konsonantlar sisteminin qalığı kimi tatar dilində özünü göstərən əsas fonetik hadisə türkmənşəli sözlərdə anlautda kar samitlərin /k/t/ş/ç/s/ işlənməsidir. Lakin buna baxmayaraq, bəzi dialekt və şivələrdə cingiltiəşmə hadisəsi müşahidə olunur: /kez-qiz, küppe-qübe, te-di, tem-dim, tört-dört, teniz-dingez, tolkın-dulkin, süme-zöbə/ və s.”²⁴⁷ Ümumiyyətlə, cingiltiəşmə fonetik qanununun etnolingvistik təhlilini aparan müəllif, zənnimizcə, bir sıra maraqlı fikirlər söyləyir: “Doğrudanmı, qədim bulqar dilində “çuvaş konsonantizmi” qanunu fəaliyyət göstərirdi, yəni mövqeyinə görə kar-cingiltili qarşıdurması baş verirdi? Materiallar üzərində təcrübə bu suala dolğun cavab verməyə imkan vermir. Bir tərəfdən uajim-uaç (üç-müəl.) əsas verir söyləyək ki, qədim bulqar dilində samitlər intervokal vəziyyətdə cingiltiəşirdilər, başqa tərəfdən ərəb mənşəli səytə (Seydə) sözünün varlığı bizi başqa arqumentlər gətirməyə vadar edir. Bu məsələyə hətta çuvaş dilində olan tatar alınma sözləri də aydınlıq gətirmir. Belə ki, /baxır/ (ərəb mənşəli fakir) sözü ehtimal verir söyləyək ki, bulqar dilində çuvaş dilində olduğu kimi intervokal vəziyyətdə /k/q/ səsləri /x/ -ya qədər zəifləyə bilər. Lakin başqa bir tərəfdən /bakla, bəka, çökör/ və s. sözlərin varlığı ona dəlalət edir ki, qədim bulqar dilində intervokal vəziyyətdə həm /k/, həm də /k̄/ işlənməmişdir”²⁴⁸

Beləliklə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, leksemin ən qədim mənasının rekonstruksiyası tam təhlil üçün çox vacibdir. Lakin bu faktla bərabər, ortaya lingvistik baxımından vacib yeni bir məsələ çıxır – əsasən etnolingvistik mahiyyətə malik olan fonetik variantlar. Bununla bağlı tədqiq olunan leksemlərdə türk dilləri üçün səciyyəvi olan /k̄/q/ fonetik əvəzlənməsi müşahidə olunur. Bildiyimiz kimi, anlautda samitlərin qarşıdurması və cingiltili samitlərin dəyişkən vəziyyəti bu dillər üçün tipik haldır. Ümumiyyətlə, türk dillərinin tam fonetik quruluşu onu

göstərir ki, qədimdə samitlərin miqdarı çox məhdud olub: müasir türk dillərində müstəqil olan samitlərin bir çoxu qədimdə distributiv vahidlərin tərkibinə daxil edilirdi. Məsələn: /j-y(dy, ty)-ny-n, b-p-m; z-s/ və s. kar və cingiltili samit cütləri.

Məsələn, müasir Azərbaycan dialektlərində bu fonetik fakt M. Şirəliyev tərəfindən aşağıdakı şəkildə şərh edilir: “/k-q-k/ foneminin /q/ fonemə keçməsi Qazax və Naxçıvan şivələrinin bəzi sözlərində müşahidə olunur. Lakin bu fonemin anlautda istifadə edilməsində bu şivələr fərqlənirlər. Məsələn, Naxçıvan şivəsində /q/ səsi – incə, qapalı saitlərdən öncə, Qazax şivəsində isə – qalın, qapalı saitlərin önündə işlənilir: /qüçə, qişi/ (Naxç.), /quçə, qıççıx, qunc/ (Qazax.)”²⁴⁹

“Qu quşlu” tatar-çalkanların dialektlərini tədqiq edən N.Baskakov yazır: “Çalkan dialektində, ədəbi Altay dilində və həmçinin digər dialektlərdə müşahidə olunur ki, ilk növbədə, müstəqil fonem kimi kar və cingiltili samitlər zəif fərqlənirlər, yəni onların tam diferensiallaşması yoxdur; xüsusən bu hal özünü aşağıdakı kar və cingiltili samit cütlərində büruzə verir: /b-p, d-t, /q-k, /z-s/”²⁵⁰ Mövzunu davam etdirərək qeyd etmək lazımdır ki, N.Baskakov oyrot dilinin kumandin dialektini araşdırarkən maraqlı bir faktı qeyd almışdır: «...söz sonunda q-ğ əvəzlənməsinə ədəbi dildə (habelə Altay dilinin cənub dialekt qruplarında ya kar /k/, ya da uzun sait uyğun gəlir ki, bu da samitlə saitin qovuşması nəticəsində baş vermişdir: /suq-suu/”²⁵¹ Qeyd edək ki, analogi fikri biz R.Axmetyanovda tapa bilərik: “Məlum olduğu kimi, heca sonunda qədim /q-k-ğ/ bir çox türk dillərində artıq çıxış etmir. Bəzi hallarda onlar sadəcə düşmüşdür (alağ-ala, sarığ-sarı), başqa durumlarda qarşılaşdır, üçüncü halda isə sonor /w,y,n/ səslərinə keçirlər”²⁵²

1. Beləliklə, lingvistik ədəbiyyatdan məlumdur ki, samitlərin qarşıdurması qıpçaq dil qrupuna aid xüsusiyyətdir, cin-

²⁴⁹ daha ətraflı: M.Şirəliyev göstərilən əsəri

²⁵⁰ Баскаков Н. А. Северные диалекты Алтайского(ойротского) языка. Дialeкт кумандицев (куманды-кижи). Москва, Наука, 1972. 196 с.,s.19

²⁵¹ yəne orada, s.29

²⁵² Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. Москва, Наука, 1978. 245 с.,s.45

²⁴⁷ Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. Москва, Наука, 1978. 245 с.,s.69

²⁴⁸ yəne orada,s.67

giltiləşmə isə oğuz dil qrupu üçün xarakterikdir. Bu fikrimizi qıpçaq qrupuna aid başqırd dilinin faktları da təsdiqləyir: “/κ/ səsi başqırd dilinin başqa şivələrində olduğu kimi, ay şivəsində də bütün mövqelərdə yəni sözün əvvəlində, ortasında və sonunda, /q/ səsi isə yalnız alınma sözlərdə çıxış edir”.²⁵³

Bu proses digər qıpçaq qrupu türk dillərində müşahidə olunur. Məsələn, özbək dilinin karluk şivəsindən misallar gətirmək olar: /kürək-kürəq, yürək-yürəq/. D.Nəsirov qaraqalpaq dili materiallarını M. Kaşğarının lüğəti ilə müqayisə edərək yazır: “Lüğətdə samit və sait sahəsində dil və dialekt arası bir sıra uyğunluqlar var. Bunların ən vacibi: cingiltili /-q// -ğ/, və kar /-κ/: бүкте-бүкде, бышк-бышығ samitlərin uyğunluğudur. Bu uyğunluqların bəzilərində kar variant üstünlük təşkil edir: /kargə, kümüş, kirpi, kerpiç, kertti/. Qaraqalpaq dilinin dialektlərində cingiltili variant üstünlük təşkil edir ki, görünür bu da oğuz irsidir: /qeme, qöpü ğarqa, qümüş, qertti/.²⁵⁴

Oğuz qrupu türk dillərində əks proses müşahidə olunur. Mövzunun davamı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, türk dilinin Ərzurum dialektini tədqiq edən Ə.Gemalmaz qeyd edir ki, söz başında damaq samitləri cingiltiləşir, məsələn, /k-g/.²⁵⁵ Eyni fonetik hadisəni Adana və Osmaniyə şivələrini tədqiq edən F.Yıldırım da qeyd edir: “Bölgələrimizdə heca başında /-k-g-/ dəyişməsi tez-tez rast gəlinir: /eski-esgi/.²⁵⁶

Beləliklə, linqvistik ədəbiyyatdan görürük ki, anlautda samitlərin karlaşması türk dillərinin qıpçaq yarımqrupu üçün, cingiltiləşməsi isə oğuz yarımqrupu üçün səciyyəvi haldır. Bu fikri qıpçaq yarımqrupuna aid olan başqırd dilinin materialları da təsdiq edir. Beləliklə, linqvistik ədəbiyyatdan görürük ki, anlautda samitlərin karlaşması və ya cingiltiləşməsi sonrakı

mərhələnin nəticələridir. Sonrakı dövrlərdə əsasən türk dillərinin qıpçaq yarımqrupu və çuvaş dili üçün karlaşma, cingiltiləşmə isə – oğuz yarımqrupu üçün səciyyəvi haldır. Bu fikri qıpçaq yarımqrupuna aid olan başqırd dilinin materialları da təsdiq edir.

Etnolinqvistik analiz sübut edir ki, Azərbaycan dialektlərində yuxarıda qeyd edilən leksemlərdə anlautda cingiltili samitlərin üstünlük təşkil etməsi oğuz dil qrupunun səciyyəvi cəhətidir.

Təxminən 1727-ci ildə yazıldığı güman edilən və 5 türk dilini əhatə edən “Fəxrəngi-türki” lüğətini araşdıran S.Baxşalievə əsərə əsasən belə bir dil faktını qeyd edir: “Rumi və İrak dillərində, yəni osmanlı və Azərbaycan türk dillərində belə bir qayda mövcüddür - “t” ilə başlayan sözlər “d” səsi ilə deyilir, misal üçün, ton-don. Daha başqa bir xüsusiyyət “b” səsi “v” səsi ilə əvəz olunur: ber-ver, bar-var. “m” səsi “b” səsi ilə əvəz olunur: min-bin. Q-ğ və ğ-q əvəzlənməsi baş verir: qazi-ğazi, ğaltaq-qaltaq; ğoz-qoz”.²⁵⁷

Lakin Azərbaycan dilinin dialekt və şivə leksikasında da yalnız cingiltiləşmə və karlaşma kimi fonetik hadisələr özünü göstərmir. Müşahidə zamanı dilimizin bəzi dialekt və şivələrində başqa dialekt və şivələrimiz üçün, habelə ədəbi dilimiz üçün xarakterik olmayan fonetik hadisələr müşahidə etdik. Dialektlərimizdə diqqəti cəlb edən maraqlı faktlardan biri /-ts/ səsinin varlığıdır. Naxçıvan dialektində, xüsusən də Ordubad dialektində özünü qabarıq şəkildə göstərən bu səsi, zənnimizcə, xəzər-qıpçaq, sonrakı etaplarda qıpçaq elementi kimi qəbul edə bilərik. Lakin qeyd etməliyik ki, qıpçaq elementlərinin güclü olduğu şimal-şərq dialektlərində bu səs o qədər də müşahidə olunmur. Maraqlı cəhətlərdən bir də odur ki, bu səsi biz ədəbi dilimizdə də müşahidə edə bilmirik. Şimal-şərq dialektlərində və eləcə də müasir ədəbi dilimizdə mövcüd olan səs dilönü /ç/ səsidir. Bu səsi müqayisə üçün rus dilindəki -ч səsi ilə tu-

²⁵³ Максютова Н.Х. Восточный диалект Башкирского языка. Москва. Наука. 1976. 288 с., s. 42

²⁵⁴ Насыров Д. С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Казань, Казанское книжное издательство, 1977. 348с. s 164

²⁵⁵ Efrasiyab Cemalmaz. Erzurum ili ağızları. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1995. 382 s., s.191

²⁵⁶ Faruk Yıldırım. Adana ve Osmaniyə ağızları. Ankara, Türk Hava Kurumu Basımevi İşletmeçiliyi. 2006. 334 s., s.119

²⁵⁷ Бахшалиева С. Словарь «Фехрэнги-тюрки» Мухаммедтаги Каракояндлу и его значение в изучении истории азербайджанского языка. Баку. 1986. Автореф. дис... канд. филол. наук. s.7

tuşdurduğumuz zaman görə bilərik ki, rus /ç/ –sı özünün Azərbaycan dilli qohum səmindən məxrəcəyə görə fərqlənir. Müqayisə edək: /çörək, çay, çimmək/ və s.-человек, часы, честность və s. İlk dəfə Azərbaycan dilində bu sözləri dinləyən rus anlautda gələn səsləri ana dilindəki –ı səsinə daha çox bənzədəcək. Rus qrafikasında –ч səsinə Azərbaycan dilindəki –ç səsinə bərabər tutan azərbaycanlı isə bu sözləri gülməli bir tərzdə ifadə edir. Eyni hadisə “rusdilli” azərbaycanlıların çörək, çay, çəmən çöp və s. anlautda –ç səsi gələn sözləri ifadə etdiyi zaman baş verir. Səslərin qrafik işarəsinə əsaslananlar bütün dillərdə səslərin eyni olduğunu düşünürlər. Halbuki hələ bir zamanlar Ə.Dəmirçizadə doğru olaraq “Bütün danışq səsləri millidir” fikrini səsləndirmişdir.²⁵⁸ Rusların ifadə etdiyi səs məxrəcəyə görə fərqlənir. Bu səs dilin ön hissəsi (ucu deyil) yuxarı damağa toxunaraq dişlərə dəymədən ifadə edilir. Rus dilində dil önünü dişyuvuqlarına toxunaraq əmələ gətirdiyi səs- ı səsidir. Yəni rus dilində iki müxtəlif səs /ç/ və /ц/ səsləri ana dilimizdə bir qohum səsə - /ç/ ilə tutuşdurula bilər. Azərbaycan dilindəki /ç/ səsi məhz yuxarıda təhlil olunan rus səslərinin arasındakı məxrəcdə əmələ gəldiyinə görə iki müxtəlif səsə dilimizdə ehtiyac olmamışdır. Eyni zamanda rus /ç/-sı damağa toxunaraq deyildiyindən dilimizdə mövcud olan /k/ samitinə rus dilində ehtiyac olmamışdır.

Bu fonem əvəzlənmələrinə A.Axundov da toxunmuşdur. O yazır: “Məsələ burasındadır ki, ana dillərində qeyd olunan səs olmayanlar Azərbaycan dilini öyrənərkən həmin səsi qovuşuq ç samiti kimi qavrayır və ç səsi kimi də tələffüz edir”²⁵⁹ Daha sonra M.Şirəliyevə əsaslanaraq qeyd edir ki, bu hal Azərbaycan dialektləri içində ən çox Naxçıvan və bəzi hallarda Şamaxı, İsmayılı və Qazaxda da təzahür edir. Ümumtürk səviyyəsində nadir rast gəlinən hadisədir. A.Axundov bu hadisəyə qədim yazılı abidələrdə rast gəlinmədiyini qeyd edir və sonda bu hadisəni akustik səbəblə bağlayıb qeyd edir ki, bu hadisə k samitinin bir qədər qabaqda deyilməsi ilə bağlıdır.²⁶⁰ Qeyd edək ki, hər hansı bir fonetik hadisəyə çağdaş türk dillərində az

təsədüf olunması və cəmi 1500 il yaşı olan tarixi yazılı abidələrə əsaslanaraq dilimiz üçün ümumilikdə və ya dialekt üçün ayrılıqda yalnız akustik mahiyyət daşıdığını söyləmək, fikrimizcə, doğru olmazdı. Belə ki, bu hadisənin varlığı az halda olsa da, Naxçıvan dialektində total xarakter daşması bizə xəbər verir ki, belə bir fonem əvəzlənməsi köktürkcədə olmuşdur, lakin artıq bizə məlum olan tayfa dillərində köhnəlmiş bir mərhələ olmuşdur və bu səbəblə də sinxron vəziyyətdə araşdırıqda fonetik mahiyyətini itirmiş kimi görünür.

Düşünürük ki, analoji hal Naxçıvan dialektində də baş verir. Dialekt nümayəndələri dilimizdə ç kimi səslənən fonemi dilönü ts kimi ifadə etmələrinin səbəbi həmin dialektə k səsinin eyni məxrəcdə deyilən ç' səsinə uyğun gəlməsidir: /çökə, çeçi/ və s. Yəni dialektə mövcud bu iki səs heç bir zaman eyni mövqedə qarşılaşa bilmədiyindən N.Trubetskoyun fonem haqqında dediyi 3-cü qaydaya əsasən, bu səslər eyni fonemin kombinator variantlarıdır.²⁶¹ Deməli, cənub dialektində mövcud olan /ts/ səsi şimal-şərq və eləcə də ədəbi dilimizdəki /ç/ səsinə, həmin dialektə mövcud olan /ç/ səsi isə /k/ səsinə uyğun gəldiyindən və heç bir zaman eyni fonetik əhatədə işləmə bilmədiklərindən eyni fonemin kombinator variantlarıdır. Eyni ilə bu sözləri dialektə müşahidə olunan /c//g/ və /c//dz/ səs uyğunluqlarına da aid etmək olar. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dillərdə və ya dialektlərdə /ts/ (və ya /u/, və bu səsin başqa fonetik variantları) səsinin olmaması həmin dialektə dilönü affrikat /ç/ səsinin və dilortası, kar, novlu /k/ səsinin olmasından xəbər verir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, /k//ç/ fonem əvəzlənməsi aşağıdakı faktlara dəlalət edir: 1. /K//ç/ əvəzlənməsi mütləq halda /ts/ səsinin varlığından nəinki xəbər verir, hətta qətiyyətlə söyləyə bilərik ki, bu səsin olmasını vacib edir. Çünki /k/ səsinə əvəzlənən /ç/ səsi həmin dildə mövcud olan dilönü-dışarxası /ç/ səsi ilə işlədilən sözlərdə çıxış edə bilmir. Bu isə öz növbəsində daha öndə deyilən bir səsin varlığını mütləq edir. Bunun reallaşmasını biz Naxçıvan dialektində /ts/ və rus dilində /u/ səslərində görə bilirik. 2. Dilönü ç səsinin dildə varlığı dilortası k samitinin varlığından və ehtiyac olmadığına görə u səsinin və onun variantlarının həmin dildə olmadığından xəbər verir. Məsəl üçün , ingilis dilində /ç/

²⁵⁸ ətraflı bax: Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979. 267 s.

²⁵⁹ Axundov A. A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984. 392 s., s.157

²⁶⁰ yəni orada, s.158

²⁶¹ Трубешкой Н. С. Основы Фонологии. Москва, Наука, 2009. 372 с., s.64

hərfi ilə işarələnən, lakin çox zaman dilortası /k/ kimi səslənən fonemin mövcudluğu bir çox türk dillərində olduğu kimi, dilönü-dişarxası /ç/ affrikatının varlığından xəbər verir.

Deməli, dilin hər hansı inkişaf mərhələsində səslər türk tayfa dillərində bir qədər irəliləyərək yeni səsin yaranmasına və başqa bir səsin işləklidən çıxmasına səbəb olmuşdur. Məlum olduğu üzrə, türk dillərində samitlər bir az öndə deyilir.²⁶² Ehtimal ki, orta /ç/ irəliləyərək dilönü /ç/-yə çevrilmiş, lakin vakkumu bu gün hərfi işarəsi olmayan (ifadə Ə.Dəmirçizadəyə aiddir –İ.Q.) karlaşmış y səsi əvəz edir. Söz sonunda k samitinin məhz qrafik işarəsi olmayan karlaşmış y səsi kimi çıxış etməsi dilçilərimiz tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunur. Lakin söz əvvəlində müstəqil işlənən k samiti türk dillərində müxtəlif samit səslərə uyğun gəlir və bu da bizə əsas verir düşünək ki, söz əvvəlində /k/ samiti çağdaş dövrə qədər uzun fonoloji-akustik bir yol keçmişdir. Belə ki, bu səs ərəb və fars dilindən keçən sözlərdə hazırda işləndiyi fonetik qabıqda keçmişdir. Lakin əsası türkmənşəli olan /kül, kol/ və s. Sözlərdə də iştirakı xəbər verir ki, bu səsin söz əvvəlində iştirakı total xarakter daşımada da, hər halda lokal şəkildə evolyusiyanın nəticəsidir. Çox güman ki, /k/ həmin sözlərdə /q//g/ səslərinin kar variantı kimi çıxış edir.

Lakin dildə heç bir şey izsiz qalmır və bu gün Naxçıvan dialektində özünü göstərən /k// ç/ əvəzlənməsi çox güman ki, oğuz və qıpçaq tayfalarından fərqli olaraq xəzər-bulqar tayfalarının tərkibinə daxil olan hansısa türk tayfasının dilində mövcud olmuşdur. Biz öncə də M.Artomonov və L.Qumilyova əsasən qeyd etmişdik ki, xəzər tayfalarının bir hissəsi slavyanlara qarşıaraq rus xalqının etnoqenezində böyük rol oynamışdır. Rus dilində və eləcə də Naxçıvan dialektində analoji olaraq özünü göstərən bu fonetik hadisəni biz ümumi xəzər tayfa elementi kimi götürürük.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, samitlərin daha öndə deyilməsi türk dillərinin fonetikasına xas cəhətdir. Bu fikri L.R.Zindərə əsasən bir daha təkrarlayırıq. Oğuz dil qrupunda bu xüsusiyyət özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Lakin ləhcələrimizin bəzilərində daha arxada deyilən arxaik səslərin mövcudluğu diqqəti çəkən məsələlərdəndir.

Misal üçün, qərb ləhcəsinin bəzi şivələrində sağır nun səsinin

işləklidən çıxması etnolinqvistik araşdırmaya ehtiyacı olan hadisələrdəndir. Ədəbi dilimizdə total şəkildə işləklidən çıxıb yerini öndə deyilən “n” səsinə verməsi dilçilik ədəbiyyatında kifayət qədər işıqlandırılmışdır.

Qərb dialektlərində sağır nun səsinin ədəbi dilə və başqa dialektlərə nisbətən saxlanması, həmin dialektlərdə oğuz fonetik elementinin zəif təsirindən xəbər verir. Bildiyimiz kimi, M.Kaşğarı da qeyd edirdi ki, ən asan dil oğuzlarıdır.²⁶³ L.R.Zinder yuxarıda qeyd olunduğu kimi, göstərir ki, türk dillərində (xüsusən oğuz mənşəli türkmən dilini vurğulayır) samitlər öndə deyilir. Çox güman ki, məhz tayfaların dilində bu proses daha sürətlə getmiş və sağır nun oğuzların dilində daha sürətlə yerini öndə deyilən n səsinə vermişdir. Bəzi şivələrimizdə sağır nun səsinin mövcudluğunu türk dilinin ən qədim qatlarına xas cəhətin qorunması kimi dəyərləndirə bilərik.

Fonetik sistemin etnolinqvistik təhlili bizə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin leksik qatına nisbətən, fonetik qatı daha çox stabil olmuşdur və yaddilli təsirlərə daha çox müqavimət göstərmişdir. Türk fonetikasının bütün qanunlarına uyğun şəkildə təzahür edən fonetik inkişaf və dəyişikliklər eyni zamanda morfoloji quruluşu da hər hansı bir yad təsirdən güclü şəkildə qoruya bilmişdir.

Ümumilikdə, Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin fonetik sistemində ümumtürk səciyyə daşıyan qanunauyğunluqlarla yanaşı, tayfa elementləri də çıxış edir ki, bunların da bəzisinin etnolinqvistik mahiyyətini açmağa çalışmışıq. Qeyd etmək lazımdır ki, oğuz dil elementləri bütün dialekt və şivələrdə daha çox üstünlük təşkil etsə də, qıpçaq və başqa qədim türk tayfa dil elementləri dialektlərimizdə qorunub saxlanmaqdadır. Bütün bu faktlar gələcəkdə etnolinqvistik tədqiqatların genişləndirilmiş şəkildə aparılmasını vacib edir.

²⁶² Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Москва, Наука, Высшая школа, 1979. 311 с.с. 81

²⁶³ Kaşğarlı Mahmut...s.181

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİ DIALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ LEKSİK FAKTLARIN ETNOLİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Türkmənşəli leksikanın sahə qruplarının bölgüsü məsələləri

Məlumdur ki, sözün müasir təbiətini və strukturunu başa düşmək üçün onun semantik təkamül prosesini izləmək lazımdır. Çünki sözün müasir mənasının tam adekvat analizi üçün qədim mənasının rekonstruksiyası zəruridir. Düşünürük ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin etnolinqvistik analizi mübahisəli olan bir çox tarixi məsələlərə aydınlıq gətirir. Şübhəsizdir ki, dialektlər başqa dillərin təsirinə daha az məruz qalır. Bu baxımdan, dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə aid söz və terminləri günümüzdə qədər gətirib çıxarmış dialekt və şivələrimizin lüğət fondu canlı və etibarlı mənbə kimi çıxış edir.

Bunları nəzərə alaraq, tədqiqat işinə Azərbaycan dialektlərində omonim söz köklərinin müqayisəli-tarixi aspektdən öyrənilməsi üçün mövcud türk dilləri ilə (türk, özbək, xakas, türkmən, sarı uyğur, tatar, başqırd, uyğur, çuvaş, qaraqalpaq və s.) yanaşı, həmçinin imkan daxilində orta əsr bulqar-xəzər, peçenek, oğuz və qıpçaq dillərinin müxtəlif mənbələrdə qeydə alınmış materialları da cəlb edilmişdir.

Sözsüz ki, dil tarixin güzgüsüdür və özündə xalqın taleyində baş vermiş neçə min illik hadisələri əks etdirir. Əlbəttə, Azərbaycan dili dialekt və şivələri tarixi və linqvistik baxımdan mübahisəli məsələlərin həllində tarixçiləri və linqvistləri maraqlandıran qiymətli bir xəzinədir. Dialektoloqların vəzifəsi dialekt və şivələrdə gizli qalmış məqamları aşkarlamaq və dərinlən tədqiq etməkdir. Əgər nəzərə alsaq ki, dialekt və şivə leksikasının 80%-i türkmənşəlidir, onların nə qədər əhəmiyyət kəsb etdiyini aydın olur. Dialekt leksikasında alınma sözlərin mənşəyinə görə ərəb-fars mənşəli sözlər böyük üstünlük təşkil edir. Əlbəttə ki, bu, islam dininin güclü təsiri nəticəsində baş vermişdir. İslama qədərki dövrdə elmə türk dilinin yazılı nümunələri çox az

sayda məlumdur. Bəzilərinin tapılmış nümunələri islama qədərki dövrü əhatə etsə də, yazıya alındığı vaxt artıq islamın yayıldığı vaxta uyğun gəlir və əlbəttə ki, ərəbizmlərlə doludur. Lakin ərəb-fars mənşəli sözlərin güclü təsirinə baxmayaraq, dialekt və şivə leksikası ədəbi dilə nisbətən daha çox türk mənşəli sözlərin üstünlüyü ilə seçilir. Qohumluq, yaş, xarakter bildirən terminlərin və eləcə də adət-ənənə, həyat tərzini əks etdirən leksik plastrın tarixi-müqayisəli yolla təhlili sübut edir ki, türk etnopsixologiyasını əks etdirən leksik vahidlər, demək olar ki, bütün türk arealı üçün eynidir. N.Baskakovun türk dillərində ərəb-fars mənşəli sözlərin varlığı ilə bağlı qeydləri xüsusi ilə maraqlandırır: "Ərəb və fars sözləri türk dillərinə islamla bərabər girib və əsas etibarilə dini, elmi, ictimai-siyasi terminologiya və eləcə də abstrakt anlayışlar sferasına aiddir".²⁶⁴ Başqa bir əsərində alim bu məsələyə yenidən qayıdır və aşağıdakıları qeyd edir: "Ərəb və fars alınmalarının türk dillərində əsas xüsusiyyəti odur ki, onlar əsasən isim və bəzən sifət olurlar. Fəllərdə demək olar ki, alınmalar rast gəlinmir, çünki türklər tərəfindən qəbul edilə bilmirdilər".²⁶⁵ Sözsüz ki, alimin fikirləri Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasında ərəb və fars mənşəli alınmalara da aid edilə bilər. Dialekt və şivə leksikasında müəyyən dərəcədə etnik cəhətdən rəngarəng bölgələrdə qonşu xalqların leksik vahidləri də alınmalar sırasına daxil edilir. Bu, əsasən mətbəx və məişət sferasını əhatə edən leksik vahidlər üçün daha çox xarakterikdir. Hər bir xalqın mətbəxi və o cümlədən yemək fəlsəfəsi qədim tarixi izləri özündə əks etdirir. Həyat tərzini, inanclar milli mətbəxin formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Bu, hər bir milli mətbəxi formalaşdıran əsas xüsusiyyətdir. Dialekt leksikasında əks olunan türk mənşəli yemək adlarına ya müəyyən fonetik dəyişikliklərlə başqa türk xalqlarının dilində təsadüf olunur, ya da fərqli ad altında eyni yeməyin uzaq bir türk xalqının mətbəxində təzahür etdiyinin şahidi olur. Lakin bəzən xalqların mədəni əlaqələri mətbəx mənimsəmələrinə səbəb olur.

²⁶⁴ Баскаков Н.А. Тюркские языки // Языки народов СССР. Москва, 1966. 324 с., с.47

²⁶⁵ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, Паука, 1962. 142 с., с.57

Bu bütün xalqların mətbəxində baş verir və hər bir dildə belə mədəni alınmalar mövcuddur. Bu yemək adları onu mənimsəyən xalqın yemək fəlsəfəsi ilə ziddiyyət təşkil etmirsə, mənimsəndiyi dildə doğmalaşır. Bu gün bütün dünya plov, dolma, basdırma, kolbasa, buğlama, kabab (şişlik) bişirir. Bəzi xalqlar bu yeməkləri səmimi olaraq öz milli yeməkləri hesab edirlər. Çünki mənimsəmə uzaq tarixi əhatə edir. Eləcə də azərbaycanlılar borş, salat, halva, paxlava, küftə və s. milli mətbəxə daxil etmişlər. Çünki bu yeməklər ümumi yemək koloritini pozmur. Qeyd edək ki, sadaladığımız alınma yemək adlarına bir çox türk xalqlarının mətbəxində rast gəlinir. Lakin düşünmək belə məntiqsiz görünür ki, misal üçün suşi (yapon yeməyi) nə zamansa azərbaycanlıların milli mətbəxinin tərkib hissəsi ola bilər. Dini inanclar mətbəxdə iz qoya bilər. Ərəblər özləri ilə halvanı gətirə bildilər. Lakin başqa ərəb yeməkləri vətəndaşlıq hüququ qazana bilmədi. Rus mətbəxindən borş, kotlet asanlıqla azərbaycanlılar tərəfindən qəbul edildi, lakin bir çox başqa yeməklər milli mətbəximizdə heç bir iz buraxmadı. Çinlilərdən qədim türklər dünyünün yeməkdə istifadəsini qəbul etdilər, lakin həşəratların yeməkdə istifadəsi heç bir türk xalqında müşahidə olunmamışdır. Çünki bu, türk xalqlarının yemək fəlsəfəsinə uyğun gəlmir. Dialekt leksikasının məişət və həyat tərzini əhatə edən başqa leksik vahidləri haqda da eyni sözləri söyləmək mümkündür.

Dialekt və şivələrin etnolinqviistik təhlili göstərir ki, dialekt və şivə leksikası dilin inkişaf dövrünün bütün mərhələlərini özündə əks etdirir.

Leksik qatın öyrənilməsi sübut edir ki, söz tarixi tarixi linqvistikanın obyekt kimi yazıya qədər fona (etimoloji lüğətlərdə əks olunan sözün etimologiyası) və eləcə də, yazı ənənəsi güclü olan şifahi fona ehtiyacı vardır (müxtəlif şifahi nitq tərzləri, dialektoloji lüğətlərdə yer alan söz tarixinin regional aspekti üzərində müşahidələr). Eyni zamanda hər hansı dil faktının araşdırılması türk dillərində substrat məsələsi kimi uzun zamandır müzakirə olunan məsələlərə aydınlıq gətirir. Qeyd edək ki, bu məsələlərin həllində türk dillərinin fonetik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Şübhəsiz, bu o deməkdir ki, dialekt və şivə leksikası özündə tarixin izlərini daşıyır. Ədəbi dillə müqayisədə onlar nisbətən daha az yaddilli təsirə məruz qalır və belə demək mümkündürsə, öz "təmizliyini" müəyyən mənada qoruyub saxlaya bilər. Bu səbəbdən də, zənnimizcə, etnolinqviistik təhlil zamanı tarixi-müqayisəli metoddan istifadə daha məqsədəuyğundur. Belə ki, ümumtürk səviyyəsində dialekt və şivə leksikasının öyrənilməsi bizə nəinki bu dillərin inkişaf səviyyəsini müəyyən etməyə, eləcə də leksik-semantik dəyişikliklərə rəvac verən qanunauyğunluqları təyin etməyə imkan yaradır.

Əlbəttə, Azərbaycan dili dialekt və şivələri bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir və bölgə nümayəndələri arada tərcüməçi olmadan (məsələn, alman dili dialektlərindən fərqli olaraq) bir-birini başa düşürlər. Lakin danılmaz faktdır ki, bəzi sözlər müxtəlif dialektlərdə ya arxaikləşmiş və yeni sözlə əvəz olunmuşdur, ya heç istifadə olunmur və yaxud da, tamam başqa bir mənada işlənməkdədir. Düşünürük ki, mənşəyinə görə bütün bu kimi faktlar etnolinqviistik xarakter daşıyır və əksər hallarda müxtəlif türk tayfa dillərinin həmin ərazidə yerləşməsindən, həmin dialekt və ya şivənin leksikasına təsir gücündən asılıdır. Qeyd edək ki, analoji proses bütün türk dillərində özünü göstərir. Misal üçün, qırğız dilinin dialekt leksikasının diferensial fərqlərindən danışarkən B.Oruzbayeva yazır: "Qırğız dilinin yerli şivələri (və ya dialektləri) bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Müxtəlif şivə nümayəndələri bir-biri ilə arada vasitəçi olmadan anlaşırırlar. Lakin bununla belə, yerli şivələr bir-birindən müəyyən fonetik-qrammatik cəhətləri ilə fərqlənilirlər. Bu, əsasən leksik səviyyədə özünü daha çox göstərir. Misal üçün, bəzi şivələr *jasdıq*, bəziləri isə *balış* deyir. Bəzi şivələrdə maşaya *lakşıqerdi*, bəzilərində *kıçkaç* və s. deyilir".²⁶⁶ Eyni hadisə türk dilinin ləhcə və ağızlarına da aid oluna bilər. Türk dialektləri arasında diferensial fərq əsasən fonetik-qrammatik xüsusiyyət daşıyır və leksik qatda bəzi istisnalar olmaqla anla-

²⁶⁶ Орузбаева. Б.О.О. лексическом составе киргизского литературного языка // Тюркологические исследования. Фрунзе. Илим.1970, с. 182-207.с.182

şılmazlığa gətirib çıxarmır. Bir faktı da qeyd edək ki, biz fonetika bölməsində də qeyd etmişdik ki, nəinki dialektlərin, hətta türk dillərini bir-biri ilə müqayisə etdikdə (misal üçün, alman dilinin aşağı və yuxarı dialektləri ilə nisbətdə) az diferensiallaşması türk dillərinin spesifik quruluşu ilə və bu quruluşdan irəli gələn dilin qrammatik qanunlarının möhkəmliyi ilə izah oluna bilər. Lakin sözsüz ki, qeyd etdiyimiz kimi, müəyyən fərqliliklər mövcuddur. Misal üçün, yuxarıda B.Oruzbayevanın qırğız dilindən nümunə gətirdiyi yastıq və balış sözləri Azərbaycan dili dialektlərində də eyni tezlikdə işlənir. Yəni qərb dialektinin bəzi şivələrinin nümayəndələri (ədəbi dili gündəlik məişətdə heç istifadə etməyib yalnız şivə leksikasında danışanlar) balış sözünün təyinatını başa düşə bilmirlər və yalnız yastıq sözündən istifadə edirlər. Əlbəttə, bu ədəbi dildən istifadə edən və yaxud başqa şivə qrupları nümayəndələri ilə sıx təmasda olan şəxslərə aid deyil. Sözsüz ki, orta təhsilin məcburi xarakter daşması (şivə nümayəndələrinin 6 yaşından başlayaraq ədəbi dil ilə tanışlığı) eləcə də televiziya və başqa ictimai kommunikasiya vasitələrinin kütləvi şəkildə insanların gündəlik həyatına müdaxiləsi dialektlərarası kommunikasiyanı ədəbi dil vasitəsilə asanlaşdırır. Bəzi ədəbi dil faktları dialektlərdə dialekt vahidləri ilə bərabər sinonim və ya omonim kimi işlənir. Yastıq və balış sözlərinin etnolinqvisistik təhlili qohum türk dilləri ilə müqayisə əsasında aparıldı. Belə ki, biz yuxarıda qırğız dilindən nümunələr gətirmişdik. Qeyd edək ki, özbək dili şivələri arasında da fərq bu cəhətdən eynidir. Özbək dilinin karluk-çiqil-uyğur qrupuna aid karluk ləhcəsinin Daşkənd şivəsində yəstü., Fərqanə və bir sıra başqa şivələrində bolış, ədəbi dildə yostuk, oğuz ləhcələrində təkə, qırçaq şivələrində dastık kimi işlənir. Misallardan görüldüyü kimi, yastık qırçaq, balış uyğur elementi kimi dialektlərimizdə mövcuddur. Oğuz element olan təkə sözünə Şamaxı, Kürdəmir və s. şivələrdə işlənən *mitakka* sözü uyğun gəlir. Görünür, oğuzların öz tayfa dilində də qırçaq mənşəli yastıq sözü daha aktiv olaraq təkə sözünü işləklidən çıxarmağa müvəffəq olmuşdur. Belə ki, türk dilində də *yastık* sözü daha intensiv işlənir. Lakin dialektlərimizdə *balış* sözünün

işlənməsi, düşünürük ki, uyğur tayfa elementi deyil. Sadəcə, qədim türk leksik plastına aid bu söz qədim tayfaların dilinin elementi kimi paralel olaraq həm Orta Asiya türklərinin, həm də Azərbaycan türklərinin dilində qorunub saxlanmışdır. “Balış” sözünün mənşəyi ilə bağlı fikir müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir: sözün türk mənşəli olmasının əsaslandırıldığı tədqiqatlarla yanaşı, fars mənşəli olması ilə bağlı fikirlər də mövcuddur.²⁶⁷

Biz bu tipli sözlərin imkan dairəsində etnolinqvisistik təhlilini verməyə çalışmışıq. Dissertasiya işində məqsəd tayfa dili ünsürlərini tarixi-müqayisəli metod vasitəsilə müəyyən etməkdir. Bu məqsədlə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikası ilə yanaşı, qohum türk dilləri ilə bağlı materiallar da işə cəlb olunmuşdur.

Qohumluq leksikasının etnolinqvisistik təhlili

Dilin ən qədim leksik plastını qohumluq terminləri təşkil edir. Qohumluq terminləri sisteminin dil semantikasında mədəni komponent kimi formalaşması etnos anlayışı ilə birbaşa bağlıdır. Məhz bu səbəbdən istənilən xalqın leksikasının əsas hissəsi kimi çıxış edən qohumluq terminologiyasının təhlili iki aspektdən aparılmalıdır. Bir tərəfdən o, leksik qatın müəyyən bir hissəsi kimi linqvistlər tərəfindən araşdırılmalı, o biri tərəfdən ailə-nikah məsələlərini işıqlandırdığı üçün etnoloqlar tərəfindən təhlil edilməlidir. Düşünürük ki, həm linqvistikanı, həm də etnoqrafiya elmini qarşılıqlı surətdə özündə birləşdirən etnolinqvistika üçün bu terminlərin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dil və mədəniyyət insanın dünyagörüşünü ifadə edən dərrakə formalarıdır və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə mövcuddur. Hər bir dil milli mentalitetin spesifik cəhətlərini özündə əks etdirir. Hər bir dil özünəməxsus bir dünya yaradır. Qeyd edək ki, qohumluq terminləri bu spesifik dünyaya xüsusi kolorit verir.

²⁶⁷ Tahirov İ. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli alınma sözlər. Fil.elfm.nam.diss. . AEA. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 1993. 160 s.s.140

Türk dillərinin biri kimi, Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasının qohumluq terminləri bu dillərin fonetik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Belə ki, şivə leksikasında qohumluq əlaqələrini ifadə edən eyni bir leksem işləndiyi arealdan asılı olaraq müxtəlif fonetik variantlarda çıxış edir və ya yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi dialekt və şivələrdə ümumiyyətlə işlənmişdir. Misal üçün, nikahdan sonra qohumluq əlaqələrini bildirən və əsasında qu//kü singemi duran *quda* və *kürəkən* terminləri.

Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, bu sözlər Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin bəzində işlənmişdir. Araşdırılan leksemlərin işlənmə tezliyinə görə aşağıdakı türk dillərini müqayisə edək:

Azərbaycan ədəbi dili və dialektləri: *quda*, *kürəkən* (Az. əd.-dili); *göm* (Dərbənd); *giyö\giyov* (Quba); *kumkursi-cehiz balıq* (Dərbənd); *gəv\ gev\giyəv\ciyəv* (Şərur, Şahbuz, Zəngilan, Naxçıvan); *gəyəv* (Cəbrayıl); *göv* (Bakı); *göyüm* (Zaqatala);²⁶⁸

Türk dili: *damat-kürəkən*; *güvey-kürəkən*; *dünür-quda*; *gürümçə-ərin bacısı*;

Çuvaş dili: *kerü* (*kürəkən*);

Tatar dili: *kiyəü* (*kürəkən*);

Özbək dili: *namanqan şivəsi*: *küevənavkar*, *kiyoonokeri* - *gəlin* aparmağa *gələn bəy* və onun *dəstəsi*; *şərq qrupu dial*: *kuyev*, *kuda-quda*; *qırpaq dialektləri*: *jezdə-yeznə*, *kuda-qaynata*, *kudanay - qaynana*; *karluk ləhcəsi*: *kuyov-kürəkən*

Oyrot dili: *koltı -gəlin-bəy*; *kuye-kürəkən*

Tuva dili: *tocin dial.*: *kada-qaynana*

Yakut: *kütüö \kütüät\kütüömə* -*böyük yeznə* *kiçik qayına* münasibətdə

Xakas- *köyöü*

Özbəkistanın qazax şivələri: *küdəndalı*, *kuda anda - quda*

Qazaxıstan türklərinin dili: *qörüm-baldız*, *eniştə-yeznə*

Qazax dili və şivələri- *kudağay//kudağı - quda*

Qaqauz dili: *qüvəə-toyda bəy*, *kürəkən*, *dünür - quda*

Qaraçay-balkar dili və dialektləri: *küeyv//kijev - kürəkən*.

Terminlərin qədim yazılı abidələrdə izlərini tapmağa cəhd göstərdik. Orxon-Yenisey abidələrində *kunçuyım-xanımım* və *küdəqü -kürəkən* mənasında işlənmişdir.²⁶⁹ M.Kaşğarının lüğətində *küden - toy-düyün* mənasında işlənmişdir. Söz "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da *göyü-kürəkən* mənasında işlənmişdir.

Deməli, ən qədim zamanlardan söz nikahla bağlı qohumluq terminlərini bildirmişdir və daha sonralar misallardan göründüyü kimi, leksemlər yayılma arealına görə qırpaq qrupuna aid dillərdə daha çox vüsət almışdır. Söz kökündə dodaqlanan saitin işlənməsi bir daha bu fikrimizi təsdiqləyir. Yuxarıdakı fəsildə olduğu kimi, labializasiya hadisəsi türk dillərində qırpaq elementi kimi götürülür. Qohumluq terminlərinin leksik qatının araşdırılması, qeyd olunduğu kimi, eyni zamanda həm dil, həm də etnoqrafik cəhətdən çox mühümdür. Düşünürük ki, xalqın qədim adətlərini, həyat tərzini özündə əks etdirən qohumluq leksikası türk xalqlarının tarixinin və dilinin qarşılıqlı surətdə öyrənilməsi baxımından çox vacibdir.

Tədqiq olunan *quda* və *kürəkən* sözlərindəki dodaqlanma hadisəsi, eləcə də, yayılma arealına görə qırpaq dillərini əhatə etməsi səbəbi ilə bu qohumluq terminlərini qırpaq elementi kimi qəbul etmək olar. Qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisində də bu leksemlər (xüsusən də *quda* termini) əsasən qırpaq təsiri daha çox olan areallarda yayılmışdır. Bəzi şivələrdə leksemin (*kürəkən*) açıq və dodaqlanmayan saitle işlənməsi (məs.: *gəv*, *gəyəv*) həmin şivələrdə oğuz dil xüsusiyyətlərinin güclü olması ilə əlaqədardır və bu faktı dialektlərimizdə oğuz elementi kimi qəbul etmək olar. *Kürəkən* termini Azərbaycan dialektlərinin cənub istiqmətinə yönəldikcə tamamilə aktivlikdən çıxır. Misal üçün, Azərbaycanın cənub dialektlərində (Cənubi Azərbaycan) *kürəkən* mənasında *dadıx*²⁷⁰ termini işlənir. Bu da yuxarıda

²⁶⁹ Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. Ленинград. Издательство АН СССР, 1952. 115 с. s. 19

²⁷⁰ Azərbaycan dialektoloji lüğəti - Ankara, TDV Yayın Matbaacılıq Tic. İş. , I hissə 1999, II hissə 2003. 652 s. s.118

²⁶⁸ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ankara, TDV Yayın Matbaacılıq Tic. İş. , I hissə 1999, II hissə 2003. 652 s. s.190-210

dediyimiz fikri təsdiqləyir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Türkiyə türkcəsində quda mənasında işlənən *dünür* sözünə Borçalı dialektlərində həmin mənada *düngür* termini uyğun gəlir.

Azərbaycan dialekt və şivə leksik plastını araşdırarkən belə bir faktın şahidi oluruq: birinci, eyniköklü sözlər, müxtəlif fonetik variantlarda bütün Azərbaycan dialekt arealında eyni və ya yaxın mənaları ifadə edir. Hətta bəzi qohumluq terminləri ümumtürk miqyasında eyni məfhumu ifadə edir.

Əlbəttə, qırğız dilinin araşdırıcısı R.Bəkjanovanın “Fonetikalıq özqörülördün natıjasında kırğız tilinde payda bolqon omonimder” (“Fonetik dəyişmələr nəticəsində qırğız dilində meydana çıxan omonimlər”) adlı məqaləsində söylədikləri fikrimizi bir daha təsdiqləyir: “Qırğız dilində omonimlər, əsasən, sözlərin fonetik dəyişikliyə uğraması nəticəsində meydana gəlmişdir. Eləcə də oxşar sözlərin dildə varlığına başqa dildən alınan sözlər, bəzi sözlərin yazılışı bəlli ölçüdə təsir edir... Türk xalqlarının vaxtaşırı başqa xalqlarla qaynayıb–qarışması etnik tərkibə az da olsa, təsir etmişdir. Başqa xalqların öz dillərinin leksikası üçün nəzərdə tutulan sözləri alıb gətirməsi ilə bərabər, həmin sözlərin quruluşunun müəyyən dərəcədə dəyişilməsi nəzərə çarpır”.²⁷¹

Müəllifin dedikləri Azərbaycan dili dialektlərində də özünü göstərir. Belə ki, bəzi türk tayfa dillərinin fonetik qanunauyğunluqlarına əsasən, sözlərin səslənişində fərqlər bəzən müxtəlif sözlərin eyni cür səslənməsinə və yaxud da eyniköklü sözlərin fərqli səslənməsinə səbəb olmuşdur. Bu isə öz növbəsində omonim və sinonim cərgələrin yaranması ilə nəticələnmişdir. Sözsüz ki, müəllifin qeyd etdiyi kimi, alınma sözlərin omonim cərgələrin əmələ gəlməsində rolu böyükdür. Bəzi alınmaların mənasının düzgün başa düşülməməsi müxtəlif dialektlərdə onun öz təfəkkürlərinə uyğun mənalandırılmasına və şivələrdə semantik taleyinin müəyyən olunmasına gətirib çıxarmışdır.

²⁷¹ Bəkjanova R. Fonetikalıq özqörülördün natıjasında kırğız tilinde payda bolqon omonimder. // Тюркологические исследования. Фрунзе, 1970. 229-238.s. 229

Lakin bəzən fonetik dəyişmələr sözün semantikasına heç bir şəkildə təsir edə bilmir. Məsələn, ədəbi dildə *dayı*, Bakı dialektində *dayday* kimi işlənən və ananın qardaşını bildirən sözü buna misal gətirə bilərik. Göstərilən termin müxtəlif fonetik variantlarda istisnasız olaraq bütün türk dillərində və M.Kaşğarının “Divan”ında (*tagay* formasında heç bir xüsusi tayfa adına istinad edilmədən) ananın qardaşını bildirir:

Türk (Türkiyə) dili: dayı

Qırğız dili: tayake, taqa

Özbək dili: toqa

Özək dili karluk ləhcəsi: toğa

Qaqauz dili: dayka

Qazaxıstan türklərinin dili*: tayı (Qazaxıstan türkləri adı altında Qazaxıstanda yaşayan etnik türk tayfası nəzərdə tutulur)

Sarı uyğur dili: taye

Qazax dili: tağa

Qeyd edək ki, bu siyahını bütün türk dilləri və dialektlərini əhatə edənə qədər uzatmaq mümkündür. Araşdırma zamanı yalnız qırçaq-noqay dil qrupuna aid noqay dilinin qaranoqay dialektində bu sözün *tankey* fonetik variantında ananı bildirməsinin şahidi olduq. Belə görünür ki, hansı mərhələdə isə ananı və ananın qohumlarını bildirən və qədim türk leksik qatına aid olan bu termin sonradan yalnız ananın qardaşını bildirmişdir. Belə bir faktı nəzərdən qaçırmayaq ki, türk dillərində cins fərqləndirmə nəinki morfoloji yarusda mövcud olmamışdır, eləcə də leksik yarusda zəif inkişaf etmişdir. Lakin bəzi leksik vahidlər zamanla türk dillərində semantik daralmaya məruz qalaraq konkret bir cinsi bildirməyə başlamışdır. Ehtimal ki, ananı və onun qohumlarını bildirən adı çəkilən termin semantik daralmaya məruz qalaraq əksər türk dillərində ananın kişi cinsindən olan qardaşını bildirməyə başlamışdır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan ədəbi dilində *kişi* sözü həmin semantik daralmanın nəticəsində ümumi insan anlayışı bildirən sözdən bir cins bildirən sözə çevrilmişdir. Lakin sonuncu semantik çevrilmənin yalnız Azərbaycan dilinə aid bir fakt olması prosesin yaxın keçmişə aid olmasından xəbər verir. Lakin araşdırılan *dayday*

qohumluq termininin müxtəlif fonetik variantlarda bütün türk dillərində (noqay dilinin qaranoqay dialekti istisnadır) ananın qardaşını bildirməsi semantik daralmanın çox qədim bir dövrü əhatə etməsindən xəbər verir. Deməli, termin tayfa diliüstü, ümumtürk səciyyəsi daşıyır.

Bəzi dialekt terminləri isə ədəbi dil faktı ilə yanaşı, sinonim kimi çıxış edir, yəni dialektə çoxvariantlılıq mövcuddur. Bu terminlər qrupuna xüsusən ata və ana məfhumlarını bildiren sözlər aiddir. Şəki dialektində *ciji*, Şimal-şərq dialektlərində *məmə*, cənub-qərb keçid şivələrində *nənə*, *bayı* və s. terminlər ədəbi dil faktı olan ana termini ilə yanaşı işlənir. Bu, həmin şivədə sinonim cərgənin yaranmasına səbəb olur; Qeyd edək ki, *cici* termini dialektlərdə omonim kimi çıxış edir. Məsələn üçün, Ordubad və Zərdab şivələrində termin nənəni bildirir.²⁷² Həmin termin *cicə* formasında Cəlilabad, Lənkəran, Yardımlı şivələrində də nənə anlayışını bildirir. Zənnimizcə, nənə və ana anlayışlarının eyni terminlərlə işarələnməsi Azərbaycan dialektləri üçün xarakterikdir. Belə ki, qeyd olunduğu kimi, bəzi şivələrdə ana anlayışını məhz nənə termini ifadə edir. Bu sıraya Ağdam, Ağcabədi, Ağdərə, Bərdə, Biləsuvar, Cəbrayıl, Cəlilabad, Goranboy, Göyçay, Kəlbəcər, Qazax, Laçın, Lənkəran, Ordubad, Şərur, Tərtər, Tovuz və s.²⁷³ rayonların şivələri aiddir. Yalnız Balakən şivəsində bu leksem bacını da bildirir.

Nənəni ifadə etmək üçün isə bəzi şivələrdə ədəbi dildə yaşlı adam mənasında çıxış edən *qoca* terminindən istifadə olunur. Bu fakt özlüyündə *qoca* sözünün şivədə omonimə çevrilməsinə səbəb olur. Qeyd edək ki, *qoca/qoja* sözü Balakən, Ağcabədi, Basarkeçər, Bərdə, Qazax, Tərtər və s. şivələrdə omonim kimi çıxış edərək nənəni bildirir. *Qoca* sözünün böyük valideyni (nənə və ya baba) bildirməsi bütün türk dillərində və eləcə də bir çox başqa dillərdə mövcuddur. Məsələn üçün, bir çox qırpaq qrupu dillərində *kart/qart* sözü ya nənəni, ya da babanı bildirir. Rus dilində bəzən danışıqda starçe və ya stariki məhz böyük

valideyni bildirir. Bu əlbəttə ki, təsadüfi deyil. Məsələn, ingilis dilində *grand* sözü ata və ana sözünə birləşərək böyük valideyni bildirir. İnsan psixologiyasında olan universalilər bəzən dildə də özünü göstərir. Evdəki *qoca* ümumi *qoca* anlayışı ilə assosiasiya olunur. Düşünürük ki, bu tipli faktlar dialektlərimizdə tayfa xüsusiyyətli deyil, universali xarakterlidir.

Nəhayət, dördüncü, dialektə müəyyən məna kəsb edən söz hər hansı bir səbəbdən işləklidən çıxır, lakin onun əvəzinə bu anlayışı ifadə etmək hüququnu ədəbi dil faktı da qazana bilmir. Sonuncu faktla bağlı Zəngilan şivəsində *kürəkən* sözünü misal gətirə bilərik. Şivədə vaxtilə işlənmiş *gəv*, *giyəv* sözü hal-hazırda arxaikləşmişdir və yalnız yaşlı nəsil tərəfindən işlədilir. Bunun əvəzinə gənc nəsil bacının əri mənasında işlədilən *yezna* sözündən istifadə edir. Yəni hal-hazırda zəngilanlılar *kürəkən* və *yezna* anlayışlarını bildirmək üçün bir vahiddən - *yezna* sözündən istifadə edirlər. Çox güman ki, oğuz elementləri güclü olan bu şivədə *yezna* termini bir vaxtlar *gəv/giyəv* termini ilə bərabər işlənməyə başlamışdır. Lakin zaman keçdikcə *yezna* termini işlənmə tezliyinə görə daha fəal olmuş və dilin qənaət prinsipinə uyğun olaraq *gəv/giyəv* termini işləklidən çıxmışdır. Beləliklə də, *yezna* sözü Zəngilan şivəsində omonim kimi istifadə edilir.

Dialektlərimiz və ədəbi dil arasında tutuşdurma zamanı daha bir omonim – *yengə* sözü ilə bağlı diqqətimizi cəlb etdi. Birbaşa mərasim və adətlərlə bağlı bu termin bəzi dialektlərimizdə evin gəlinini və onunla bağlı qohumluq əlaqələrini bildirir. Qeyd edək ki, *qu kü singemi* kimi *ye/* də yalnız nikahla bağlı anlayışları bildirir. Yəni bu singemin də semantikasında qan qohumluğu durmur. Azərbaycan ədəbi dilində və onun bir çox dialekt və şivələrində bu söz gəlini oğlan evinə apararıq qadını bildirir. Lakin Zaqatala, Gədəbəy, Basarkeçər, Başkeçid, Böyük Qarakilsə, Goranboy, Qazax, Qax, Tovuz və bir çox başqa şivələrdə bu söz *yengə* formasında və Balakən şivəsində *yengə* formasında²⁷⁴ gəlin sözünün sinonimi kimi çıxış edir və evdəki

²⁷² Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ankara, TDV Yayın Matbaacılıq Tic. İşi, I hissə 1999, II hissə 2003, 652 s., s. 79

²⁷³ yənə orada.s. 416

²⁷⁴ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ankara, TDV Yayın Matbaacılıq Tic. İşi, I hissə 1999, II hissə 2003, 652 s., s. 619

böyük qardaş arvadını bildirir. Qarıbə xüsusiyyətlərdən biri terminin məhz bu semantika ilə yayılma arealıdır. Bir-birindən kəskin fərqlənən Qazax- Gəncə bölgəsinin və Qax-Zaqatala bölgəsinin şivələrində terminin semantikasi üst-üstə düşür. Sözün hansı türk tayfasına məxsus olduğunu müəyyən etmək məqsədilə qırçaq və oğuz dili qruplarına daxil olan dillərin materiallarına nəzər salaq:

Türkiyə türkcəsi: yengə - qardaş və ya əmi, dayı arvadı. Bəzən söz hörmət mənasında yaxın dostun xanımına müraciət kimi işlədilir. Bir növ Azərbaycan dilində *gəlinbacı* termini kimi.

Altay dili: Kumandin və cənub dialektləri: dyeni, dyenzini, dyenye - böyük qardaşın arvadı, gəlin; şimal dialektləri: yna

Qazaxstan türklərinin dili: yengə-qızı oğlan evinə apararı qadın

Qazax dili: arısı- qızı oğlan evinə apararı qadın

Barabın tatarlarının dili: yənə/yenqə - böyük qardaş arvadı

Özbək dili namanqan şivəsi: kelinoyi - yengə

Qaqauz dili: engə - qardaş və ya dayı/əmi arvadı, hörmət mənasında qadına müraciət

Qaraçay-balkarların dili: digiza - gənc gəlinə qulluq edən qadın

Qırğız dili: djene//jeene - böyük qardaşın arvadı

Bu sözün ekvivalentini qədim yazılı abidələrdə araşdırmağa çalışdıq. M.Kaşğarının "Divan"ında *yengge* formasında,²⁷⁵ yəni qeminantla qeydə alınan bu söz böyük qardaş arvadını bildirir. Qızı (gəlini) oğlan evinə apararı, ona yardım edən qadını bildirən söz kimi lüğətdə *aget* termini çıxış edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" əsərində²⁷⁶ də söz qardaş arvadını bildirir. Deməli, *yengə* termininin Azərbaycan dilində və bir çox dialektlərdə gəlini oğlan evinə apararı qadını bildirməsi semantik dəyişmə nəticəsində baş vermişdir. Sözün ilkin mənasında çağdaş oğuz dillərində və Azərbaycan dilinin bir neçə şivəsində qorunub

saxlanması ona dəlalət edir ki, oğuz tayfaları sözü məhz gəlini bildirmək üçün istifadə etmiş və gəlini oğlan evinə apararı qadını başqa bir terminlə ifadə etmişlər. Terminin qırçaq dilləri qrupunda zəif inkişafı həmin terminin bu dillərdə arxaikləşməsindən xəbər verir. Çox güman ki, oğuz elementləri güclü olan Azərbaycan dilində bu söz müəyyən semantik dəyişikliyə məruz qalmış və yengə formasında ilkin olaraq gəlinin yanında gələn, həmin vəzifəni icra edən qadını bildirmişdir. Lakin sonralar gəlin termini daha böyük fəallıq qazanmış və heç bir çağırılıq yaratmadığı üçün araşdırılan söz elə yalnız yengə formasında işlənməyə başlamışdır. Həmin adətən Azərbaycan ərazisində günümüzə qədər möhkəm olması sözün ikinci semantikasının birinciyə nisbətən daha fəal olmasına səbəb olmuşdur. Lakin bəzi dialekt və şivələrimizdə sözün ilkin mənasının qorunub saxlanması həmin bölgələrdə ədəbi dillə nisbətə oğuz elementlərinin daha güclü olmasından xəbər verir. Qeyd edək ki, terminin bəzi dialekt və şivələrdə ilkin mənasının qorunub saxlanması sözün omonim kimi çıxış etməsinə səbəb olmuşdur.

Yengə sözünün semantik dəyişiminə və arxaikləşməsinə səbəb olan *gəlin* sözü "gəl" feli əsasında formalaşmışdır və əksər türk dillərində işlənməsini nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, söz ümumtürk səciyyəsi daşıyır: gəlin (Azərbaycan d.), gəlin (Türkiyə türkcəsi); kelin (oyrot d. Kumandin və səbəb ağ.) - gəlin; kelinoyi - yengə (özbək d. namanqan ağ.), kelin - (oyrot d. tatar -çalkan ağ.)

Qeyd edək ki, bəzi dialektlərimizdə qardaş arvadı mənasında *ağabacı/ağabacı* termini çıxış edir. Misal üçün:

Gəncə	Quba	Gəncə
Ağabacı-qardaşarvadı	Ağabacı-böyük bacı	Ağbajı-dayıarvadı ²⁷⁷

²⁷⁵ Mahmut Kaşğari...s.685

²⁷⁶ "Kitabi-Dədə Qorqud" un izahlı lüğəti. Bakı. Elm. 1999, 203 s..s.107

²⁷⁷ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ankara, TDV Yayın Matbaacılıq Tic. İşi. I hissə 1999, II hissə 2003. 652 s..s.6

Deməli, söz evdə böyük qadını bildirmək üçün istifadə edilmiş. Lakin sözün mürəkkəb söz olması və birinci komponent kimi ağa sözünün çıxış etməsi diqqətimizi cəlb etdi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Türkiyə türkcəsində böyük qardaş mənasında ağabəy (qısaca abi) termini çıxış edir. Deməli, oğuz qrupu dilləri üçün evdəki böyük qardaşa *ağabəy* kimi müraciət etmək xas cəhət imiş. Lakin Quba dialektində ağa komponentinin qıza aid edilməsi, düşünürük ki, türk xalqlarında ailə ierarxi münasibətlərində cinsə görə diferensiallaşmanın çox gec bir proses olması ilə bağlıdır. Məsələn üçün, sarı uyğur dilində də ağa həm böyük qardaşa, həm də böyük bacıya deyilir. Deməli, sözün omonimliyinə səbəb kimi etnopsixoloji faktor çıxış edir.

Mövzunun davamı kimi biz bir çox qohumluq terminlərini araşdırmaya cəlb etmişik. Belə ki, bəzi dialekt və şivələrimizdə eyni termin müxtəlif cinsləri bildirmək qabiliyyətinə malikdir. Məsələn üçün, Dərbənd dialektində *aba* ana və ya nənəni bildirdiyi halda, Quba dialektində, tatar dilində olduğu kimi, ata mənasında işlədilir.

Müqayisə edək:

Ata mənasında
Gədəbəy, Quba,
Ordubad, Zəngilan

Ana mənasında
Cəbrayıl, Qax,
Şəmkir

Göründüyü kimi, sözün eyni cinsi bildirməsi qətiyyən onun yayılma arealından asılı deyil. Bir-birindən nisbətən uzaq areallarda yerləşən Zəngilan və Qubada ata mənasında, Zəngilana daha yaxın arealda yerləşən Cəbrayıl isə ana mənasında işlənilir. Bu söz hətta başqa bir fonetik variantda altay dilinin cənub dialektlərində *abavay* şəklində əmi mənasında işlədilir.²⁷⁸ Lakin bir leksemin müxtəlif cinsləri bildirərək omonim sırası yaratmaq qabiliyyəti bu misallarla bitmir. Mövzunun davamı kimi *abay* terminini müqayisə edək:

Dərbənd: Şəki Qax
Nənə, baba ləzgi qadını

Çuvaş dili
xala, ana

Eyni semantik qarşıdurmanı artıq bir dialektin içində müşahidə edirik. Dərbənd dialektində eyni leksem həm kişi, həm də qadın cinsindən olan qohumu bildirir.

Eyni sözü biz *akka* termininə də aid edə bilərik. Azərbaycan dilinin Kürdəmir şivəsində, tatar dilində olduğu kimi, bu termin atanı bildirir, çuvaş dilində isə bacını bildirir. Qeyd edək ki, termin *aqqa* variantında Quba, Saatlı şivələrində də atanı bildirir. Terminin yayılma arealına əsasən qırpaq mənşəli olması şübhə doğurmur.

Çuvaş dilində qohumluq terminlərini araşdıran R.Axmetyanov yazır: “kerü, xer, aram, ar, ıval sözləri (müqayisə: tatar - kiyəü, kız, aus, ir, ul) özlərinin ümumtürk paralellərindən yalnız çuvaş dilinə məxsus səslənmələri ilə fərqlənirlər, misallarda yer alan terminlər həm mənası, həm də səslənişi ilə fərqlənirlər. Bu da xarakterikdir ki, başqa türk dillərində qadın cinsini bildirən söz kökləri çuvaş dilində həm qadın, həm kişi cinsi bildirirlər: nənə - apa (çuv.) – böyük qardaş – aba (qədim türk); ata - asa (çuv.) – böyük bacı :aça (qədim türk); böyük bacı - akka (çuv.) – böyük qardaş - aqa, aka (qədim türk.); böyük qardaş – piççe (çuv.); xala - peçkə (tatar); qayın (qadın tərəfdən) –pultar (çuv.) baldız (tat.) .²⁷⁹ Basalax-nəsil, tayfa (Bərdə, Daşkəsən, Gədəbəy, Gəncə, Xanlar, Mingəçevir, Şəmkir).²⁸⁰

Buradan belə məlum olur ki, Azərbaycan dili dialekt və şivələrində rast gəlinən cins omonimliyi türk dilləri üçün səciyyəvidir.

Türk dillərində türkmənşəli qohumluq terminlərinin müxtəlif cinsləri bildirmək xüsusiyyətini nəzərə alaraq R.Axmetyanovun fikri ilə razılaşmaq olmur ki, muçi termini yalnız çuvaş dilinə məxsusdur: “Bu sözlərdən yalnız *yamak və muçi sözlərinin ümumtürk paralelləri yoxdur*”.²⁸¹ “Azərbaycan dialektolo-

²⁷⁹ Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. Москва. Наука. 1978. 245 с. s.140

²⁸⁰ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ankara. TDV Yayın Matbaacılıq Tic. İşi. I hissə 1999, II hissə 2003. 652 s. s.32

²⁸¹ Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. Москва. Наука. 1978. 245 с. s.140

²⁷⁸ Баскаков Н.А. (при участии И.Я. Селютиной). Дialeкты алтайского языка. / Дialeкты тюркских языков. Москва. 2010, с. 83-110, s. 242

loji lüğəti” üzərində iş zamanı Ordubad dialektində nənəni bildirən *maçı* sözü aşkarlanmışdır.²⁸²

Sadalanın terminlərinin təhlilinə keçməzdən öncə biz bir qədər türk dillərinin biri kimi Azərbaycan dili dialekt və şivələrində özünü göstərən bu xüsusiyyətin - müxtəlif cinslərin eyni leksemlə işarələnmək xüsusiyyətinin psixoloji aspektlərinə toxunmaq istərdik.

Bununla bağlı ədəbiyyatda oxuyuruq: “Ümumiyyətlə, cins bildirən qohumluq terminlərindən bəhs edərkən belə bir faktı nəzərə almaq gərəkdir ki, türk dillərində öncə qardaş və bacını bildirən ayrıca terminlər işlənməmişdir. Bunun əvəzinə yaş həddini bildirən qohumluq terminləri daha çox nəzərə çarpır”.²⁸³ Azərbaycan dialektlərində qağa, dadaş, lələ, apa, aba və s. Terminlər buna misal ola bilər. Qeyd edək ki, bu proses əksər türk dillərində, o cümlədən Türkiyə türkcəsində özünü bariz şəkildə göstərməkdədir. Türk dilinin yalnız bəzi şivələrində Qars, Diyarbəkir, Qaziantep və s. cinsfərqləndirici element kimi baci termini işlənir.

Deməli, türk dilləri üçün və onu daşıyan etnoslar üçün ailə münasibətlərinin ierarxiyasında cins deyil, yaş önəmli faktor kimi çıxış etmişdir. Bu isə, öz növbəsində, dildə birbaşa öz əksini tapmışdır. Zənnimizcə, “Aslanın dişisi, erkəyi olmaz” ifadəsi məhz həmin zamanların işarəsidir. Ailədə olan mövqeyinə görə islama qədərki türk qadını bərabər hüquqlara malik olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qızın doğulmasının bayram kimi kutlanması, qızların daha sərbəst tərbiyə alması kimi islama qədərki adətlər içərisində yer almışdır. Yuxarıdakı fəsildə L.Qumilyova əsasən qədim türklərin adət və davranışlarına toxunarkən bu məsələyə yer ayrılmışdır. Lakin zamanla islamın həyatın bütün sferalarına təsiri nəticəsində ailədə qadının rolu hiss ediləcək qədər azalır. “Qadının qadın yeri var, kişinin kişi” kimi ifadələr aslanın cinsini fərqləndirməyi lüzum bilməyən ifadənin yerini alır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tədqiqat-

çılarından biri K.Abdulla qədim əsərdə yer alan və mövzumuzla səsleşən - Oğuz cəmiyyətində qadının rolunun azalmasını matriarxatın yavaş-yavaş sönən şərtləri kimi dəyərləndirir. Alim Qazan xanın öz dayısı Aruzu (ananın - matriarxatı təcəssüm etdirən varlığın qardaşının) öldürməsinə məhz bu yeni yaranmağa başlayan təfəkkürün nəticəsi kimi dəyərləndirir.²⁸⁴ Dayının ananı təcəssüm etdirməsini biz həmin sözün təhlilini apararkən xüsusi vurğulamışıq. Əlbəttə, bu cəhətdən alimin fikirləri ilə razılaşmaq mümkündür. Dastanda sanki bu ierarxiya münasibətlərinin dəyişməsi bir güzgü kimi reallığı əks etdirir. Artıq at çapıb yağı ilə vuruşan Burla xatunların, Banıçiçəklərin yerini (qədim türk adətləri-İ.Q.) “cici-bici türkman qızları” (müsləman türk qadınları-İ.Q.) alır. Dəyişən yalnız qadının cəmiyyətdəki rolu deyildi, həmçinin etnopsixologiyanın özü idi. Qəbul etsək ki, zamanla oğuz cəmiyyətində ailə ierarxiyasında münasibətlər dəyişirdi, məntiqi olaraq bu dəyişikliklər dilə də təsirsiz keçmirdi. Dildə cinsə görə fərqləndirmə prosesi başlayır. Bu isə öz növbəsində bəzi qohumluq terminlərinin yaşa görə deyil, həmçinin cinsə görə diferensiallaşmasına gətirib çıxarır. Düşünürük ki, yuxarıda sadalanın məsələləri nəzərə alaraq söyləyə bilərik ki, Azərbaycan dili dialekt və şivələrində eyni terminlərin müxtəlif cinsləri bildirməsi etnopsixoloji və daha dəqiq desək, etnolinqviistik mahiyyət daşıyır. Beləliklə, dialektlərimizdə mənşəyindən asılı olmayaraq qohumluq terminlərinin bəzisi müxtəlif cinsləri bildirərək omonim cərgə yaradır.

Sadalanın qohumluq terminlərinin etnolinqviistik təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verdi. Misal üçün, *maçı*/ *muçi* termini. Bildiyimiz kimi, türk dillərində dodaqların vəziyyətinə görə saitlər oppozisiya təşkil edirlər. Bütün yuxarıda qeyd olunan fonetik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq araşdırılan qohumluq termini *maçı*-*muçi* –də a/u səs keçidi şübhə doğurmur.

Türköloji ədəbiyyatda saitlərin dodaqlanması qıpçaq elementini kimi qəbul olunur. Ordubad şivəsində işlənən *maçı* ter-

²⁸² Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ankara, TDV Yayın Matbaacılıq Tic. İş. . I hissə 1999. II hissə 2003. 652 s. s.385

²⁸³ Орузбаева.Б.О. О лексическом составе киргизского литературного языка. Тюркологические исследования.Фрунзе, Илим.1970, с. 182-207.s.7

²⁸⁴ Kamal Abdulla. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud. Bakı. Elm. 1999. 304 s.

minini fonetik xüsusiyyətinə əsasən oğuz leksik qatına aid edə bilərik. Lakin sözün semantik baxımdan ekvivalentinin qədim bulqar dilinin varisi kimi çıxış edən çuvaş dilində mövcudluğu və fonetik xüsusiyyətlərlə bağlı fəsilə apardığımız /ts/ səsinin təhlili bizə əsas verir ki, şivədə xəzər-bulqar izlərinin varlığından danışaq.

Bu termini Azərbaycan ədəbi dilində işlənən bacı (bəzi dialekt və şivələrdə paçı) sözü ilə müqayisə etdik. Düşünürük ki, söz kökündə özünü göstərən *m-p-b* səs keçidləri türk dillərinin fonetikasına uyğundur və qədim türk tayfa dil göstəricisi kimi çıxış edir. *Bacı* termininin başqa bir fonetik variantı kimi Cəbrayıl şivəsində ananı bildirən *bayı* leksemi çıxış edir. Lakin yakut dilində həmin leksem *baaça* formasında dayını və ya böyük qardaşı bildirir. Leksem əksər türk dillərində, xüsusən bulqar və qıpçaq dillərində anlautda kar variantla çıxış edir. Məsəl üçün: çuvaş dilində: piçe, puçana (bacanaq), pultar (baldız); tatar dili: peçkə

Qeyd etmək gərəkdir ki, aşağıdakı fonetik keçidləri izləyərkən: *u-a* (muçi-maçi); *m-b* (maçi-baçi); *m-p* (muçi-piçe); *p-b* və *u-a* (bacı); *u-a*; *p-b* (puçana-bacanaq); *b-p* və *u-a* (pultar-baldız); *m-b* (bala-malay); *b-p* (baldız-pultar) daha çox aydın olur ki, *ba* söz kökü müxtəlif fonetik variantlarda (*ma*, *mu*, *pu*, *pi*, *bü*, *bi*, *mi*, *be*, *pe*) türk dillərində əsas qan qohumluğu bildirən termin kimi çıxış etmişdir. Bu fikrimizi qədim Orxon-Yenisey abidələrində xalqım, nəslim mənasında işlənən budunum və başqırd dilində işlənən bülə - qan qohumların toplusu, bün - qohumluq şəcərəsini bildirən terminlər də təsdiqləyir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dodaqlanan variantlar qıpçaq təsiri olan dillərdə daha çox hiss olunur. Məsəl üçün: bibi (özbək dilində bacı, Azərbaycan ədəbi dili və şimal-şərq dialektlərində atanın bacısı); mama (atanın bacısı -Azərbaycan dili qərb dialektləri); məmə (Şimal-şərq dialektlərində ana); mamay (özbək dialektlərində nənə).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, sözü gedən səs keçidi qıpçaq qrupu dilləri üçün səciyyəvidir. Belə bir faktın türk dillərində mövcudluğu bizə dialekt materiallarının etimologi-

yasını daha dəqiq araşdırmaq imkanı verir. Məsəl üçün, çuvaş dilindəki qohumluq terminləri - *muçi*, *piçe*, *pultar*, *puçana*, eləcə də tatar dilindəki - *peçkə*, *baldız*, *malay* Azərbaycan dili və dialektlərində *baldız*, *bacı*, *bacanaq*, *bala* kimi səslənir. Düşünürük ki, bu fakt dilimizdə oğuz elementidir. Lakin dilimizdə mövcud olan maçi, məmə və s. kimi dil faktları qıpçaqdan daha qədim bir dövrə aiddir və ilkin olaraq xəzər-bulqar tayfalarının dilində məhz bu fonetik variantda səslənmişdir. Faktların hal-hazırda çuvaş dilində mövcudluğu fikrimizi əsaslandırmağa imkan verir. Xəzər-bulqar tayfa dillərindən rəvac alan qıpçaq dillərində sözü gedən dil hadisəsi möhkəmlənmiş və daha geniş areala yayılmağa başlamışdır. Aşağıdakı qanunauyğun dəyişmələri izləyərkən: *u-a* (muçi-maçi); *m-b* (maçi-baçi); *m-p* (muçi-piçe); *p-b* və *u-a* (bacı); *u-a* və *p-b* (puçana-bacanaq); *b-p* və *u-a* (pultar-baldız); *m-b* (bala-malay); *b-p* (baldız-pultar) eyni bir söz kökünün (*ba*) müxtəlif fonetik variantlarda (tayfa dil xüsusiyyətindən asılı olaraq: *ma*, *mu*, *pu*, *pi*, *bü*, *bi*, *mi*, *be*, *pe*) qohumluq əlaqələrini ifadə edərkən iştirakını müşahidə edirik. Yəni söz kökü üzərində diaxron müşahidə əsas verir söyləyərkən ki, *ba* qədim leksem kimi, türk dillərində diferensiallaşma baş verməmiş bir dövrdə əsas qohumluq termini kimi çıxış edirdi və qan qohumluğu bildirirdi. Məsəl üçün, *qıda*, *kürəkən* sözlərinin əsasında dayanan qu\kü\ və ya *yengə*, *gəlin* tipli fel əsaslı qohumluq terminləri qan qohumluğunu deyil, izdivac nəticəsində yaranan əlaqələri bildirmişdir. Muasir türk dillərinin çoxunda I şəxs əvəzliyi kimi: *biz*, *mən*, *men*, *ben* leksemalarının şəxsin özünü və ən yaxınlarını bildirməsi söz kökündə duran semantika ilə əlaqədardır. Ehtimal etmək olar ki, qohumluq bildirən *hibi* (atanın bacısı- Az., bacı-özb.); *mama* (atanın bacısı-Az qərb dialektləri); *məmə* (ana-Az şimal-şərq dialektləri); *mamay* (qarı, nənə-özb dialektləri); *baba* (ata, baba - əksər türk dilləri, nənə-Az. Dərbənd, Quba); *babay* (qoca, baba-özb. Dialektləri) məhz bu söz kökündən rəvac almış və zamanla türk tayfa dil xüsusiyyətlərinə uyğun dəyişərək dilimizdə müxtəlif qohumluq əlaqələrini, o cümlədən müxtəlif cinsdən olan qohumları, müxtəlif yaşlı qohumları ifadə etmişdir. Düşünürük ki,

bu söz qədim türk dilinin ən erkən dövrünə aid bir leksemdir və qədim türk tayfalarının dilində hər zaman işləklik qazanmış və inkişaf edərək günümüzə qədər çataraq arxaizmə çevrilməmişdir. Bu gün həm ədəbi dildə, həm dialekt və şivə leksikasında aktiv olan və əsaslarında sözü gedən söz kökünün anlautda /b/ və bəzən /m/ açıq, dodaqlanmayan saitlərlə olan variantları duran qohumluq terminləri oğuz dil xüsusiyyətlərini, anlautda p//m qapalı və dodaqlanan variantları isə xəzər-bulqar, daha sonrakı dövrlərdə isə qıpçaq dil xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Bibi termininin atanın bacısı mənasında, demək olar ki, yalnız Şimal-Şərq dialektlərində işlənməsi, habelə bu sözün Türkiyə türkcəsi və qaqaz dillərində işlənməməsi bizə ehtimal verir düşünək ki, bu termin qıpçaq mənşəlidir və yayılma arealına görə oğuz dili və dialektlərini əhatə etmir. Çox güman ki, bacı termini qadın qan qohumlarını bildirən ümumi türk leksikasına aid *ba/ma/pa*-dan ayrılaraq Azərbaycan dilində zamanla ortaya çıxan - məhz cinsə görə (yalnız yaşa görə deyil) fərqləndirmə tələbatını ödəmək məqsədilə dilin daxili imkanları hesabına yaranmış neologizm olmuşdur.

Qeyd edək ki, qohumluq terminlərinin içində dialekt leksikasında bəzi alınmalar da diqqəti cəlb edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz müxtəlif cinsləri bildirən *aba* omonimini müasir dil baxımdan milli, diaxron aspektdən alınma kimi təhlil edə bilərik.

Bu terminin Qafqaz xalqlarını əhatə etdiyini və Şəki dialektində ləzgi qadını məfhumunu bildirdiyini nəzərə alaraq termini qafqazdilli xalqlardan alınma kimi dəyərləndirmək mümkün idi, lakin bu terminin başqa dillərin, xüsusən ərəb və fars dillərinin təsiri 0,1 % təşkil edən və Qafqazdan çox uzaqda yaşayan altay xalqlarının dilində varlığı bizi təhlili bir qədər dərinədən aparmağa vadar etdi. M.Kaşğari *aba* terminini ata mənasında tübüt ləhcəsindən misal gətirərək bu sözün onların dilinə ərəb dilindən keçdiyini qeyd edir.²⁸⁵ Terminin *ebe* (türk dilində nənə), *aba*, *abay*, *abavay* və s. fonetik variantlarında

²⁸⁵ Kaşğari Mahmut...s.129

bütün türk dillərini (uzaq Altaydan Anadoluya qədər) və bəzən onların şivələrini əhatə etməsi bu sözün alınma olduğunu ehtimal etsək belə, alınma prosesinin çox qədim bir dövrə aid hadisə olması və ümumtürk miqyasında geniş yayılması fikrini söyləməyə əsas verir. Bütün bunları nəzərə alaraq dialekt və şivələrimizdə omonim kimi çıxış edən termini ümumtürk faktı kimi səciyyələndirə bilərik.

Oxşar dil faktlarının varlığı bizə əsas verir ki, bütün türk dilləri və dialektləri fonunda Azərbaycan dialektləri ilə paralellər aparacaq.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, diferensiallaşma türk dillərində sonrakı prosesdir. Bu prosesin nəticəsində eyni söz kökü müxtəlif fonetik variantlarda, lakin semantikasını nisbətən qoruyaraq çıxış etməyə başlayır.

Belə bir faktın Azərbaycan dili dialektlərində varlığı bir daha Azərbaycan ərazisində qədim türk tayfalarının olmasından xəbər verir. Azərbaycan xalqının formalaşdığı mürəkkəb tarixi şərait ilk növbədə onun çoxsaylı şivələrində əks olunmuşdur. Azərbaycan dialekt və şivələrinin leksik-qrammatik strukturunun və fonetik sisteminin xarakterik xüsusiyyəti bu və ya digər türk dili qrupuna aid ümumtürk elementlərinin üstünlük təşkil etməsidir.

Temporal leksikanın etnolinqviistik təhlili

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti” üzərində iş zamanı insan və başqa canlı aləmlə əlaqədar yaş və zaman bildirən bir çox leksem aşkarlanmışdır. Qeyd edək ki, qohum türk dilləri ilə aparılan müqayisələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu leksemlər ümumtürk arealını əhatə edir. Tarixi metoda əsaslanaraq qədim türk yazılı abidələri ilə müqayisə zamanı da eyni nəticəyə gəlirik. Misal üçün, bir çox dialekt və şivələrimizdə insan, heyvan, canlı bitki yaşını və ölçüsünü bildirən *pisdirix*²⁸⁶ sözü üzərində təhlil apardıq. Məlum oldu ki, sözlər bir çox türk

²⁸⁶ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ankara. TDV Yayın Matbaacılıq Tic. İşi. I hissə 1999. II hissə 2003. 652 s. s.270

dillərində baş verən və tayfa dili xüsusiyyətlərini daşıyan səs keçidlərinə uyğun dəyişərək sinonim və omonim cərgələr yarada bilmişdir. Müqayisə üçün sözü dialekt və şivələrimizlə bərabər başqa türk dillərindən götürülən nümunələrlə də bir cədvəldə göstərdik:

Bozau	Buzov	Çuvaş
Pışdıx	Körpə buzov	Zəngilan
Pıttx	Körpə buzov	Kəlbəcər
Pozu	İlk baharında buzov	Sarı uyğur
Perik	Böyük	Sarı uyğur
Pısdıx	kök adam	Ordubad
Pısx	Kök adam	Zəngilan

Göründüyü kimi, *pısdıx* sözü Ordubad şivəsində kök adamı bildirir və bununla da Zəngilan şivəsindəki *pısx* sözünə sinonim olur. Halbuki həmin söz müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq *pışdıx* şəklində Zəngilan şivəsində və *pıttx* şəklində Kəlbəcər şivəsində körpə buzovu bildirir. Sözü buzovla eyni kökdən inkişaf etməsi heç bir şübhə doğurmur.

Misallardan göründüyü kimi, sözlərdə bu və ya digər dil qruplarına uyğun fonetik keçidlər baş verir.

Zənnimizcə, söz ilkin olaraq qədim türk dilində bitmək, böyümək, boy bildirmiş (bu faktı sadalanan sözlərin kökü - bo/ po/ bö/pe/bu təsdiqləyir), daha sonrakı mərhələlərdə müəyyən semantik dəyişikliklərlə insan, heyvan yaşı və eləcə də böyüklük, irilik bildirərək ədəbi dillə paralel dialekt və şivələrimizdə omonim və sinonimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan regionlarının əhalisinin əsas etibarlı ilə heyvandarlıqla məşğul olması qədim söz kökünün heyvan (xüsusən maldarlıqla bağlı heyvanlar) yaş dövrlərini təyin etməkdə termin kimi daha aktiv çıxış edir. Misallardan göründüyü kimi, söz kökü əsasən heyvan yaşını bildirmək üçün istifadə edilmişdir. Düşünürük ki, Ordubad və Zəngilan şivələrində kök insanı bildirməsi köçürülmə yolu ilə təsvir formasıdır. "İnsanın görünüşü necə

idi?" sualına heyvandarlıqla məşğul olan insanlar hər gün gördüyü heyvanla müqayisə edərək cavab veriblər. Yəni bu bir növ psixoloji faktorun dilə təsirindən xəbər verir.

Sözün fonetik variantları dilimizdə tayfa dil xüsusiyyəti daşıyır. Sadalanan sözlərin anlautda cingilti samitlərin açıq, dodaqlanmayan saitlərlə çıxış etməsi oğuz elementidir və beləliklə buzov, boy, badax (camış balası - Xaçmaz, Quba, Qusar), balağ (camış balası - Kürdəmir, Ağdam, Lənkəran, Tovuz, Naxçıvan), barama (lap tər xiyar - Kürdəmir, Qazax, Tovuz), barantay (həmyaşd - yaşları tay Beyləqan, Borçalı) və s.²⁸⁷ sözlər oğuz tayfa dil xüsusiyyətini daşıyırlar.

Lakin sözün anlautda kar samitlə çıxış edən variantları (yuxarıdakı cədvələ əsasən) türk dilinin ən qədim dövrlərini əhatə edir və beləliklə də dilimizdə tayfa üstü, ümumtürk səciyyə daşıyırlar.

Yaş və zaman bildirən daha bir maraqlı termin Azərbaycan dialekt və şivələrində, fikrimizcə, dünən anlayışını bildirən dün//tün²⁸⁸ sözüdür. Qeyd edək ki, tuncü sözü yaxın semantik mənalarda Maxmud Kaşğari və İbnü-Mühənnə tərəfindən qeyd olunmuşdur.²⁸⁹

Müqayisə edək:

Tüp	Hər hansı bir şeyin kökü, ağac kökü, təməl, bir insanın kökü	M. Kaşğari
Tün	İlk övlad	İbnü-Mühənnə
Tuççi	İlk övlad	İbnü-Mühənnə
Tünçi	İlk övlad	İbnü-Mühənnə
Tupçu	Cavan və kök qaramal	Borçalı, Çəmbərək, Qazax, Şamkir, Tovuz.
Tuncü	Cavan qaramal	Şuşa, Zəngilan, Goranboy
Tupuz	Balaca uşaq	Quba
Tüncü//tüncü	Ərə getmək vaxtı yetişən qız	Məgri

²⁸⁷ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ankara. TDV Yayın Matbaaçılıq Tic. İş. . I hissə 1999. II hissə 2003. 652 s. s. 27-29

²⁸⁸ yəni orada. s. 120

²⁸⁹ Kaşğari, Mahmud... s. 591; İbnü Mühənnə... s. 75

Tüm	Bütün	Türk ədəbi dili
Bütün	-	Az. ədəbi dili
Tönön	Dörd yaşında dayça	Kumandin dialekti
Dünen	Dörd yaşında dayça	Tatar dili

Misalların ifadə etdiyi mənələrdən də görüldüyü kimi, leksem bəzi hallarda zamanın yetişdiyi anı bildirir: ilk övlad, cavan öküz, ərə getmək üçün yetişmiş qız və s. Lakin diqqəti leksem bəzən bütünlük bildirməsinə yönəltmək istəyirik: bütün (yəni hər şeyin cəmləşdiyi nöqtə), hər şeyin kökü (yəni başlanğıc nöqtə). Düşünürük ki, mənaları müqayisə etdikdə, onların arasında semantik yaxınlıq görünür. İlk uşaq özündən sonra gələn övladlara ilk başlanğıcdır, cavan heyvan öz qocalığının başlanma dövründədir, ərə getmək zamanı qız üçün yeni bir həyat başlanğıcıdır.

Azərbaycan dili və dialektlərində sözün zaman və heyvan yaşı bildirən variantları mövcuddur: dünən, tupçu, tuncü. Düşünürük ki, dünən sözünün əvvəlində cingilti samitin çıxış etməsi dilimizdə oğuz elementidir. Lakin qərb dialekt və şivələrimizdə yayılan leksem anlautda kar samitli variantları qıpçaq elementidir. Sözün tatar və çuvaş dillərində etnolingvistik təhlilini verən R.Axmetyanov leksemi qədim türk dilində monqol dilindən alınma kimi dəyərləndirir.²⁹⁰

Azərbaycan dialekt və şivə leksikasında insan, heyvan və başqa canlıların yaş dövrlərini ifadə edən leksemlərin söz kökündə duran *cü* morfemi də etnolingvistik təhlil edilmişdir (cücə, cocuq, cöcüy və s.). Məsəl üçün, Azərbaycan ədəbi dilində toyuq balasını ifadə edən cücə dialekt və şivə leksikasında müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq müxtəlif canlıların törəmələrini bildirir. Söz kökünün sinonim və omonim yaratmaq qabiliyyəti, zənnimizcə, ilkin semantikasi ilə əlaqədardır. Dialekt və şivələrimizdə özünü göstərən fonetik fərqlilik qədim türk tayfa dillərinin elementləridir. Müqayisə edək:

²⁹⁰ Ахметьянов Р. Исследования по диалектологии и истории татарского языка. Москва. Наука, 1980. 103 с.с.92-120

Qax	Ağdaş	Yevlax
xoçu—donuz balası. <i>cöcüy-qardaş</i> ; ²⁹¹	<i>cücük-tər xiyar</i>	<i>cüca-cücü</i>

Müqayisə üçün qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbi dilində də cücə (toyuq balası), cocuk (insan balası), cücü, çeçələ barmaq (ən kiçik barmaq) *cecə-jmux*, *cücərti* (5, 490) və s. sözlər işlənməkdədir. Qeyd edək ki, qədim türk yazılı abidələrində də bu sözlər uyğun mənələrdə qeyd olunmuşdur. Belə ki, cocuk-donuz balası və saçalaq (sıçalaq) - çeçələ barmaq mənələrində Mahmud Kaşğari tərəfindən “Divani-Lügət-it türk”—də qeyd olunmuşdur.²⁹² İbnü—Mühənnanın lüğətində də çeçələ barmaq mənasında *çiçlək*²⁹³ sözü qeydə alınmışdır.

Azərbaycan dili və özbək dilinin bəzi dialekt və şivələrində təhlil olunan söz mürəkkəb sözün ikinci komponenti kimi çıxış edir. Müqayisə edək:

Gədəbəy: adax-çeçəx

Oğuz: *adax* - cöcə

Füzuli: adax-çiçə

Özbək dili: Namanqan şivəsi: adax-cöcəy, adax-çeçək

Sözün ilk hissəsi addım, ikinci hissəsi uşaq bildirir, yəni körpənin ilk addımı.

Misallardan sadalanan mənələrdən aydın olur ki, leksem özlüyündə kiçiklik, yeni yetişməyə başlamaq semantikasi daşıyır. Məsəl üçün, *cücük* sözü Ağdaş şivəsində yetişmiş xiyarla müqayisədə tər, körpə xiyarı bildirir, sarı uyğur dilində açılmış güllə müqayisədə təzə çiçəyi bildirir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan və bir çox başqa türk dillərində bu mənada çiçək sözü işlədilir. Düşünürük ki, əldə ən kiçik barmağın bu sözlə işarələnməsi də məhz sözün ilkin semantikasi ilə bağlıdır. Sözün ilkin semantikasi sözə hər dəfə yaxın mənalı əşyaları işarələmək hüququ qazandırır. V.S.Yurçenkonun aşağıdakı fikirləri düşüncələrimizi təsdiqləyir.²⁹⁴

²⁹¹ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. s.250;84;82;110

²⁹² Kaşğari Mahmut. s.220,338

²⁹³ İbnü Mühənnan. s.24

²⁹⁴ Юрченко В. С. Философия языка и философия языкознания. Москва. Наука. 2010. 347 с.с.32

V.S.Yurçenko dilin yaranma fəlsəfəsi ilə bağlı yazır: «Məhz bu səbəbdən də gerçəkliyin hər bir hissəsi dil təfəkküründə əşya və onun əlaməti şəklində təzahür edirdi. Bu anlayışlara aid aksiomlar bunlardır: 1) əşya və onun əlaməti qarşılıqlı surətdə bağlıdır və elə bir struktur əmələ gətirir ki, burada əşya - əsas komponentdir, əlamət isə ondan asılıdır; 2) prinsip etibarı ilə əşya təkdir, onun əlamətləri isə sonsuz dərəcədə çoxdur. Yeni formalaşan insan qarşısında lingvistik baxımdan üzvlənməmiş bir dünya dururdu. Bu dünya bir yumağa bənzəyirdi. Bu məqsədlə qarşıda bir məsələ vardır- məntiqi-lingvistik gerçəkliyin prosesini və nəticələrini əks etdirən model qurmaq»²⁹⁵.

Doğrudan da, müəllif haqlıdır, çünki formalaşmağa başlayan insanın qarşısında məntiqi-lingvistik modeli – dil sistemini qurmaq dururdu.

Zənnimizcə, dialekt və şivələrimizdə kiçiklik bildirən araşdırdığımız söz kökü pra-türkcənin ən ilkin mərhələlərində məhz kiçiklik əlamətini bildirmişdir. Sonra kiçiklik əlaməti daşıyan bir çox məfhumları bildirməyə başlamışdır. Sözsüz ki, semantik baxımdan söz kökü dialekt və şivə leksikamızda ümumtürk səciyyəsi daşıyır. Lakin yuxarıdakı fəsildə türk tayfa dillərinə məxsus fonetik səs uyğunluqlarını nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, söz qıpçaq tayfaları arasında daha çox yayılma hüququ qazanmış və oğuz dilləri qrupunda qıpçaq mənşəli söz kimi çıxış etmişdir. Yəni sözün oğuz qrupuna aid dillərdə mövcudluğu sonrakı tayfalararası sıx əlaqələrin nəticəsidir. Araşdırılan leksem bir zamanlar Vizantiyaya ərə getmiş və kral Lev Xəzərin anası olmuş, dövrünə görə məşhur Xəzər xaqanının qızı Çiçəyin adının əsasında durur. Deməli, söz kökü türk söz yaradıcılığında xəzər-bulqar, suvar və s. tayfaların dilində də iştirak etmişdir.

Sözün anlautda /y/ səsi ilə variantlarının türk dillərində, eləcə də qədim yazılı abidələrdə olmaması bu sözün ilk mərhələlərdə türk mənşəli olmasını şübhə altına alır. Məlumdur ki, monqol dilləri ilə türk dilləri ən qədim zamanlardan sıx əlaqədə

olmuşlar. Hər iki qədim dildə sonsuz sayda qarşılıqlı alınmalar var. Bəzən bu gün bu alınmaların konkret mənşəyini (monqol və ya türk) təyin etmək çox çətinidir. Lakin düşüncəmizə görə, türk leksik qatının ən dərin qatlarına aid bu sözün türk mənşəli olmasını qəbul etsək, mütləq halda hər hansı türk dialektində (xüsusən də oğuz dil qrupunda) anlautda /y/ ilə çıxış edən kiçiklik bildirən leksemə rast gəlməli idik. Belə bir dil faktının olmaması bizi bu düşüncəyə gətirir ki, söz qədim türk dilində monqolizm olub, lakin müasir dil baxımından söz dialektlərimizdə qıpçaq elementi kimi çıxış edir. Hətta *cocuq* sözünün ədəbi dilimizdə sinonimi kimi çıxış edən uşaq leksemi də qıpçaq dillərinə məxsus anlautda ç//ş əvəzlənməsini özündə əks etdirir. Bu fonetik keçidin etnolingvistik xüsusiyyətləri dissertasiyanın I fəslində geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

Bu fikrin təsdiqini Mahmud Kaşğarının lüğətində tapırıq: “uşaldı - kiçildi, uşaq - kiçik əşyalar, bəzən erkək cocukları belə çağırırlar”²⁹⁶. Qeyd edək ki, müasir türk (Türkiyə) dilində bu söz qulluqçu oğlan uşaqlarına deyilir. Bəzi hallarda bu söz ki-məsə xidmət edən insanlara da aid edilir. Yəni söz həqiqi mənasında deyil, məcazi mənasında çıxış edir. Məsələn, Poladın uşaqları ifadəsi heç də bu adamın xidmətçiləri deyil, məhz ona aid bir dəstədə, bölmədə çıxış edənləri bildirir. Bu hal bəzən Azərbaycan danışıq dilində də özünü göstərir. Misal üçün, Rövşənin uşaqlarındandır – ifadəsi Rövşən adlı birisinin övladlarından deyil, məhz ona aid bir dəstə, bölmədə çıxış edənlərdən xəbər verir. Düşünürük ki, oğuz dil qrupuna aid dillərdə sözün məcazi formada çıxış etməsi qıpçaq mənşəli olması ilə əlaqədardır. Qıpçaq tayfaları ilə sıx təmasda olan oğuzlar bu dillərdə kiçik mənasında işlənən sözü almışlar və insan üzərinə köçürərək özlərinə yaxın olan, lakin müəyyən mənalarda onlardan kiçik olan (yaş, vəzifə, sosial status və s.) birini adlandırmışlar. Azərbaycan dilində *şaqqalamaq* feli və *şaqqa* ismi də doğramaq, hissə etmək mənasını verir. Yəni anlautda ş ilə çıxış edən leksemələr də ilkin semantikadan uzaqlaşmamışlar və kiçik mənası verirlər. Araşdırılan söz dilimizə aşağıdakı kimi gəlib

²⁹⁵ yene orada.s.32

²⁹⁶ Kaşğari Mahmut .s.626

çıxmışdır: *çoçuk-cocuk-cüca-ceca-cöcük-cöcüy-xoçu-cücü-cü-cük-cücüy-çiçək-çıqqılı-çeçələ-sıçalaq-şaqqa-uşaq*. Sözün yayılma arealını və anlautda baş verən səs keçidlərini nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, yaş həddini bildirən leksemin fonetik variantları qıpçaq leksik qatına aiddir.

Düşünürük ki, Azərbaycan dialekt və şivə leksikasında paralelliyə qədim zamanlardan yerli türk əhalisinə müxtəlif dövrlərdə köçəri türk tayfalarının qarışması və qədim türk tayfaları arasında mövcud olan dialekt fərqləri səbəb olmuşdur. Eramızın əvvəllərindən Azərbaycan ərazisinə köçməyə başlayan xəzərlər, bulqarlar, qıpçaqlar, savirlər, oğuzlara məxsus dialekt fərqlərinin izləri dialekt və şivə leksikamızda daha güclü qorunub saxlanmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, bu izlər bəzən leksikamızda omonim və sinonim cərgələrin, eləcə də antonimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Daha bir zaman anlayışı bildirən söz müxtəlif dialekt və şivələrdə fərqli semantik mənalarda çıxış edir. Bu söz bəzi dialektlərimizdə artıq arxaik fonda keçmək üzrədir. Şimal-şərq dialektlərində zaman kəsiyini bildirən *ho:ur* sözü qərb dialektlərində *hawır* kimi səslənir. Düşünürük ki, bir az, bir müddət, az zaman kəsiyi kimi ədəbi dil faktları araşdırılan leksemin dialekt leksikasında arxaikləşməsinə səbəb olmuşdur. Yəni ədəbi dil faktı dialektizmin arxaikləşməsinə səbəb kimi çıxış edir. Cənub və cənub-qərb xüsusiyyətləri daşıyan bir çox dialektlərdə söz *hawır* şəklində hirs və qəzəb kimi leksik mənalar kəsb edir. Məsələn üçün, söz şivələrdə söhbət zamanı aşağıdakı mənalar daşıyır: Gəlmişkən bir *ho:ur* otur - bir az otur (Şamaxı, Kürdəmir); eyni anlama gələn: Bir *hawır* otur (Cəbrayıl, Zəngilan); *Hawırlandı*m – *hırləndi*m, *özümdən çıxdı*m (Naxçıvan). Lakin qeyd etməliyik ki, leksem “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə yalnız Naxçıvan dialekt faktı kimi qeydə alınmışdır. Halbuki şimal-şərq ləhcəsinin əksər dialekt və şivələrində yaşlı nəslin nitqində leksem günümüzə qədər işləkdir. Sözün birbaşa qısa zaman kəsiyi bildirməsi, eləcə də həm qıpçaq, həm də oğuz fonetik xüsusiyyətlərini daşması ona dəlalət edir ki, söz leksik fondun ən qədim layına aiddir. Bəzən ədəbi dil bir çox qədim

plasta aid sözlərimizin dialekt leksikasından çıxmasına səbəb olur. Qeyd edək ki, semantik baxımdan dialektlərdə sinonim cərgəsi yaradan leksem hər iki halda türk dillərində hind-Avropa dillərindən alınmadır. Birinci halda zaman anlayışını bildirən avropamənşəli *hour* sözü ilə, ikinci halda isə fars mənşəli hava sözü ilə müqayisə edə bilərik. Deməli, söz yaxın xalqlarla təmas zamanı dialekt leksikasına alınma kimi daxil olmuş və fərqli sözlərin alınması kimi çıxış etdiyindən fərqli semantik mənalar kəsb etmişdir. Zənnimizcə, dialektlərdə *ho:ur//hawır* leksemlərinin sinonim kimi çıxış etməsinə səbəb alınma olmasıdır.

Hal-vəziyyət leksikasının etnolinqviistik təhlili

Azərbaycan dialekt və şivə leksikasını incələyərkən bəzi leksemlərin yayılma arealından asılı olaraq fərqli, bəzən zidd anlayışları bildirməsinin şahidi oluruq. Bəzi leksemlər bir şivədə və yaxud dialekt qrupunda insan durumunun bir vəziyyətini, başqa bir şivədə isə tamamilə zidd durumu bildirirlər. Belə leksemlər sırasına biz Qazax dialektində çoxdanışan adamı bildirən *yançı* terminini aid edə bilərik. Belə ki, *yançı* leksemi Kürdəmir, Bərdə, Qarakilsə, Quba, Borçalı, Tovuz, Xocalı, Xocavənd və hətta Qazax dialekt və şivələrində köməkçi adam mənasını bildirir. Sözü Quba və Qusar zonasında yad adam bildirməsi omonim cərgəni genişləndirir. Leksemin köməkçi mənasında işlənməsi tamamilə semantikasına uyğundur. Belə ki, *yançı* sözü yanında olan, əlaltında olan adam mənasında çıxış edir. Lakin sözün yad, kənar adam mənasında çıxış etməsi, düşünürük ki, yandan, kənardan gələn mənası verir. Beləliklə də istiqamət bildirən *yan* sözü iki müxtəlif mənada yaxın, yəni yanında olan və əksinə uzaq yandan, kənardan gələn semantikalarında çıxış edərək omonim cərgə yarada bilmişdir. *Yan* sözünün Cəlilabad və Oğuz şivələrində başqa, Cəbrayıl şivəsində *dayaq ağacı*, *yana* sözünün Zəngilan, Qubadlı şivələrində və Naxçıvan dialektlərində ötrü, *yanalmağ* sözünün Şamaxı

dialektində yaxınlaşmaq mənalarında çıxış etməsi bu sözün geniş semantikasından xəbər verir.

Lakin sözün “çox danışan adam” mənasında çıxış etməsi, düşünürük ki, səs əvəzlənməsi nəticəsində baş vermişdir. Belə ki, bir çox dialekt və şivədə, o cümlədən Zaqatala və Qax şivələrində *yanşax* formasında, Şamaxı şivəsində *yanşaqılığ*, İsmayilli şivəsində *yanşamağ*, Cəlilabad şivəsində *yanşaməy* və *yanşax* kimi Ağcabədi, Ağdam, Cəbrayıl, Qarakilsə, Qax, Meğri, Ordubad, Şəki, Zaqatala şivələrində zəvzəkliyi, çox danışmağı bildirir. Sözün yayılma arealı Azərbaycan dialekt və şivələrinin hər üç qrupunu əhatə edir. Tərəf, istiqamət bildirən yan sözü qədim türk mənşəli söz kimi bütün Azərbaycan arealını əhatə edir. Sözdə anlautda /y/ səsinin çıxış etməsi onun oğuz mənşəli olmasından xəbər verir.

Sözün çox danışan mənasını ifadə etməsi isə daha qədim formanın izlərini əks etdirir. Belə ki, biz yuxarıda türk anlautunda y-laşmış samitlərin sonradan saflaşmasından bəhs etmişdik. Düşünürük, ki dilimizdə bu gün işlənən danışmaq felinin anlautunda sonradan saflaşmış /d/ səsi çıxış edir. Bu gün bir çox türk dillərində danış/tanış –maq şəklində işlənən felin anlautunda bir zamanlar y-laşmış d/t səsi çıxış etmişdir. Bəzi leksemlər məhz həmin dövrün izlərini dialektlərimizdə əks etdirir. Nəzərə alsaq ki, ən çox türk tayfalarının içində anlautda /y/-laşan ləhcələr məhz oğuz ləhcələridir, yançı sözünün çoxdanışan mənasını da oğuz elementi kimi qeyd edə bilərik.

Yançı sözünün sinonimi kimi *heyvərə* leksemi dialekt və şivələrimizdə çıxış edir. Qeyd edək ki, söz omonim sırası yaradan dialektizmlərimizə aiddir. Belə ki, söz Kürdəmir şivəsində çoxdanışan mənasında işlənir. Lakin bir çox şivələrdə, o cümlədən Zəngilan şivəsində eybəcər adamı bildirir. Qazax dialektində heyvərə sözü kök və iri mənasında çıxış edir. Lakin Füzuli şivəsində kobud adamı bildirir. Məsələn üçün, Kürdəmir, Zəngilan, Qazax və Füzuli şivə nümayəndələri arasında baş verən dialoq zamanı eyni adamı təsvir edərkən heyvərə leksemının işlənməsi müxtəlif təəssüratlar yaradır. Bir şivə nümayəndəsi onu eybəcər, o birisi iri, daha başqası çoxdanışan və yaxud kobud kimi

təsəvvür edəcəkdir. Qeyd edək ki, söz dilimizə fars dilindən alınmadır. Zənnimizcə, sözün alınan zaman ilkin mənasının tam anlaşılması, yayılma arealından asılı olaraq fərqli mənalarda çıxış etməsinə səbəb olmuşdur. Lakin ümumilikdə kobud mənə verməsi həmin leksemin dialektlərdəki sonrakı işləklilik istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Belə ki, söz semantikasından asılı olamayaraq dialektlərdə kobud ifadə kimi işlənir.

Daha bir hal-xasiyyət bildirən dialekt vahidi kimi *yava* leksemi çıxış edir. Məsələn üçün, Sabirabad, Salyan, Şahbuz, Cülfa, Kəlbəcər, Laçın, Kürdəmir şivələrində söz pis adamı bildirir. “Əli yava adamdır” dedikdə həmin şivə nümayəndələri Əlinin pis adam olduğunu təxmin edirlər. Lakin maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, leksem Kürdəmir şivəsinin daxilində omonim cərgə yarada bilir. Belə ki, leksem şivədə həmçinin zirək, cəld adam mənasında da çıxış edir. “Təzə sədrimiz yavadır” deyən zaman şivə nümayəndələri həmin sədrin pis deyil, zirək olduğuna işarə edirlər. Deməli, leksemin hansı mənada işlənməsi şivədə yalnız kontekstdən məlum olur. Lakin söz yalnız Kürdəmir şivəsində şivəçi omonim cərgəsi yaratmışdır. Belə ki, Naxçıvan dialektinin bəzi şivələrində, o cümlədən Şərur şivəsində söz yazıq adamı bildirir. Yəni “Əli yava adamdır” dedikdə həmin şivə nümayəndələri Əlinin yazıq adam olduğuna işarə edirlər.

Sözün dərin türk leksik qatına mənsubluğu şübhə doğurmur. Söz *yavuz*, *yavlaq* şəklində Mahmud Kaşğarının lüğətində pis adam mənasında işlənir. Həm də ən maraqlı cəhət türkoloqun veridiyi izahdır. Sözün *yavlaq* formasında qeyd olunur ki, söz oğuz və qıpçaq ləhcələrinə aiddir. Deməli, sözdə səs düşümü və eyni zamanda səs dəyişməsi baş vermişdir. Lakin lüğətdə həmin sözün uzun a saiti ilə - *yavla:q* güclü olan bir şeyi bildirməsi ona dəlalət edir ki, omonimliyə səsin məxrəcənin dəyişməsi səbəb olmuşdur. M. Kaşğari qeyd edir ki, sözün kök anlamı “hər hansı bir şeyin güclü olanıdır”.²⁹⁷ Yəni /a/ səsinin qısalması Kürdəmir şivəsində həmin sözün müsbət semantikasını qoruyub saxlayaraq omonim kimi çıxış etməsinə səbəb olmuşdur.

Həmin lüğətdə *yavritti* şəklində söz yazıq, zəif etdi mənə-

²⁹⁷ Kaşğari Mahmud...s.676

sında verilmişdir. Göründüyü kimi, yava sözünün bu gün dialekt və şivələrdə omonim, hətta bəzi hallarda antonim kimi çıxış etməsinə səbəb dilin fonetik yarusunda baş verən fonetik hadisələrdir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan dialektlərində nəzərə çarpacaq hadisə yaxın, bəzən eyni dialektin içində leksemin fərqli mənalar kəsb etməsidir. Belə ki, Çəmbərək, Qazax və Tovuz kimi yaxın bölgələrdə təsadüf etdiyimiz *herti-perti* leksemi diqqətimizi cəlb etdi. Dialekt vahidi çox yaxın arealda fərqli anlayışları bildirir. Misal üçün, Qazax dialektində leksem heç nə, heç bir şey anlamı verir. “O, herti-perti qanmer” - dedikdə adamın heç nə bilmədiyinə işarə edirlər. Tovuzda *herti* leksemi kobud, qanmaz adam mənasında işlənir. Çəmbərək şivəsində *herti-perti* kobud, yekə anlamı verir. Qeyd edək ki, söz *herqilli* kimi Mingəçevir, *herpet* kimi Başkeçid, Şəmkir şivələrində də kobud və qanmaz anlamında işlənir. Deməli, sözün dialektlər üçün ümumi mənası kobud mənasıdır. Qazax şivəsində sözün heç nə kimi məna verməsi semantik dəyişilmə nəticəsində baş vermişdir. Söz dialektlərimizə heyvərə sözü kimi alınma olaraq daxil olmuşdur. İlk mənasında kobudluq bildirməsi sözün sonrakı semantik inkişafına təsir etmişdir.

Qədim türk leksik qatına aid və bu gün dialekt və şivələrimizdə omonim kimi istifadə edilən leksemlərdən biri kimi *ağgöz/ağgüz* sözünü nümunə gətirə bilərik. Söz Şamaxıda tənbel, Ağdamda xəsis, Qubada yaxşılıq bilməyən, pis xasiyyətli adam anlamında işlənir. Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, söz yalnız məna fərqi kəsb etmir. Sözün təyinatı da fərqlidir. Belə ki, Şamaxıda söz heyvana aid edilirsə, Ağdam və Qubada insanı bildirir. Sözün bu qədər fərqli semantika ilə çıxış etməsinin səbəbi diqqəti cəlb edir. M.Kaşğarının lüğətində söz *aqı* şəklində əliaçıq mənasında, *aqçu*²⁹⁸ şəklində yavaşca mənasında qeydə alınmışdır. Deməli, sözün omonimliyinə səbəb həm linqvistik, həm də ekstralingvistik hadisələr olmuşdur. Fonetik dəyişmələr zamanla fərqli sözlərin eyni cür səslənməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə də yavaşca mənasını kəsb edən *aqru* sözü Şamaxı

şivəsində ilkin semantikasını qoruyaraq göz sözü ilə birləşərək mürəkkəb leksem əmələ gətirmişdir. Adətən, at və ya başqa bir minik heyvanı ilə bağlı daha çox istifadə edildiyi üçün tənbel heyvan mənası kəsb etmişdir. Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dialekt vahidlərinin əksəriyyətinin bu və ya digər şəkildə heyvanlarla bağlı olması yerli əhalinin daha çox heyvandarlıqla məşğul olması ilə sıx bağlıdır. Həm aborigen, həm də eramızın əvvəllərindən Azərbaycana köç etmiş tayfaların həyatında və dini inanclarında heyvanlar xüsusi yer tutmuşdur. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycan dialektlərinin leksik qatının müəyyən hissəsi heyvanlarla bağlıdır. Yəni sözün fonetik dəyişikliyə məruz qalması linqvistik, heyvanla bağlı olması ekstralingvistik səbəb kimi çıxış edir. Lakin sözün xəsis, pıxasiyyətli anlamı verməsi sözün ilkin semantikasına tamamilə ziddir. Bu gün söz daha çox acgöz sözünün semantikasına yaxın çıxış edir. Lakin qeyd olunduğu kimi, sözün ilkin mənasında məhz əliaçıqlıq və hörmət göstərmək durur. Düşünürük ki, sözün ilkin semantikasi deyil, nominasiyası sözdə qorunub saxlanmışdır, yəni söz insanın səxavətinin göstəricisi kimi çıxış edir. Daha sonra sözün göz sözü ilə birləşərək acgöz sözü ilə yaxın bir formaya salınması semantikasında ziddiyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ağgöz forması “acgöz”ün təsiri altında semantikasını dəyişmişdir. Beləliklə də, ağgöz leksemının omonim kimi çıxış etməsinə səbəb məişət və dil hadisələri olmuşdur.

Daha bir ziddiyyətli semantika daşıyan dialekt vahidi araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Bakı, Biləsuvar, Füzuli, Qazax, Quba, Salyan dialekt və şivələrində *alabaydax*²⁹⁹ leksemi təxminən pis sifətli və bu xüsusiyyəti ilə xalq arasında tanınan birisini bildirir. Lakin Kürdəmir, Göyçay şivələrində bu söz insana deyil, əşyaya aiddir və rəngbərəng mənası kəsb edir. Yəni insanın xüsusiyyətini deyil, əşyanın rəngini təyin edir. Düşünürük ki, sözlərin üst-üstə düşən fonetik qalibi təsadüfidir. Belə ki, birinci halda ala sözü qədim türk sözü olan ala-hiyələ bildirir. Misal üçün, alağız (Şəmkir), alağuz (Qazax) leksemlərinin

²⁹⁸ Kaşğari Mahmut...s.146

²⁹⁹ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ankara. TDV Yayın Matbaacılıq Tic. İşi. , I hissə 1999, II hissə 2003. 652 s.9

tərkibində də ikiüzlü, yalançı, xəbərçi mənaları mövcuddur. Kürdəmir şivəsində - *al dilə tutmağ* kimi ifadə kimisə yola gətirmək, başını aldatmaq kimi mənalar kəsb edir. Bu sıraya biz: alamancı-qarətçi (Yevlax), alamancılıx-qarətçilik, oğurluq (Şuşa), alamançı – acgöz (Füzuli, Qax, Şəki, Tərtər), alamancı-xəbərçi, sözgəzdiren (Bərdə, Salyan), alamaydan-aravuran (Qazax)³⁰⁰ kimi yaxın mənalı dialekt vahidlərini aid edə bilərik.

Yəni, ala sözü, ümumiyyətlə, mənfi xüsusiyyət bildirdiyinə görə sözün bütünlüklə çalarını müəyyən etmişdir. Bunun təsdiqini biz M.Kaşğarının lüğətində də tapırıq: al-hiyə, alıq-pis olan hər nə isə. *Baydax* sözü adamın məşhurluğunu bildirir. Yəni mənfi cəhətdən məşhurluğunu bildirir. Lakin dialekt vahidinin ikinci mənada (rəngbərəng) çıxış etməsinə səbəb sırf rəng bildirən ala sözü ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, türk dillərində ala termini bəzən konkret rəngi deyil, rəng qarışığını bildirir. Məsələn üçün, ədəbi dil faktı ala-bula və ya Kürdəmir şivəsində alapələ, alapələng, Ağdam və Bərdə, Şuşa, Tərtərdə alapələx' kimi işlənən mürəkkəb sözlər buna misal ola bilər. İkinci komponent *baydax* sözü məşhurluq deyil, əski parçası anlamına gəlir. Təsədüfi üst-üstə düşmə türkməşəli dialekt vahidinin ziddiyyətli anlayışlar bildirməsini və hətta təyinat fərqi müəyyən etmişdir.

Qeyd edək ki, ala sözü bir çox dialekt vahidlərinin tərkibində omonim kimi çıxış edir. Buna misal kimi, *alaqulux* leksemini göstərə bilərik. Ağdam, Gəncə, Şuşa, Tərtərdə söz həşərat bildirdiyi halda, Ağcabədi və ən maraqlısı həmin Ağdam, Gəncə, Şuşa, Tərtərdə söz dəcəl, nadinc mənasını ifadə edir. Beləliklə də, söz müxtəlif dialektlərdə deyil, məhz dialekt içində omonim cərgə yaradır. Leksemin ilkin mənası, yəni nadinc və dəcəl uşağı bildirməsi onun qədim türk qatına aidliyini göstərir. Belə ki, qədim türk dilində *alpağut* bir başına döyüşə gedən, dəliqanlı igid mənasında işlənmişdir.³⁰¹ Sözün birinci komponenti alp (səs düşümü nəticəsində şivələrdə al kimi işlənir -İ.Q.) igid məzmununu bildirdiyi halda, ikinci komponenti ğut/qut hərəkət-

lilyi bildirir.³⁰² Beləliklə də *alpağut* –dəliqanlı, hərəkətli igid mənası verən sözün ikinci hissəsi şulux sözünün qəlibini alaraq şivələrdə alaqlux formasında işlənmişdir. Sözün ikinci mənası, yəni həşərat bildirməsi yenə də ala sözünün bildiyimiz rəng mənasından irəli gəlir. Birinci leksemdə olduğu kimi, bu halda da sözlərin omonimliyini fonetik dəyişikliklərin yaratdığı təsadüfi üst-üstə düşmə ilə bağlıdır.

Bəzən dialekt və şivələrimizdə elə vahidlərə rast gəlirik ki, nəinki başqa dialekt nümunələri, hətta birbaşa ədəbi dil faktı ilə zidd mənalar kəsb edir. Məsələn üçün, Qazax şivəsində *alçax*, Naxçıvan dialektinin bir çox şivəsində, o cümlədən Ordubad dialektində *alçağ* kimi səslənən dialektizm ədəbi dildəki mənanın əksinə olaraq sadə, təvazökar insanı bildirir. Həmin mənada qədim yazılı abidələrdə də işlənmişdir.³⁰³ Qeyd edək ki, söz Türkiyə tükcəsində də eyni mənada işlənir. Söz M.Kaşğarının lüğətində konkret bir tayfayla bağlı qeyd olunmasa da, oğuz dil qrupunda məhz bu mənada işlənməsi dildə sözün oğuz qrupu üçün aktiv fonda qalmasından xəbər verir. Güman ki, Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, bir çox türk dillərində söz təvazökar mənasında passiv fonda keçmişdir. Bildiyimiz kimi, söz bir çox dialektlərdə yalnız boy deyil, həmçinin insanın pis xüsusiyyətlərə malik olmasını bildirir. Yəni bir insan kimi aşağı keyfiyyətlərə malik olmasını işarələyir. Məsələn üçün, Ordubad və ya Qazax dialekt nümayəndələrindən biri insanı tərif edərkən “çox alçax gönüllü biridir” kimi təqdim etsələr, əksər azərbaycanlılar bu adamın pis adam olduğunu düşünə bilərlər. Bu cəhətdən sözün omonimliyini çəşqinlik yarada bilər. Sözün müsbət anlam verməsini hal-hazırda dialekt və şivələrimizdə oğuz elementi hesab edirik.

Daha bir omonim cərgəsi yaradan dialekt vahidi kimi *alız* sözünü qeyd edə bilərik. Müqayisə edək:

Cəbrayıl, Meğri	Ağdam	Borçalı
Xəstə	könülsüz	çiy kərpiç

³⁰⁰ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. s.9

³⁰¹ Kaşğari Mahmut. s.139

³⁰² Kaşğari Mahmut. s.458

³⁰³ Kaşğari Mahmut. s.136

Öncədən qeyd edək ki, sözün xəstə mənasında işlənməsi qədim türk leksik qatına xas cəhətdir və qədim yazılı abidələrdə, eləcə də müasir türk dillərində bu gün də həmin mənada işlənir. Lakin sözün könülsüz mənasında işlənməsi və sonunda –z kəmiyyət bildirən (bəzən çoxluq, bəzən yoxluq) qədim şəkilçinin çıxış etməsi sözün etimologiyasının qədim tarixə malik olmasından xəbər verir.

Çiy kərpiç mənasında çıxış edən söz düşünürük ki, Bakı dialektinə mənsub olan və təmiz daş mənası verən alatava sözünün birinci komponenti kimi çıxış edən ala sözü ilə üst-üstə düşür. Söz dilimizə fars dilindən keçmişdir və beləliklə də, türk mənşəli sözlərlə omonimlik təşkil etmişdir.

Sənət-peşə leksikasının etnolinqviistik təhlili

Balıqçılıqla bağlı dialekt vahidləri. Marahlı cəhətlərdən biri də, əlbəttə ki, dialekt və şivə leksikasında balıqçılıq və balıq yeməkləri ilə bağlı sözlərin etnolinqviistik təhlilidir. Hər bir etnosun həyatında baş verən hadisələr, onun əsas məşğuliyyəti, həyat tərzi, psixologiyası, dəyişən və dəyişməyən inancları, dünyagörüşü leksikada güzgü kimi əks olunur. Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasının etnolinqviistik təhlili belə bir faktı aşkarlayır ki, Azərbaycanın əksər bölgələrinin əhalisi balıqçılıqla müəyyən dərəcədə məşğul olsa da, (bu faktı balıqçılıqla bağlı terminlərin və balıq növlərinin adlarının bolluğu təsdiq edir) balıq bir məhsul kimi Azərbaycan əhalisinin təfəkküründə mühüm yer tuta bilməmiş və bəzi bölgələr istisna olmaqla, balıq yemək adlarına dialektlərdə rast gəlinmir. Misal üçün, Yapon milli mədəniyyətində dəniz məhsullarının tutduğu yerə görə onların yaponların etnopsixologiyasında nə qədər mühüm rol oynadığını söyləmək mümkündür. Halbuki, dəniz və çay ətrafında yaşayan azərbaycanlılar süfrə mədəniyyətində balığa qismən, başqa dəniz məhsullarına sıfır faiz yer ayırmışlar. Balığa bir qida məhsulu kimi azərbaycanlıların yemək psixologiyasında necə deyirlər “diş dəyişiyi” rolu ayrılmışdır. Bu sadaladığımız faktlar dialekt leksikasında açıq-aydın görünür.

Qeyd edək ki, dəniz və çay ətrafı əhalinin şivəsində balıqçılıqla bağlı kifayət qədər termin aşkarlanmışdır: çəpərə-balıq tutmaq üçün tor (Bərdə, Mingəçevir, Zərdab), çəpləmək-avar çəkmək (Lənkəran), danaxor-balıq tutmaq üçün alət, balıq toru (Kürdəmir, Sabirabad), danaça-nərə balığının növü (Ağdaş, Göyçay, Zərdab), darğan-nərə balığı növü (Göyçay), diqasin-balıq tutmaq aləti (Lənkəran), dinaxor-balıq tutmaq üçün yer (Saatlı), donca-balıq tutmaq üçün tor (Salyan), gavid-balıq növü (Borçalı), gird-balıq toru toxuyan alət (Lənkəran), xırt-balıq növü (Mingəçevir), kələmo-balıq növü (Zərdab), qası-balıq növü (Kəlbəcər), laxa-balıq növü (Qazax), sələ-balıq tutmaq üçün - alət (Lənkəran, Salyan), sərələməg –balıq tutmaq üçün xüsusi alətlə balıq ovlamaq (imişli), sıf – ağ balıq növü (Salyan), sil-alət (Salyan).³⁰⁴ Balıq yeməkləri çay və dəniz ətrafında yaşayan dialekt nümayəndələrində fərqliliyi ilə seçilir. Belə ki, çay ətrafında yaşayan əhali əsasən çay balıqlarından qidada istifadə etdiyi üçün yemək çeşidləri o qədər də çox deyil. Bil-diyimiz kimi, çay balıqları adətən daha qılçıqlı və kiçik olur (bəzi növləri istisnadır). Lakin dənizdə balığın növünün daha çox olması yemək növünün də çeşidinə təsir edir: balıq kotleti (Bakı), buğlama-öz buğunda bişən balıq (əksər dəniz və çayqırağı ərazilərin şivəsi), mütəccəm-kişmişli, qaysılı balıq yeməyi (Bakı), balıq lüləsi, nicar-duzlu qaxac balıq (Neftçala), cırtm-duzlu qaxac balıq (Neftçala), dolma balıq (Neftçala), rəciquuru balıq (Lənkəran). Misallardan görüldüyü kimi, balıq yeməklərinin adları ya ət yeməklərinin adlarının sonrakı təkrarı ilə, ya da yad mənşəli olması ilə fərqlənir. Bu balıq yeməklərinin heç birinin adında qədim türk leksik qatını özündə şəksiz əks etdirən ada rast gəlinmir. Dolma balıq, buğlama və. s. kimi adlar sadəcə ət yeməklərinin adlarının təkrarı nəticəsində yaranmışdır. Hətta fars mənşəli *mütəccim*: *mütəlcəm* yemək adı başqa şivələrdə aş qarası – yəni, ət yeməyini bildirir. “Azərbaycan dialektoloji lüğəti”ndə balıq yemək adları, ümumiyyətlə, qeyd olunmamışdır. Bəzi bölgələrdən (misal üçün, Naxçıvan, Kürdəmir, Tovuz, Qazax və s.) olan şivə nümayəndələri şivəyə məx-

³⁰⁴ Azərbaycan dialektoloji lüğəti...s.495-499

sus balıq yeməklərinin adlarını ya xatırlamır, ya da bilmirdi. Bu isə təkrar edirik, azərbaycanlıların etnopsixologiyasında balığa qida məhsulu kimi ayrılan yerin çox az olduğundan xəbər verir. Dialektoloji leksika etno mədəniyyəti yaratmır, sadəcə onu əks etdirir.

Deməli, balıqçılıq terminləri və balıq yeməklərinin adları tayfa dil xüsusiyyətinin təsiri altında deyil, coğrafi relyefin təsiri altında yaranır. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan əhalisinin dəniz və çay məhsullarından yalnız balıqdan və kürü-dən istifadə etməsi etnopsixoloji xüsusiyyət daşıyır. Belə ki, Azərbaycan əhalisi başqa suda yaşayan varlıqlardan qidada demək olar ki, istifadə etmir və bu da əlbəttə ki, dialekt leksikasında özünü göstərir.

Maldarlıq həyat təzi və onun mətbəx leksikasında əksi. Əslinə qalsa, etnolinqvistika bir elm kimi yalnız tarixi dil keçidlərini araşdırmaqla kifayətlənməməlidir. Xalqın formalaşmasında mühüm rol oynamış sənət və məşğuliyyət növləri tədqiqatə cəlb olunmalıdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan əhalisinin qədim zamanlardan heyvandarlıqla məşğulluğu dialektlərimizdə böyük bir iz buraxmışdır. Düşünürük ki, Boasın bu fikirləri yerinə düşür: "İnsan fikrinin bu xüsusiyyəti belə izah oluna bilər ki, artikulyar hərəkətlər məhduddur və əgər çoxsaylı variantlar dildə bir-biri ilə qohum olmayan müxtəlif səs kompleksləri ilə ifadə olunsaydı, bizə saysız-hesabsız sözlər lazım olacaqdı... Beləliklə, çoxsaylı ideyalar klassifikasiya yolu ilə minimum ideya şəklinə gətirilmişdir ki, bunların da arasında assosiasiyalar mövcuddur. Bu assosiasiyalardan sonra avtomatik istifadə etmək olar. ... Aşkardır ki, sadə terminlərin seçimi həmin xalqın maraqlarından asılıdır. Oradakı bir hadisənin müxtəlif tərəflərini fərqləndirmək vacibdir, belə ki, bu tərəflərin hər biri həmin xalqın həyatında mühüm rol oynayır və müstəqil sözlərlə ifadə olunurlar, halbuki başqa bir dildə onlar sadəcə bir terminlə ifadə olunurlar."³⁰⁵

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində heyvandarlıqla bağlı leksikanın zənginliyi məhz bununla izah oluna bilər.

Halbuki, əhalinin məşğuliyyəti yalnız heyvandarlıqla məhdudlaşmırdı. Əlbəttə, Azərbaycanın əksər bölgələrində maldarlıqla əlaqədar olaraq yaylaq və qışlaq həyat tərzinin paylanması həmin bölgələrdə yaşayan əhalinin əkinçiliklə daha az məşğul olmasına təsir edirdi. Bu həyat təzi ilə bağlı dialekt faktları diqqətimizi xüsusilə cəlb etdi: *ağırıtçı* (camaat yaylağa köçəndə kənddə qalan adam-Qazax), *ağırıtçı*-yaylağa köçərkən kənddə saxlanan şeylər (Qarakilsə, Qazax), *aran*, *aranbasar* - yaylaqla aran yerlər arasındakı ərazi (Meğri), *çirişçi*-qoyun bağıracağından ip düzəldən adam (Şuşa), *çobançörəyi*-zəhmət haqqı (İrəvan), *torpaxbasdı*-keçmişdə mal-qaranı yaylağa apararkən alınan vergi adı (Xanlar), *tırnoy*-kəçhaköç (Qazax).³⁰⁶ Qeyd etmək yerinə düşər ki, söz Füzuli və Tovuz şivəsində gəlini köçürərkən qız tərəfin oğlan evinin adamlarından tələb etdiyi hədiyyə mənasında da işlənir. *Ağırıtçı* leksemi omonim cərgə təşkil edir. Belə ki, Qarakilsə şivəsində söz həmçinin yaylağa köçərkən ev avadanlığını bildirir. Maldarlıq həyat tərzinin izi, eyni zamanda, gündəlik istifadə olunan əşyaların, şənliklərin adlarında da özünü göstərir. Mövzuya davam edərək aşağıdakı sözləri qeyd edirik: *-ağızdandımaq* - yeni doğulmuş heyvanı əmizdirtmək (Basarkeçər, Çəmbərək), *çopux*-yunun daranmayan hissəsi (Oğuz, Zaqatala), *çopuz*-keçədən hazırlanmış geyim növü (Qax, Şəki, Zaqatala), *daqar*-qoyun və ya keçi dərisindən hazırlanmış torba (Şəki), *mərdağrı*-çobanın gecələdiyi koma (Zəngilan), *həmgələ*-yaylaqda bir-birinə yaxın olan çoban evləri (Xanlar, Qax), *irezvey*-kənd camaatı dağa köçəndə kənddə qalan gözətçilər (Qazax), *irəmə*-otluq (Cəbrayıl, Goranboy, Qazax, Tətər, Tovuz, Yevlax, Zəngilan), *kağ*-qoyun-keçinin qışda saxlandığı yer (Cəbrayıl, Meğri, Zəngilan), *kaxı*-dağda tikilən çoban alaçı (Bolnisi), *kaya*-qoyun-quzu saxlanan yer (Qazax), *keçiqıran*-martın sonu, aprelin əvvəli (Qazax, Kürdəmir, Bakı, Şamaxı), *qalabəyi*- kənd camaatı dağa köçəndə kənddə qalan gözətçilər (Borçalı), *dapandı*-çobanların payız şənliyi (Qax), *obaçılıx*-köçərlik (Biləsuvar) *sığırçı*-naxırçı (Ağstafa, Barana,

³⁰⁵ Боас Ф. Ум первобытного человека. Москва-Ленинград, 1926. s. 81

³⁰⁶ Azərbaycan dialektoloji lüğəti... s.5:9. 106: 580:582:426

Kəlbəcər, Qax, Qazax, Şəki, Şəmkir). Misal üçün, *Qoyumu payız görməyə qoanda çobannar dapandı eliyir* (Qax).³⁰⁷

Göründüyü kimi, Azərbaycan regionlarının əksərində maldarlıq əsas məşğuliyyət olduğundan, şivə leksikasında da onunla bağlı leksemlər mühüm yer tutur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, dialekt leksikasının məhz maldarlıqla və atçılıqla bağlı leksikası böyük əksəriyyəti ilə türk mənşəlidir və müxtəlif türk tayfa dil xüsusiyyətlərini əks etdirir. Misal üçün, Qax, Şəki, Zaqatala və Oğuzda istifadə edilən *çopuz* və *çopux* dialekt sözləri qədim yazılı abidələrdə də qeyd olunmuşdur:

M.Kaşğari	Çöp	geriyə qalan, yəni artıq qalan hissə
M.Kaşğari	Çöpür	Keçi qılı
Kitabi-Dədə Qorqud	Çöngə	Çökük

Diqqətimizi çəkən məsələlərdən biri M.Kaşğarının “Lügəti”ndə dağ leksemi ilə bağlı (dağ çəkmək-damğa mənasında) verdiyi izahdır. Müəllif yazır: “Atlara və başqa heyvanlara vurulan damğa. Farslar bu sözü türklərdən almışlar. Bunun farsca olduğu iddia edilə bilməz; Türklərlə müqayisədə farslar o qədər böyük heyvan sürülərinə sahib deyildir, dolayısıyla dillərində bu sürüləri bir-birindən ayırd etmək üçün istifadə edilən damğanı anlatan sözün işlənməsi imkansızdır. Ayrıca mən bu sözü islam dövlətinin sərhədlərinə qədər eşitdim”.³⁰⁸

Qeyd edək ki, *dağlo*: sözü bu gün də İmişli şivəsində bu işi icra edən adama deyilir. Lakin bizi maraqlandıran türkoqun maldarlıqda türkiizmlərin rolu haqqında ümumi fikirləri idi. Demək ki, hələ orta əsrlərdə maldarlıqla bağlı terminologiyada türkiizmlər mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycan dialekt və şivələrindən verilən yuxarıdakı və daha sonrakı nümunələr bu hipotezanın doğruluğunu sübut edir.

Maldarlıq mətbəxinin də bir etnomədəniyyət kimi formalaşmasına təsir etmişdir. Maldarlığın Azərbaycan əhalisinin mədəniyyətində oynadığı rol və məntiqi olaraq dildə inikası onun

dialekt leksikasının bütün qatlarında özünü göstərməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da bu əks olunmuşdur. Mətbəx hər bir xalqın mədəniyyətində mühüm rol oynayır. Mətbəx həmin etnosun əsas məşğuliyyətinin, onun təfəkkürünün, həyat tərzinin, yerləşdiyi ərazinin coğrafi relyefinin və xüsusilə də fantaziyasının güzgüsüdür. Qədim türklərin və eləcə də Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətinin maldarlıq və daha sonrakı qədim dövrlərdə əkinçiliklə məşğul olması, əlbəttə ki, öz əksini mətbəxdə tapmışdır. Heyvan məhsullarından hazırlanan yeməklərin adları ümumi dialekt leksikasının mətbəx terminologiyasında 60% təşkil edir. Əkinçilik və bundan irəli gələrək taxıl və tərəvəz məhsullarından hazırlanan yeməklərin adları ikinci yerdə gəlir.

Müqayisə edək, *çobanaşı* - yemək adı (Oğuz), *çoban qovurma*, *döyməqiymə* -döyülmüş ət və kişmişdən yemək (Şamaxı), *çiyəmə*-küpə yığılıb saxlanan qaymaq (Tovuz), *çiyə*-çiy südün üzü (Ağdam, Bərdə, Cəbrayıl, Yevlax, Zəngilan), *kala-fa kələpür* *kalafır* *kalapirt* - öz suyunda bişən ət yeməyi (Gədəbəy, Xanlar, Basarkeçər), *çiyləmə*-pendir (Çəmbərək) və Göyçayda çiyənəmə yalnız buğdadan bişirilmiş hədik, *bağırheyin* (qaraciyər, quyruq və s. ərzaqlardan hazırlanan yemək (Ağcabədi, Ağdam, Gəncə, İmişli), *başayağ* *başayax* (əksər şivələr), *kaş*-bozbaş (Balakən), közdəmə-ət yeməyi (Çəmbərək, Xanlar), *qaramaz*-südlü içki (Bolnisi). *şalampır*/*şalampur*-ala çiy bişirilmiş qatqısız ət (Ağdam, Ağcabədi, Bərdə, Tərtər, Yevlax), *şamı* (Lənkəran), *şamkababı*/*şamkabaf*-tavakabab növləri (Yevlax, Şuşa), *şapır*-kabab (Qazax), *şorğa*-bulyon (Culfa). Eyni ilə *qurut*, *qotmac* (son süddən hazırlanan yemək-Zəngilan), *qoyux*-ilk süddən hazırlanan yemək (Qazax), *qarbulax*-südlü sərinləşdirici içki (Füzuli), *ağız*-qaramal doğandan sonra ilk süd (Ağdam, Qax, Şəki, Zaqatala, Zərdab) və eyni zamanda ilk süddən yemək (Ağdaş, Şəki, Qax, Zərdab).³⁰⁹

Qeyd edək ki, ilk süd mənasında şivələrimizdə *ağızdix* (Gədəbəy, Tovuz) və *axut* (Göyçay) leksemləri də işlənir. Heyvan məhsullarının qidada istifadə qaydaları və adlandırılması

³⁰⁷ yeno orada, sş109:385;270; 272;488

³⁰⁸ Kaşğari Mahmut...s.246

³⁰⁹ Azərbaycan dialektoloji lüğəti...s.5:106;206;28;322;531;535;337

qədim ənənə xarakteri daşıyır. Misal üçün, qohum dillərdən misallara nəzər yetirək: *çopaç*-ət yeməyi; *казы-колбаса*, *Лийдә киймә* (Daşkənd), *zirbak*-ətli qovurma-aş qarası³¹⁰ *hesip*-kolbasa³¹¹, *kazi* və *telmə*- at ətindən kolbasa, *kooataki* –kabab, *toki*/ *tok oşi*-yarpaq dolma³¹² və s.

Bəzi yemək adları yalnız bir neçə şivədə özünü göstərməsinə baxmayaraq, izoqloslarını bir çox qıpçaq xalqlarının mətbəxində tapır. Misal üçün, Şəki və Qax şivələrinə aid *barsax*-kolbasa ləkseminə, demək olar ki, bütün qıpçaq xalqlarında rats gəlinir. Bu yemək bağırsağa ətin doldurularaq qurudulmasından ibarətdir. Qədim ənənəni yaşadan dialekt faktının qıpçaq elementi kimi götürülməsi ağlabatandır. Lakin biz digər fəsillərdə də qeyd etmişdik ki, Qax, Şəki, Qəbələ, Quba şivələrində rast gəlinən qədim türk plastına aid, lakin başqa dialekt və şivələrdə rast gəlinməyən dialekt vahidləri xəzərlərin, bulqarların, sabirlərin və başqa yazılı abidələri məhv edilmiş cəsur türk tayfalarının dil elementləridir. Ümumiyyətlə, adı çəkilən şivələrdə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də, ləksik fondun iki hissəyə: ən qədim türk ləksik qatını təmsil edən dialekt faktlarına və qonşu Qafqaz xalqları ilə qaynaq-qarışmanın nəticəsi olan qafqazmənşəli ləksemlərə bölünməsi məqsəduyğundur. Ərəb-fars mənşəli alınmalar azlıq təşkil edir.

Diqqətimizi cəlb edən lekəmlərdən biri də *qurut* terminidir. Bir çox türk xalqlarının ləkikasında yer almış bu kulinariya termini çox qədim köklərə malikdir. Demək olar ki, çağdaş qıpçaq xalqlarının əksəriyyətinin ləkikasında ləksem bu gün də aktiv fonda daxildir. Müqayisə edək: başqırd, tatar-çalkan, çuvaş, tuva dilinin tocin dialekti, özbək dilinin karluq ləhcəsi, tatar dili, uyuğ dilinin İssıqgul dialekti, altay dilinin kumandin dialekti və s. Ləkemin işlənməsi monqol dillərində də qeydə alınmışdır. Monqol dilində *xorot* şəklində işlənen türkizm (söz

qurutmaq felindən alınan düzəltmə isimdir) bu gün bir çox şivələrimizdə aktiv surətdə qış üçün qurudulmuş pendir növünü bildirir. Sözü bu gün qıpçaq dilləri üçün daha aktiv olduğunu nəzərə alaraq qıpçaq elementi kimi dəyərləndiririk. Əlbəttə, sözü daha dərin bir tarixə malik olması şübhə doğurmur. Monqol dilində bu sözü qədim zamanlardan bəri işlənməsi fikrimizi sübut edir. Lakin çağdaş dövrdə söz oğuz dilləri üçün arxaikləşmişdir. Məhz bu səbəbdən də bir çox dialekt və şivələrimizdə işlənmir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, qıpçaq dillərində daha aktiv olması həmin sözü qıpçaq elementi kimi qeyd olunmasına şərait yaradır. Qeyd edək ki, qış daha ağır keçən bölgələrimizdə qış üçün heyvan məhsullarından hazırlanan yemək adları həmin şivə ləkikasında önəmli yer tutur. Misal üçün, *qavırma* Naxçıvan və Zəngilan dialekt və şivələrində, eyni zamanda *qatix* ləksemi Ordubad şivəsində ədəbi dildən fərqli olaraq qış üçün xüsusi qovrulub saxlanılan əti bildirir. Qeyd edək ki, həmin ləksem tatar dilində də işlənməkdədir. Deməli, qeyd etdiyimiz kimi, bəzi dialekt vahidlərinin möhkəm qorunub saxlanması coğrafi relyefin təsiri altında da baş verə bilər.

Qeyd edək ki, dialekt və şivələrimizdə işlənen *cortan* / *cortdan* sözləri də yuxarıda araşdırdığımız *çopuz* və *çopux* sözləri ilə eyni kökdən əmələ gəlmişlər. Belə ki, ayrı-ayrı və şoru bildirən ləksemlər semantikalarında əslində ayrılan, çökmüş maddəni əks etdirir. Qeyd edək ki, süd və ağartı növlərinin adları bütün türk xalqlarında rəngarəngliyi ilə seçilir. Belə ki, tatar və başqırd dillərinin dialektlərində də Azərbaycan dialekt ləkikasında gedən proseslərin analogiyasını izləmək mümkündür. Bu əlbəttə ki, *maldarlığın türk xalqlarının həyatında oynadığı rolun* çox mühüm olduğuna sübutdur. Misal üçün, tatar dilinin dialektlərində süd məhsullarına verilən adlar müxtəlifliyi ilə seçilir. Ədəbi dildə *höt azıqtarı* (süd yeməkləri), ay dialektində *hötak* (süd və ağ), salyut dialektində *hayruş* (inək və aş), arqyaş dialektində *mayaş* adlanır. Yaxud da ədəbi dildə şəkərə kəyməyi, *höt öçtö* (qaymağ), şimal-qərb və başqa dialektlərdə: *küvekmay* (köpüklü yağ), cənub dialektlərində *ayranmay*, yəni kərə yağı, eyni anlamda *tosmay* və ya *kurpi mayı*, *başmakmay*,

³¹⁰ Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнение с узбекским литературным языком. Ташкент. Фан, 1973, 227 с. s. 141

³¹¹ Баскаков Н. А. Северные диалекты Алтайского (ойротского) языка. Диалект кумандинцев (куманды-кижи). Москва, Наука, 1972, 196 с. s. 48

³¹² Атамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование намаганского говора узбекского языка. Ташкент. Наука, 1974, 342 с. s. 36

azaymay, harımay, sarımay, sıyıq. Misallardan göründüyü kimi, adlandırma, demək olar ki, Azərbaycan dili və onun dialektləri ilə üst-üstə düşür. Müqayisə edək, süd məhsulları (qidaları), ağartı, südüzü, südbaşı, sıyıq və s. Yaxud başqırd dilindən nümunələr: *ayran, kımız, ıslı kımız, ayırsa, katık, oytkan, qimiz, kurut, ayran, süzmə, sarqindi, eremsek və ya eremek, yaxud ereenk*³¹³ Eyni mənzərənin şahidi olur: *ayran, qatıq, qurut, süzmə* və s. Altay dilinin tatar-çalkan dialektindən başqa misallar da fikirmizi təsdiqləyir: *çəkkə- süzmə*³¹⁴, *kayabuk - xama*

Özbək dilinin Daşkənd dialekti: *ayron, ayran, kaymok, kəymə, kəyməğ, kayməğ* və oğız ləhcələri: *ağız, cürğət, katıq*³¹⁵

İssuqgöl uyğurların dilində: *katık, kurut*³¹⁶

Yakut dilindən nümunələr daha çox maraq cəlb edir: *üüt-süt, aru-yağ, ac-aş, yemək, aarax-süd, ağaraan-qatıq, barça, kilimsə, luba, sıma, tar* - süd məhsulları.³¹⁷ Göründüyü kimi, böyük məsafələrin və zaman kəsiyinin ayırmasına baxmayaraq, süd məhsulları ilə bağlı adlandırmada ənənə qorunub saxlanılmışdır.

Biz yuxarıda *sıyıq* və *şilə* sözlərinin fonetik variantlarda təhlilini aparmışdıq. Xatırladaq ki, *şeve*³¹⁸ çuvaş dilinə aid olmasını nəzərə alaraq sözü qədim xəzər-bulqar elementi kimi qəbul etmişik. Qeyd edək ki, söz özbək dilinin namanqan şivəsində də işlənməkdədir: *suyuk-duru*³¹⁹.

Qeyd edək ki, bəzi heyvan məhsullarından hazırlanmış yemək adları İbn-Mühənnanın lüğətində də yer almışdır: *pişik et-ھاşlam; ayran; kurukluk aş*—yemək, *kurut*-sıxılmış və qurudulmuş yogurt, *kıvurdaq*-kabab, *mün-şorba; yogurtlu aş*.³²⁰

³¹³ Максимова Н.Х. Восточный диалект Башкирского языка. Москва. Наука, 1976. 288 с., с. 49

³¹⁴ Баскаков Н.А. (при участии И.Я. Селютиной). Дialeкты алтайского языка. Дialeкты тюркских языков. Москва, 2010, с. 83-110, с. 150-158

³¹⁵ Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнение с узбекским литературным языком. Ташкент, Фан, 1973, 227 с., с. 136-141

³¹⁶ Баскаков Н.А. Язык прииссыкульских уйгуров. Алма-Ата. Наука, 1978. 47 с., с. 43-44

³¹⁷ Слепцов П.А. Актуальные вопросы якутской лексикологии и лексикографии. Об основных тенденциях развития лексики современного якутского литературного языка. Якутск, 1980, с. 67-75, с. 81

³¹⁸ Ахметьянов Р... с. 42

³¹⁹ Атамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование нананганского говора узбекского языка. Ташкент, Наука, 1974, 342 с., с. 140

³²⁰ İbnü Mühenna... s. 57:65

Heyvan məhsullarının içində xüsusi yer süd məhsullarına ayrılır. Rəngarənglik və dərin türk qatına aid leksik vahidlər diqqəti cəlb edir: *axtarma*-üzlü pendir (Ağdam, Füzuli, Xaçmaz, Qusar), *avma*-ərinmiş yağla pendirin qarışığı (Ağcabədi), *ayranaşı* (qərb dialektləri), *curri*-yağlı süd (Qarakilsə), *cortan cortdan*-ayran (Borçalı, Naxçıvan, Ordubad, Şərur, Tovuz, Zəngilan), *çortan* - şorla qatığın qarışığı (İrəvan), *cöh*-qoyun südündən ağartı növü (Oğuz), *çimürüx*-çürümüş ayran (Çəmbərək, Gədəbəy, Qazax, Tovuz), *məğac*-pendir suyundan yemək (Dərbənd), *maara*-südlü undan yemək (Zaqatala), *ıymə*-süzmə (Quba), *cılqı*-üzü tükü motal (Ağdam, Basarkeçər, Başkeçid, Bolnisi, Borçalı, Böyük Qarakilsə, Cəbrayıl, Çəmbərək, Daşkəsən, Füzuli, Gədəbəy, Göyçay, Xanlar, İmişli, Qazax, Laçın, Şəmkir, Zəngilan), *hə:si*-süd və undan duru yemək (Ağdam, Cəbrayıl, Çəmbərək, Füzuli, Gədəbəy), *xama*-çiy südün üzü (Astara, Bərdə, Borçalı, Cəbrayıl, Cəlilabad, Daşkəsən, Füzuli, Qazax, Lənkəran, Ordubad, Şərur, Tovuz, Yevlax), *xapay*-südlü yemək (Qax, Oğuz), *kələkə* *kələkey* - ilk süddən yemək (Ağdam, Cəlilabad, Culfa, Göyçay, İmişli, Kəlbəcər, Masallı, Ordubad, Sabirabad, Salyan, Şahbuz, Zəngilan, Qarakilsə, Laçın), *qımız*-turş (Ağdam), *qızımızmax* - turşumaq (Şuşa, Tovuz), *qındı*-südlü undan yemək adı, *kələci*-suda əzilmiş qurut (Ordubad), *kələcoş* - qurut, yağ və kartofdan hazırlanan yemək adı (Basarkeçər, Borçalı, Gəncə, Qazax, Tərtər), *kəsmə*-südlü qatığın qarışığından yemək adı (Kəlbəcər), *nor* - şor, pendir suyu (Ağdam, Ağcabədi, Başkeçid, Borçalı, Çəmbərək, Hamamlı, Xocavənd, Qazax, Ordubad, Zəngilan), *sambır*-darı və süddən yemək (Qafan), *sırış*-sıyıq (Sabirabad), *kətaməz* (Ağdam, Ağcabədi, Beyləqan, Bərdə, Cəbrayıl, Füzuli, Gədəbəy, Göyçay, Xocalı, Xocavənd, İmişli, Kürdəmir, Qazax, Şuşa, Tovuz, Ucar, Yevlax, Zəngilan, Zərdab), *kətil* (Xocavənd, İmişli), *kıtil* (Cəbrayıl, Meğri, Zəngilan), *kiriş* (Cəbrayıl, Cənubi Azərbaycan), *sılux*-ilk süddən yemək (Ağdam, Ağdərə, Cəbrayıl, Çəmbərək, Gədəbəy, Xocavənd, Kəlbəcər, Qarakilsə, Sabirabad, Tovuz, Ucar, Yevlax, Zəngilan), *südbaşı*-qaymaq (Ordubad), *süddüqə:t*-südlü qovut (Ağcabədi), *sürdən*-sıyıq (Göyçay).³²¹

³²¹ Azərbaycan diləktoloji lüğəti... s. 7:81:510; 512; 327:329:282:284;

Qeyd edək ki, *cılqı* sözü ümumilikdə omonimdir və ikinci mənası Kürdəmir, Şirvan şivələrində işlənən *cılğa* sözüne uyğun gələrək yalnız, təkcə, sırf, tamam, lap kimi bir semantik məna kəsb edir. Yeri gəlmişkən, bu mənada dialekt və şivələrimizdə müxtəlif terminlər işlənməsinə baxmayaraq, (teyxa, cılqı, cılğa, yalxı, cılxa, cılxı və s.) ədəbi dilimizdə bu semantik boşluğu dolduran leksem yoxdur. Belə ki, ədəbi dildən gətirilən izahlar sözün semantikasını ödəmir. Müqayisə edək: Ət cılxa yağdır. O, hələ cılğa uşağıdır. Anamın bişirdiyi çörək cılxı ağ unndandır. Göründüyü kimi, izahlarda verilən ədəbi dil faktları: tamam, tamamilə, lap dialektizmin cümlədəki semantik roluna uyğun deyil. İzahlara əsaslansaq, belə çıxır ki, ət tamamilə yağdır, (diqqət edək: yağlıdır deyil, məhz yağdır, yəni ət yoxdur), o tamam uşağıdır və s. Halbuki, dialektlərdən verilən nümunələrin məzmunu bu deyil. Cılğa sözü hər hansı ərzaqa aiddirsə, həmin ərzaqın ya cılğanın təyin etdiyi isimdən yapıldığını və ya həmin ismin kəmiyyət etibarını ilə bu birinin tərkibində artıq olduğunu göstərir. İnsanı təyin edərkən cılğa sözü lap sözündən semantik baxımdan daha qüvvətlidir və *lap* leksemi cümlədə dialektizmi əvəz edə bilmir. Sözün anlautunda /c/y səs əvəzlənməsi, əlbəttə ki, etnolinqviistik mahiyyət daşıyır və türk tayfa dil elementlərinin bariz göstəricisi kimi çıxış edir.

Daha bir maraqlı dialekt faktı kimi Ağdam, Ağcabədi, Başkeçid, Borçalı, Çəmbərək, Hamamlı, Xocavənd, Qazax, Ordubad, Zəngilan şivələrində çıxış edib şor, pendir suyunu bildirən *nor* leksemini göstərə bilərik. Belə ki, özbək dilinin karluk ləhcəsinin Daşkənd şivəsində *nordon*, Fərqanə şivəsində *şor*, oğuz ləhcələrində *turşək* və *şor* kimi həmin söz işlənir. Bu isə, əlbəttə, dialektlərimizdəki *nor* leksemının işlənmə səbəbinin təsadüfi olmadığına sübutdur. *Nor* sözü çiqil-uyğur tayfaları ilə daha sıx əlaqədə olmuş qıpçaqların dilində oğuzların üstünlük verdiyi *şor* sözüne nisbətə daha intensiv işlənmişdir. Beləliklə də, sözü bugünkü gün qıpçaq elementi kimi götürməyi daha uyğun bilirək.

Etnolinqviistik təhlil bəzən elə bir sadə detalda qədim həyat tərzinin izlərini aşkarlayır ki, hər bir vahidin ayrıca analizini

vacib edir. Misal üçün, əksər şivələrdə yağın əridiləndən sonra qalan hissəsinə *torta* deyilir. Sözün ilk hissəsi *tör-töküntü* mü-rəkkəb hissəsinin birinci komponenti kimi çıxış edir. Deməli, sözün semantikasında birbaşa tökülüb qalmış mənası vardır. Bu söz eyni ilə başqırd dilinin sakmar şivəsində də eyni mənanı verir: *töröqa-* yağ əridilərkən qalığı, şərç dialektlərində- turta.³²² Göründüyü kimi, söz ayran, yoğurt, qatıq kimi iş prosesinin nəticəsini əks etdirir. Misal üçün, qatıq qatılaşmış hissəni, ayran ayrılmış hissəni, yoğurt yağlı hissəni bildirdiyi kimi, torta da tökülmiş hissəni əks etdirir. Bu sözün türk arealını əhatə etməsi, əlbəttə, yağ əritmənin qədim köklərindən xəbər verir.

Daha bir ənənəni özündə əks etdirən yemək *pitidir*. Şəki şivəsinə aid və bişiriləyi qabın adını əks etdirən piti - ət yeməyidir. Gil qabda bişirilən bu xüsusi yemək növü də qədim ənənənin davamı kimi çıxış edir. Belə ki, xüsusi gil qablar qədim azərbaycanlılara məlum imiş. Misal üçün, Bakı və Quba dialektlərinə aid *gövec* sözü də məhz gil qazandır. Deməli, yeməyi xüsusi gil qablarda bişirmək ənənəsi sadəcə Şəkiddə yayılmamışdı. Qeyd edək ki, türk dilində də *gövac* həm gil qabın adını, həm də yeməyin adını bildirir. Qabın yeməyin adında əks olunmasını biz *qablı* (Naxçıvan) və *qavlı* (Cəbrayıl), *asmalı* - piti (Cülfa) yemək adlarında da müşahidə edə bilərik. Deməli, bəzən sözün etimologiyası deyil, adət və yemək bişirmə ənənəsi etnolinqviistik əhəmiyyət daşıyır. Dulusçuluq Azərbaycan ərazisində yayılmış qədim sənət növüdür. Hələ e.ə. belə qabların hazırlanması elmə məlumdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dialekt və şivələrinin etnolinqviistik təhlili bir daha sübut edir ki, əsas həyat tərzini və ondan irəli gələn bir çox anlayışları, toy və yas kimi ən qədim kulturoloji faktları əks etdirən dialektizmlərin dərin qatında türkmənşəli leksika durur. Bu əlbəttə ki, etnotəfəkkürün türk genetik yaddasını möhkəm qoruyub saxlamasından irəli gəlir. Lakin etnik rəngarəngliyi ilə seçilən bölgələrimizdə də müxtəlif etnik xalqlar türklərlə bərabər ümumi Azərbaycan mədəniyyətini yarat-

³²² Максимова И.Х. Восточный диалект Башкирского языка. Москва, Наука. 1976. 288 с.

mışlar. Türk, Qafqaz, fars mənşəli kulturlar əsrlər boyunca son-
da bütöv Azərbaycan mədəniyyətini yaratmışlar. Bu bəzi
folklor nümunələrində də əksini tapmışdır:

*Mən aşığəm Türkində,
Talışandə, Türkində.
Qəmlü kömül şad olu,
Nənə-balə qovişəndə (Lerik)*³²³.

Xalçaçılıq terminləri. Xalçaçılıq ən qədim zamanlardan Azər-
baycan ərazisində ən çox yayılmış və rəngarəngliyi ilə seçilən
sənət növüdür. Bu sənət növünün yaranmasının başlanğıc dövrü
elmə tam məlum deyil. Lakin sözsüz ki, yunu yaxşı bilən türklər
yaxşı keyfiyyətli xalça istehsalı ilə məşğul ola bilərdilər. Daha
doğrusu, olmuşlar. İpək ticarətini yüzilliklərlə əllərində saxlayan
qədim türklərin ipək saplardan keyfiyyətli xalça toxumaları
məntiqli görünür. Biz xalçalarda əks olunan naxışların etno mən-
subiyyətinə toxunuruq. Belə ki, mövzumuzun həddində deyil.
Lakin dialektizmdə əks olunan xalçaçılıq terminləri etnolingvistik
təhlil edilmişdir.

Xalçaçılığın bir sənət kimi müxtəlif məktəblərə bölünməsi,
daha doğrusu, ərazi prinsipinə görə təsriflənməsi məhz dialektlərin
təsriflənməsi ilə üst-üstə düşür. Xalçaçılıq haqda məlumatlarda
aşağıdakılar nəzərimizi cəlb etdi:

“Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafı haqqında Herodot, Klavdi
Elian, Ksenofont və başqa qədim dünya tarixçiləri məlumat
vermişlər. Sasanilər dövründə (III-VII əsrlər) Azərbaycanda xalça
sənəti daha da inkişaf etdi, ipəkdən, qızıl-gümüş saplardan nəfis
xalçalar toxundu. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı (VII əsr)
Azərbaycanda toxunan ipək parçalar və rəngarəng xalçalar
haqqında məlumat verir. Qızıl-gümüş saplara toxunan və qaş-
daşla bəzədilən xalça istehsalı XVI-XVII əsrlərdə ənənəvi xarakter
almışdır. Orta əsrlərdə qızıl-gümüş saplardan toxunan xovsuz xal-
çaların əsas istehsal mərkəzləri Təbriz, Şamaxı və Bərdə şəhərləri
idi. Baha başa gəldiyindən əsasən feodallar üçün toxunulan bu cür
xalçalar "zərbaflı" adlanırdı. XVI əsrdə Azərbaycanda olmuş ingilis
səyyahı Antoni Cenkinson Şamaxıda Abdulla xanın yay iqamət-

gahındakı qızıl-gümüş saplara toxunmuş xalça haqqında məlumat
verir. XVII əsr Holland səyyahı Yan Streys Şamaxı hakiminin
atının üstünə salınan çulun qızıl saplara toxunub mirvari və
qiymətli qaş-daşlarla bəzədildiyini xəbər verir.

Azərbaycanın xalça məmulatları və onların bədii xüsusiyyətləri
haqqında orta əsrlərə aid yazılı mənbələrdə maraqlı məlumatlara
rast gəlinir. X əsrə aid "Hüdud əl-ələm" ("Dünyanın sərhədləri")
əsrində naməlum müəllif Muğanda toxunan palaz və çullardan,
Naxçıvanın zili toxunuşlu xalılarından məlumat verir, "Kitabi-
Dədə Qorqud" dastanında Azərbaycanın ipək xalçaları, Əbül Üla
Gəncəvi, Nizami, Xaqaninin (XII əsr) əsərlərində xovlu və xovsuz
xalçalar təənnüm olunur.

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanın Şimalı kiçik feodal-
Şəki, Bakı, Quba, Qarabağ, İrəvan, Gəncə, Naxçıvan, Şirvan, Təb-
riz, Ərdəbil və s. xanlıqlara bölünməyə başladı. Xanlıqlar döv-
ründə xalça istehsalı xeyli genişlənməmiş, hər xanlığın özünün
xalçaçılıq kaxanası olmuşdur. Xanlıqlar dövründə xalçaçılıq
sənətinin inkişafı gələcəkdə xalçaçılıq məktəblərinin adının
yaranmasına zəmin yaratdı.”³²⁴

Bu məktəblərin birini təmsil edən Lerik şivəsində aşağıdakı
xalçaçılıq terminləri qeydə alınmışdır: palaz, kilim, xələç, xələçmə,
cecim, fərş mərfəş-yundan toxunan xalça-palaz yığmaq
üçün istifadə edilir. Alətlər – cəhrə, kirkiz, əlgi, xamə, çuvalduz,
düycə, beşbarməg, ig, pər, quləğ, qol, gəlincü, top, qıç, ox, əlcim -
bir əl tutumu qədər daranmamış yun. Naxış adları - çeşni bağə-
cənəği, igədərmə, qayığ, malgözüz qabırğə, cülmə, dişdəmə.³²⁵

Bildiyimiz kimi, Lerik etno rəngarəngliyi ilə seçilən rayon-
larımızdadır. Lakin verilən nümunələri araşdırarkən maraqlı
nəticələrə gəlinir. *Əlgi, çuvalduz, düycə, beşbarməg, ig, quləğ, qol, gəlincü, top, qıç, ox, əlcim* kimi alət adlarını bildirən leksemlər türk mənşəlidir. Çünki xalçaçılıq üçün lazım olan alətlərin yaranması türk etnosuna aiddir. Xalçaların adları zamana və dəbə görə dəyişə bilərdi. Bir çox leksik qatları araşdırarkən rastlaşdığımız situasiya ilə yenə də rastlaşırıq. Zadəganlar dövrün dəbinə uy-

³²³ Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı, Nurlan. 2007 171s..s.124

³²⁴ az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_xalçaları

³²⁵ Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı, Nurlan. 2007 171s..s.124

ğun olaraq adlandırmada fars mənşəli sözlərdən istifadə etmişlər. Lakin bu əsas qatda türk mənşəli leksikanın pozulmasına təsir edə bilməmişdir. Dərin qat daha mühafizəkar olub, burada türk leksik fondunun qorunmasına nail olmuşdur.

Digər dialekt və şivələrimizdə rast gəlinən xalça və palaz növlərinin adlarına diqqət yetirək: *buzalu*-palaz növü (Bakı), *sumağ* - iri xalça (Bakı, Xaçmaz, Quba), *şəddə* - pambıqdan toxunmuş bəzəkli palaz (Goranboy, Hamamlı, Laçın, Yevlax, Zərdab), *şəltə*-köhnə palaz (Böyük Qarakilsə, Gəncə, Gədəbəy, Qazax, Qusar), *şığa* - qapağzı palaz (Bakı), *taxtamiça* - palaz növü (Şirvan), *ter* – kilim, palaz (Çənbərək).³²⁶

Diqqətimizi bu arada *çin* leksemi çəkdi: çin - xalça, gəbə üçün ayrılmış ip (Bərdə, Cəbrayıl). İpəkçiliyin əsasının Çində qoyulması sırr deyil. Lakin dünyaya ipəyi tanıdan, təkrar edirik, məhz türklərdir. Yüzdilliklərlə ipək ticarəti türklərin əlində olmuşdur. Çin etnoniminin xalça üçün ayrılmış ip mənasında çıxış etməsi təəccüblü deyil. Bu sözün türk leksik qatına aidiyyəti şübhə doğurmur.

Maraqlı dialekt faktlarından biri də bir çox dialekt və şivədə qeydə alınan *sumağ* sözüdür. Belə ki, termin bir çox şivədə yunla bağlı anlayışları bildirir:

süməx - daranmış yun (Ağcabədi, Basarkeçər, Borçalı, Xanlar, Xocavənd, Qax) 2. çirkli yun (Qazax, Qafan, Naxçıvan), *süməy elmək* – yunu daramaq (Xanlar, Xocavənd).

Misallardan da görüldüyü kimi, *süməğ* leksemi xalçaçılıqdan öncə yunla bağlı olmuşdur. Lakin düşünürük ki, sözün kökündə *sü/su* söz kökü durur ki, bu da sülənmək, sürmək, süpürmək, sürü kimi çağdaş sözlərdə, *su* (əsgər), *sülədim* (ordunu gətirib çıxardım) kimi qədim sözlərin mənalarında qeydə alınmışdır. Bir şeyi sıralamaq, düzmək, nizama gətirmək, təmizləmək semantikasi daşıyan söz kökü öncə yunla, sonra xalçaçılıqla bağlı olmuşdur və nəhayət, xalça növünü bildirmişdir.

Düşürük ki, *şığa* palaz növü də xüsusilə diqqət çəkir. Dialektlərimizdə *şöğümaq*, yəni üstünə gəlmək feli işlənməkdədir. Təsədüfi deyil ki, *şığa* məhz qapağzı, yəni gəlib-gedilən yerdə salınan

palazı bildirir.

Qeyd edək ki, *ter* dialekt vahidi Bərdə, Culfa, Gəncə, Hamamlı, Şərur şivələrində xurcun mənasını bildirir və beləliklə də bu leksemin omonim olması meydana çıxır. Söz görüldüyü kimi, dialekt leksikasının bir vaxtlar aktiv fonduna daxil olmuşdur. Lakin həyat tərzində baş verən dəyişikliklər sözün arxaikləşməsinə və dar çərçivədə istifadəsinə səbəb olmuşdur. Söz *təlis* şəkilində Ordubad, Culfa, Zəngilan şivələrində kəsə, Cəlilabad, Gədəbəy, Qazax, Lənkəran, Masallı şivələrində əl-üz dəsmalı, Gəncə şivəsində tut çırpılarkən altına tutulan parça kimi mənalar ifadə edir. Deməli, bütün bunlar yuxarıda dediyimizi təsdiqləyir. *Ter* *tel* söz kökü parça, örtük (müxtəlif təyinatlı, ölçülü, keyfiyyətli) və s. bu kimi anlayışları bildirmək üçün istifadə edilmişdir. Milli mədəniyyətin arxaikləşən fonduna aid leksem palaz növünü bildirərək aktiv xüsusiyyətini qoruyub saxlayır.

Daha bir xalçaçılıq termini kimi Şirvan, İmişli şivələrində istifadə edilən *üşüləməğ* – iki sapı birlikdə burmaq leksemini misal gətirə bilərik. Adından da görüldüyü kimi, iş prosesi terminin adının verilməsinə birbaşa səbəb olmuşdur.

Əlbəttə, Azərbaycan dialektlərində təsadüf edilən xalçaçılıq terminləri rəngarəngliyi ilə seçilir. Lakin diqqəti çəkən məsələ dialekt təsriflənməsi ilə üst-üstə düşən xalçaçılıq məktəblərinin bölgüsüdür. Xanlıqlar zamanına təsadüf edən bu bölgünün dialektlərlə üst-üstə gələn məqamları var.

1. Qeyd edildiyi kimi, ərazi bölgüdür.

2. Məktəblər arasında müəyyən xarakterik fərqlər. Yəni hər bir məktəbə məxsus xüsusiyyətlər.

3. Bölgüyə sığmayan oxşarlıqlar. Yəni Azərbaycan dili dialektlərinin məhəlli prinsip üzrə təsriflənməsinə sığmayan dialektlərarası uyğunluqlar. Misal üçün, cənub qrupuna aid Naxçıvan dialektində şimal-şərq qrupuna aid Bakı dialektinə aid dil hadisəsinin identikliyi. Bu əlbəttə ki, türk tayfalarının Azərbaycan ərazisində yerləşmə trayektoriyasından asılıdır. Tayfalar dil və kultur xüsusiyyətərini özləri ilə daşımışdır. Yerləşdiyi yerdə başqa türk tayfalarına qarşıaraq məhəlli diferensial xüsusiyyətlər

³²⁶ Azərbaycan dialektoloji lüğəti...s.67;532;534

qazanmışdır. Həmin tayfanın bir hissəsi başqa bir yerdə yerləşmiş və eyni adaptasiya prosesi keçmişdir. Bu proses həm dildə, həm həyat tərzində, həm müxtəlif sənətkarlıqda, həm adət və ənənələrdə özünü göstərmişdir.

Adət - ənənə və mərasim leksikasının etnolinqvisistik təhlili

Bildiyimiz kimi, adət və ənənə ilə bağlı leksemlər ikiqat şəkildə etnolinqvisikanın obyektinə çevrilir. Belə ki, həm linqvisitik, həm də etnoqrafik cəhətdən xüsusi dəyər kəsb edirlər. Toy, bayram və yas mərasimlərinin adları hər bir xalqın tarixinin dərin qatlarında özünə yer almış adətləri, inancları, kultları əks etdirir. Bəzi adət adlarının izoqlosunu nəinki şivədə və ya qohum dillərin birində, hətta qədim türklərlə sıx əlaqədə olmuş bir xalqın adətində tapırıq. Əlbəttə, danılmaz faktıdır ki, adət və ənənələr ən çox bölgələdə qorunub saxlanılmışdır. Bu isə həmin bölgələrin şivə leksikasında özünü göstərir. Məsələn, toy və nişan mərasimlərini xüsusi təmtəraqla keçirməyi sevən azərbaycanlılar bu yöndə bütün adətləri konservativ şəkildə qorumağa çalışmışlar. Nişandan əvvəlki gün, nişan günü, hədiyyələr günü, hədiyyələrin adları, toydan əvvəlki gün, toy ərafəsi, toy günü, toydan sonrakı məclislər, toydakı şirniyyat, qohumların rolu, dini toylar və s. o qədər incəliklə, demək olar ki, bütün detallarına qədər nəzərə alınıb ki, hər biri xüsusi ad daşıyır. Toy adətləri bölgələrə görə dəyişir və bu yenə də şivələrdə əks olunur. Qeyd edək ki, bu mərasimlər əksəriyyəti qədim türk adətləri ilə üst-üstə düşür. Belə ki, uyğun adət adlarını biz həm qohum xalqların leksikasında, həm də "Kitabi-Dədə Qorqud" kitabında tapa bilərik.

Əkbər Bayramov çox doğru olaraq vurğulayır ki, xalqa məxsus etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin məcmuyunu, təmərküzləş-

miş formaları, ilk növbədə, həmin xalqın folklor və bədii ədəbiyyat materiallarında "maddiləşir"³²⁷.

Məsələn, cənub bölgələrimiz üçün xarakterik olan üç gün davam edən toy mərasimi şimal-şərq bölgələri üçün yaddır. Lakin toyun üç gün davam etməsi folklorlarda yer ala bilməmişdir. Çoxlu sayda dialekt faktları və folklor nümunələri bu toy adətinin spesifikliyini xüsusi vurğulayır. Bütün regionlarda toy bir neçə mərhələdən ibarət olur. Lakin cənub bölgəsində bu tədbirlər ard-ardına baş verir və konkret zaman kəsiyini əhatə edir. Məsələn, Naxçıvanda üç gün toy aşağıdakı ardıcılıqla baş verir: "Xına gecəsi. Xına gecəsi hakuşka getməklə bitmir, eyni zamanda məclis əhli əlinə-ayağına xına qoyar, qaşlarına rasıx çəkərdilər, səhərə qədər yuxusuz qalıb, deyə-gülə toyun dolmasını bükər, düyüsünü arıtlayar, ət çəkər, eyni vaxtda lətifələr söyləyərdilər. Bu zaman yorğunluqdan gedib yatanları yorğan-döşəyə tikər, saç-saçə hörər, üz-gözlərini gülünc boyayardılar. Səhər oyananlar yorğan-döşəkdən qalxa bilməz, saç-saçə bağlandıqlarından başlarını qaldırdıqları zaman bir-birini incidər, gülüşə səbəb olardılar. Əsl qəhqəhə isə ayna qabağında sir-sifətini görüncə qopardı. Xına gecəsi məzəli olsun deyə, qoca qarılardan biri cavan gəlin kimi geyinər, üz-gözünü bağlayar, barmaqlarına üskük taxar və xına yaxan, dolma bükən, deyib-gülən qadınların yanına gələrdi. Hamı onun rəqs etmək fikrində olduğunu başa düşərdi. Qadınlardan biri qədim bir hava ilə "gəlini" yarı xoş, yarı zor ortalığa çəkər, qalanlar da bir neçə dəqiqəlik iş-gücü buraxıb əl çalardılar. "Gəlin" bu rəqsi barmaqlarındakı üskükləri bir-birinə vuraraq çox məzəli oynayardı. Qaval çalan qadın belə oxuyurdu:

³²⁷ Əkbər Bayramov. "Dədə Qorqud kitabı" dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. Dədə Qorqud dünyası. Bakı, 2004. s. 44 - 52.s.44

*Bu torpağın adı Ənzəli,
Çopur Ağəli!
Bir addım da tullan irəli,
Ay mənim balam!*

"Gəlin" bir az da ortaya gəldikdə nəğmənin davamını oxuyardılar:

*Oyna bənövşəli xamm,
Əlləri şüşəli xanım.*

Bu rəqslər bitər-bitməz qadınlardan biri yalnız "gəlin" in baş yaylığını açar və bu zaman rəqs edənin kim olduğu aşkar olar, gülüş səhərə qədər davam edər. Ortağa çəkilmiş "gəlin" rəqs edə-edə deyər:

*Qaynanam öləndə özüm ağlaram,
Şiş götürüb dabanıman dağlaram.
Eşşək kimi samanıxda bağlaram.
Qaynana, qaynana, xanım qaynana,
Tumanıvı geyim, gedim meydana.*

Rəqs edən "gəlin" yaşlı olduğundan qaynana-gəlin münasibətinə nə qədər sataşsa da, ondan heç kim inciməz. Əksinə, gülüşərdilər. Bəzən hakuşkadaki sözlər həddi-hüdudu aşardı.³²⁸

Xına adətləri ilə bağlı dialekt faktlarına *rasıx* leksemi də aiddir. Misi qızdırıb çoxlu döyürlər (3-4 saat), sonra suda isladırırlar və qaşa çəkirlər. Bu adət qədim xalqların hər birində müşahidə olunan insan üzərində şəkil çəkmə adətlərindən biri kimi Naxçıvanda qorunub saxlanmışdır. Əlbəttə, islam dini şəkil çəkməyi qadağan etdiyindən sonralar yalnız üzü bəzəməklə kifayətlənirdilər. Sözsüz ki, dialektizm bəşər tarixinin ən dərin qatlarını özündə əks etdirir. Düşürük ki, üzde xüsusi boyalarla bəzək vurma, şəkil döymə çağdaş insan üçün də yad deyil. Bütün səmavi dinlərin buna antipatiya ilə yanaşmasına baxmayaraq, makiyaj, tatu və s. boyalı, döymə bəzək üsulları hər zaman dəbdə olmuşdur.

Bəzən bir ifadə bir dialekt və şivədə mənası bilinmədən istifadə edilir. Lakin həmin ifadə hər hansı bir adətin izoq-

losudur. Sadəcə, həmin dialekt və şivədə həmin adət unudulmuşdur. Həmin ifadənin izahına ya başqa bir dialektə, ya da türk xalqlarının birinin etnoleksikasında təsadüf olunur. Misal üçün, Kürdəmirdə belə bir ifadə vardır: "toy tabağı kimi qalıb ortada". Bu ortadan yığışdırılmadan qalan hər hansısa əşyaya deyilir. Toy tabağının nə olması həmin şivə nümayəndələri üçün məlum deyil. Lakin Naxçıvanda toy tabağı bəylə gəlin üçün hazırlanan xonçaya deyilir. Bəy tabağı – böyük olur. Qırmızı ilə bəzəyirlər. Şirniyyatla dolur. Ortaya qoyulur və heç kim ona əl uzada bilməz, yəni heç kim ona toxunmur. Buradan da ifadə vüsət alıbdır: toy tabağı kimi qalıb ortada, yəni heç kim ona toxunmur. Oğlan evindən çalğıcılar gedirlər qız evindən gəlinəndən öncə tabağı gətirirlər. Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, Naxçıvan (eləcə də toyun üç gün davam etdiyi Zəngilanda) toylarda qadın və kişi məclisdə bərabər olur.

Toy adətlərinə aid dialektlərə məxsus leksemlər içərisində gəlinə verilən hədiyyə və cehiz bildiren terminlər xüsusi maraq kəsb edir. Misal üçün: *Dizdayağı* (Naxçıvan). Gəlin içəri girəndə verirlər. Eyni mənada *duzayağı* şəklində Salyan, Kürdəmir, Neftçala şivələrində istifadə olunur. *Dırnax* (Füzuli) isə gəlinə və ya qıza verilən cehizlik heyvandır. Bu sözdə sözsüz ki, qaramal üçün istifadə olunan dırnax sözü əsas olmuşdur. Eləcə də, *haşbəzəyi* - gəlin üçün hədiyyə (Gədəbəy), *bayramçılıx* – gəlinə bayramda verilən hədiyyə (Sabirabad) kimi dialekt faktları bu adətləri təcəssüm etdirir.

Yaxud qədim adətlərimizdən sayılan *başlıq* dialekt və şivə leksikasında geniş yer almışdır. Bu həmin adətin bölgələrdə möhkəm qorunub saxlandığına dəlalət edir. Misallara müraciət edək: *ımacağ*-başlıq gözləntisi (Kürdəmir), *kəsim*-başlıq (Hamamlı), *mehir*-başlıq pulu (Mingəçevir, Oğuz, Şəki), südpulu (Zəngilan), *dışxarci*-qız evinə toyqabağı gedən ərzaq (Ağcabədi), *dizaltı*-başlıq (Hamamlı).³²⁹ Qeyd edək ki, bu adət Türkiyədə də günümüzdə qədər qorunub saxlanmışdır və əsasən *başlıq* adı altında tanınır. Adətin adına "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da rast gəlinir.

³²⁸ Azərbaycan Folkloru Antologiyası. Naxçıvan Folkloru. Naxçıvan 2009 s.116

³²⁹ Azərbaycan dialektoloji lüğəti...s.145:598;

Deməli, etnomədəniyyətdə qız alarkən onun valideynlərini maddi cəhətdən dəyərləndirmək mühüm yer tutmuşdur. Əlbəttə, dəyişən inanclar bu adətin ortadan qalxmasına səbəb ola bilməmişdir. Şivə leksikasında yayılma arealına görə geniş yer alan etnokulturoloji fakt bir daha dediklərimizi sübut edir. Mənşə etibarını ilə leksemlərin hansı dilə aid olması, zənnimizcə, o qədər də önəm daşımır. Belə ki, bu zaman alınma sözlər dilə hazır şəkildə keçib məhz bu adəti işarələmirlər. Yəni leksem dildə alınma bir söz kimi deyil, artıq dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış bir vahid kimi qeyd olunan etnokulturoloji faktı işarələmək üçün istifadə edilmişdir. Misal üçün: türk mənşəli *südpulu*, *umacaq*, *qalın*, *başlıq*, *kəsim* və s. sözlərlə yanaşı, Mingəçevir, Şəki, Oğuz şivələrində həmin mənada istifadə edilən *mehir* sözü arasında etnolingvistik baxımdan heç bir fərq yoxdur. Belə ki, bu leksemlərin hamısı etnokulturoloji baxımdan millidir. Məhz bu səbəbdən bu sözlərin hamısını milli hesab etmək olar.

Toy adətləri ilə bağlı şivə leksikasında yer almış digər leksemlər toyda dostlara, yaxınlara ayrılan rollarla bağlı verilən adları ifadə edir. Belə ki, əksər bölgələrimizdə toy adamının yaxın adamları toyu idarə edir, ortada yemək-içməyə, rəqslərə nəzarət edir, toya salınan hədiyyə pulları qeydə alır, dəvətlər paylayır. Bundan başqa, bəy və gəlinin yaxın dostları toyda xüsusi statusa malik olurlar. Leksik vahidlərə nəzər saldıqda bu leksemlərin adətləri nə qədər düzgün əks etdirdiyinin şahidi oluruq:

Qardaşdıx - bəyin sağdış, soldışı (Basarkeçər, Qazax, Şəmkir, Tovuz), *ulqızdər*-gəlinin sağdış və soldışı (Dərbənd), *həjilix*-gəlinin sağdışi, soldışı (Ağdam, Bərdə, Şuşa, Tərtər), *yanbəyi*- sağdış və soldış (Zaqatala), *sarxeyir*-toyu idarə edən (Şirvan), *ayağçı*-qapı-qapı gəzib mal alıb-satan; *ayağçı* - məclislərdə qulluq edən adam (Lənkəran, Salyan), *ayağıstü* - məclislərdə qulluq edən adam (Quba), *özünəbəy*-bəy (Gədəbəy), *özünənəbəy* (Ağcabədi, Yevlax, Bərdə), *özünəbəylər*-gəlin aparmağa gələnələr (Tovuz), *təlifçi* - toya adam dəvət edən (Şahbuz), *toybabası* - toyu idarə edən (Şahbuz), *toybaşı* (Bərdə), *toyba-*

vası (Bərdə, Borçalı, Qazax, Şəmkir, Yevlax), *toybəyi* (Ağcabədi, Bərdə, Yevlax), *toyxanı*-sərpayı (Tərtər), *xandaçı* - toya dəvət paylayın qadın (Salyan), *toyçu*-çalğıcı (Ağdam, Qazax, Şərur), *sərpayı*-toyu ortada dayanıb idarə edən (Quba, Kürdəmir, Şamaxı, Bakı, Dərbənd), *serxeyil*, *sərxeyir* (Salyan, Neftçala), *kələxuvagi* - gəlinin sağdışi və soldışı (Dərbənd), *padşah*-toyu idarə edən (Bərdə).³³⁰

Ayrıca qeyd edək ki, sağdış və soldış adəti “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da qeyd olunmuşdur. Dastanda bəyin dostları kimi: *sağdıç-sağdış*³³¹ leksemləri işlənmişdir. Etnoyadlaşın dərin qatlarında möhkəmlənmiş adət, əlbəttə ki, bəyə gəlin aparmaqda yardım etmək məqsədi daşımışdır. Yada salmaq yerinə düşər ki, kürəkən terminini şərh edərkən özbək dilinin namanqan şivəsində *küüknəvar*-gəlini aparmağa gələn bəyin adamları leksemini qeydə almışdıq. Bu adətin türk tayfalarının hamısında bir zamanlar mövcud olması şübhə doğurmur. Lakin *sağdış-soldış* terminlərinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənməsini nəzərə alaraq bu gün dilimizdə məhz oğuz elementi kimi qəbul edirik. Xüsusi diqqət çəkən məsələlərdən biri də toyu idarə edən adamlara qərb və cənub dialektlərində verilən hörmət əlaməti olan titullardır: *toybabası*/*toybavası*, *toyxanı*, *toybəyi*, *toybaşı*. Bu həmin bölgələrdə o şəxslərə xüsusi diqqətin göstəricisidir. Şimal-şərq dialekt və şivə leksikasında həmin şəxs ya alınma sözlə, ya titulsuz sözlə ifadə olunur: *sərpayı* (f. baş-ayaq), ayaqçı, ayaqüstü, və s. Bu yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bölgələrimizdə toy adətlərinin fərqliliyindən irəli gəlir. Cənub və qərb bölgələrində uzun zaman (üç gün) içərisində baş verən toy məclisi həmin şəxsdən xüsusi idarəçilik qabiliyyəti tələb edirdi. Qonaqları yaxşı qarşılamaq, yerləşdirmək, rəqslərə nəzarət etmək üç gün ərzində, əlbəttə ki, böyük məsuliyyət idi və bu özünü şivə leksikasında mütləq halda göstərir. Qeyd edək ki, fars mənşəli *sərpayı* sözü də baş və ayaq sözlərindən ibarətdir, yəni başdan ayağa məclisi idarə edən şəxs anlamını ifadə edir.

³³⁰ Azərbaycan dialektoloji lüğəti...s. 311:29;628:477;438:252;573;485:296;446

³³¹ “Kitabi-Dədə Qorqud” un izahlı lüğəti. Bakı. Elm. 1999. 203 s.148

Xüsusi diqqəti, əlbəttə ki, toy yeməklərinin adları çəkir. Toyun müxtəlif günlərində bişirilən bu yeməklərin adları etnomədəniyyəti ən çox özündə əks etdirən komponentlərdir. Məsələn: *həciəsi*-toydan sonra oğlan evindən göndərilən plov (Bakı), *ağamət*-qız evinə aparılan meyvə (Ağbaba), *elçipilov*-toydan sonra oğlan evinə göndərilən yemək (Lənkəran), *görali* – quda sovqatı (Borçalı), *gülvəng* - toyda gəlin gətirilən zaman verilən yemək (Tovuz), *xanda* - toya dəvət edilən adama verilən şirniyyat, *şah* - bəy, ya gəlin üçün şirniyyatla bəzədilmiş budaq (Borçalı, Daşkəsən, Tərtər), *heşgivaş* - gəlinin başına səpilən şirniyyat (Salyan, Sabirabad).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, sovqat səciyyəli və ənənə xarakterli bu yemək adlarına müxtəlif şəkildə qohum türk dillərində də rast gəlinir: *kapka bavırsaq* - toy yeməkləri, *sakar* – toy şirniyyatı (çuvaş)³³²; *tişü* - toy şirniyyatı, *kıymaq* – içi doldurulmuş toy şirniyyatı (*katık, koda aşı* (quda aşı)³³³; *şaparmaa* - toy şirniyyatı³³⁴. Qohum dillərdən verilən nümunələrdən ən çox diqqətimizi çəkən özbək dilinin namanqan şivəsinə aid toy şirniyyatını bildirən *şapaarma* ləksimidir. Yada salmaq yerinə düşər ki, *şappa-xeyir* sözü Bakı dialektində yeni doğulmuş körpəyə ad qoyma mərasimidir, yəni xeyir iş üçün düzənlənən ziyafətdir. Deməli, *şapa* söz kökünün türk xalqlarında xeyir iş üçün düzənlənən bir yemək və ya ziyafət olması şübhə doğurmur. Lakin sözün yayılma arealının eyni zamanda həm geniş (Orta Asiyadan Azərbaycana qədər), həm də dar (hər dilin bir dialekti və ya şivəsində) olması ləksimin arxaikləşməsindən, ümumtürk ləksik səviyyəsində işlənmə tezliyinin aşağı düşməsindən xəbər verir.

Quda sovqatı anlamında işlənən *görali* sözü bir çox toy mərasimlərinin söz kökündə iştirak edən gör felindən yaranmışdır: *boygörümü, üzgörünçəyi* və s. Bundan belə nəticə hasil olur

³³² Байзитова. Ф.С. Наименование молочных продуктов в башкирских говорах / Вопросы лексикологии и лексикографии Башкирского языка. Уфа. 1983. с.49-57

³³³ Атамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. Ташкент, Наука, 1974. 342 с.с.129

³³⁴ Атамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. Ташкент, Наука. 1974. 342 с.с.143

ki, gör felini azərbaycanlıların təfəkküründə gəlinlə bağlı bir çox funksiyaların adlandırılmasında iştirak etmək hüququ qazanmışdır. Gəlin və onunla bağlı insanlara sovqat və hədiyyə vermək alt şüurda gəlini görməklə assosiasiya edilmişdir. Müqayisə edək, tatar dilində həmin ifadə *quda aşı* mürəkkəb sözü ilə reallaşmışdır. Biz yuxarıda Kürdəmir şivəsində toy şirniyyatını ifadə edən və bir çox türk dillərində izoqlonusunu tapmış *külçə* ləksik vahidini təhlil etdiyimizdən, yenidən təkrara lüzüm bilmədik. Lənkəran şivəsində qeydə alınmış *elçipilov* sözü isə eyni zamanda daha bir adəti özündə əks etdirir –elçiliyi. Yəni elçi gəlib xeyir işə səbəb olanlar üçün yemək payı. Qeyd etməliyik ki, bəzi toy şirniyyatları alınma sözlərlə ifadə olunmuşlar: *gülvəng, xanda, şah, heşgivaş* və s. Düşünürük ki, alınma vahidlərin toy şirniyyatlarında iştirakı müxtəlif etnomədəni səbəblərlə izah oluna bilər. Belə ki, buna səbəb ekstralinqviistik hadisə - adətin başqa etnosdan mənimsənilməsi də ola bilər, eyni zamanda linqviistik hadisə - alınma ləksik vahidin milli sözü sıxışdıraraq onun yerinə işlənməsi də ola bilər. Toyda gəlin gələn zaman verilən yeməyin adının alınma olması ekstralinqviistik hadisədir. Belə ki, bütün türk xalqlarında gəlinin gəlişinin xüsusi yeməklə qeyd olunması nəzərə çarpır. Sözün Tovuz şivəsində alınma sözlə ifadəsi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, alınma ləksik vahidin işlənmə tezliyinə görə üstünlük qazanmasıdır. Lakin bəzən elə adətlər var ki, onlar *regionda* yaşayan bir çox xalqlarda özünü göstərir. Məsələn üçün, *heşgivaş* sözü gəlinin başına tökülən şirniyyatı bildirir. Deməli olar ki, bütün mədəni xalqlarda gəlin çıxarkən onun başına uğurlu nəyinsə səpilməsi adət halını almışdır. Məhz bu səbəbdən də belə bir adəti ifadə edən ləksimin yadmənsəli olması təəccüb doğurmur.

Bəzi dialekt vahidləri toyun keçirilmə xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bildiyimiz kimi, islam dini musiqili və əyləncəli toyları yasaq etmişdir. Qədim türk toy adətinə əsasən, azərbaycanlılar bu mərasimi məişətdə geniş və təmtəraqlı şəkildə qeyd etmişlər. Lakin dinin təsiri az da olsa, özünü göstərmişdir: *qoldantutma*-musiqisiz toy(Ağcabədi), *peyğəmbəritoy*-çalğısız toy (Ağcabədi)

di), *südəfi toy*-çalğısız toy (İmişli).³³⁵

Göründüyü kimi, belə toy adətlərinin adları dialekt leksikasında özünə geniş yer ala bilməmişdir. Lakin mövcud dialekt faktları şəksiz ekstralingvistik hadisənin - dini inancların adətlərdə əks olunmasını göstərir. Toyun müxtəlif günlərdə qeyd olunması Azərbaycanın bütün bölgələri üçün xarakterikdir. Belə ki, bəzi regionlarda toy günləri dalbadal bir-birini izləyir və 3 gün davam edir, bəziləri isə yaxın və nisbətən uzaq günlərə təsadüf edir ki, bu da əlbəttə, həmin günlərin adlandırılmasını labüd etmişdir: *qızıyığıdı* - qız toyu (Ağdaş), *paltarkəsdi*- (Şamaxı); *paltarkəsdi* (Bakı); *parça* - (Ağdaş Zərdab), *şəltə* -(Şəki), *bazarrıg* - (Kürdəmir) - qız toyunun növləri, yəni əsas əhəmiyyəti gəlinə toydan əvvəl oğlan tərəfin verdiyi hədiyyələrin təmtəraqlı şəkildə təqdim olunmasıdır. Qeyd edək ki, həmin adət "Kitabi-Dədə Qorqud"da *qalın* termini ilə ifadə olunubdur. Həmin mənada Basarkeçər şivəsində *qıvrım* (yəni gəlinə verilən hədiyyə) sözü işlənir. Lakin bəzən bəy toyunun da ayrıca sözlə ifadəsi diqqəti cəlb edir: *bəybaşı*-kişi toyu (Salyan), *yegəl*-oğlan evində olan toy (Ordubad). *Yengə+gəl* kimi izah oluna bilən bu toy növünün adı şəksiz türk leksik qatına aiddir.

Toy mərasimləri ilə bağlı leksemlər Azərbaycan dili dialektlərində çoxsaylı vahidlərlə ifadə olunmuşdur. Şəksiz bu dialekt faktları azərbaycanlıların toya olan münasibətini və bu münasibətin təfəkkürdə necə assosiasiya olunmasının təzahürüdür. Hər bir xüsusi hadisəni məsləhətləşməyi, el-oba ilə paylaşmağı sevən azərbaycanlılar toy kimi əhəmiyyətli hadisəni bir neçə dəfə yığışb məsləhətləşməyi vacib bilmişlər: *gəhənaşi*-məsləhət gecəsi toydan əvvəl (Quba), həmin mənada *gələşməg* (Qax), məsləhət axşamı (Kürdəmir), *yazıyazı* - məsləhət axşamı (Salyan), *yolkəssi*-məsləhət axşamı (İmişli) və s. Toydan əvvəl yığışb hamılıqla toyu qeyd etmək kimi adətləri *ciyəraxşamı*, *toyaxşamı* kimi etnodialektizmlər də ifadə edir. Qaxda işlədilən *gələşməg* sözü qədim türk leksikasına aid olub, məsləhətləşmək mənasını verir. Qeyd edək ki, söz türkmən dilinin qaradaşlı dialektində də *geneştöy* (böyük toya hazırlanmaq üçün məsləhət

gecəsi) şəklində işlənir.³³⁶ Quba dialektində işlədilən *gəhənaşi* sözünün kökü-gəh yuxarıda təhlil etdiyimiz bir sıra sözlər kimi alınmadır, lakin ümumilikdə milli bir adəti - toydan öncə məsləhətləşmə gecəsini ifadə etdiyi üçün milli hesab oluna bilər. Toyun bir neçə gün qeyd olunması və hər günün ayrıca adlandırılması bütün türk dilləri üçün xarakterikdir. Misal üçün, özbək dilinin namanqan şivəsində *soldi*- toyun 3-4 cü günləri gəlinin qohumlarının şərəfinə düzənlənən ziyafət; *tuygələr*- toydan öncə gəlinin oğlan evi tərəfindən verilən hədiyyələri qəbul etmə mərasimi; *uzoştı*, *yuzoçyar* - toydan sonra gəlinin yeni qohumlarına tanıtılması. Qeyd edək ki, bu məqamda nəinki adətlər, hətta leksik vahidlər üst-üstə düşür: *üzgörüncəyi* (Şəki), *üzgörüncəyi* (Kürdəmir), *üzəçixdı* (əksər şivələr), *boygördü* (Füzuli) və s. Eyni ilə bu mənada şivələrimizdə türkmənşəli başqa leksemlər də geniş şəkildə istifadə olunur: *ələpə* - toyan sonra oğlan evində qonaqlıq (Şuşa); 2. gəlin və bəyin ilk dəfə qız atasını görməyə getməsi (Naxçıvan), *yengyani* (Oğuz), *yeryığıdı* (Sabirabad), *duağaldı* (Ağcabədi), *duağqapba* (Basarkeçər, Cəbrayıl, Naxçıvan, Şərur, Zəngilan), *duvağalma* (Yevlax), *ayaqaşdı* *ə:ğaşdı* - gəlinin ata-anasıgilə bəylə gəlinin ilk gedişi (Ağsu, Kürdəmir), *yolaşma*- gəlinin ata-anasıgilə bəylə gəlinin ilk gedişi (Bərdə) və s. Qeyd edək ki, *duağaldı*, *duağqapba*, *duvağalma* kimi adlar oğuz elementi güclü olan bölgələrdə, *üzgörüncəyi*, *üzgörüncəyi*, *üzəçixdı* kimi leksemlər qıpçaq elementləri güclü olan dialektlərdə yayılmışdır. Duvağı alıb qaçma adəti yayıldığı bütün regionlarda, demək olar ki, cüzi fərqlərlə eynidir.

Toy adətləri ilə bağlı dialekt sözləri sırasına rəqs adları da daxildir. Toylarda rəqs adlarını ifadə edən dialekt vahidləri xüsusi koloritə malikdir: *atdandırma*-toyda atlılar ata minən zaman çalınan musiqi (Şəmkir), *atquvani*- atlılar ata minən zaman çalınan musiqi (Xaçmaz), *bəyallısı*-bəy rəqsi (Ordubad), *haquşqa*-toy rəqsi (Qaraklisə). Göründüyü kimi, rəqs adları türkmənşəli sözlərdən ibarətdir. Bu isə həmin adətlərin

³³⁵ Azərbaycan dialektoloji lüğəti...s.338:534

³³⁶ Ареальные исследования по Башкирской диалектологии и ономастике Башкирии. Уфа. Китап. 1988, 264 с. s.29

sırf Azərbaycan türklərinə, heç bir qonşu xalqın kulturununun qatışıqı olmadan aid olmasından xəbər verir.

Düşünürük ki, adət və ənənələrə aid maraq kəsb edən dialekt faktlarına ziyafət mənasında işlənən leksik vahidlər də aiddir: *şilan*-böyük qonaqlıq (Oğuz, Təbriz), *şila-* (Ağbaba, Ağdam, Borçalı, Cəbrayıl, Lerik, Gədəbəy, Goranboy, Xanlar, Zəngilan və Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri), *şiləsi*- yemək (İrəvan), *şilan*-bol (Göyçay), *şimig*-bolluq(imişli), *şulli*-duru xəşil, *şüllü*-duru yemək (Kürdəmir), *şingamı*-iştahlı (Oğuz) sözlərində qonaqlıq və yemək adlarının eyni kökdən olması təəccüblü deyil. Belə ki, bir çox dillərdə, misal üçün, rus dilində *pir* sözü qonaqlıq bildirir. Ondən irəli gələrək *piroq*, *pirojki* kimi yemək adları yaranmışdır. Lakin düşünürük ki, bu sözün ilkin mənası yemək qonaqlığı deyil, məhz adamların toplandığı yeri bildirmişdir. Misal üçün, dialekt və şivələrdə rast gəlinən: *şemiy*-kənd, oba, yaşayış məntəqəsi (Ağdərə, Bolnisi, Borçalı, Böyük Qarakilsə, Gəncə, Goranboy, Hamamlı, Xanlar, Qazax, Oğuz, Tovuz, Yevlax), həmin mənada *şemiy* (İrəvan) 2. çoxlu adam yığılan yer (Zəngilan), *şinqanlı-şən* (Mingəçevir, Şəki) leksemləri məhz söylədiyimiz kimi, insanların sıx olduğu yeri bildirir. Əlbəttə, insan toplumunu bildirən qədim leksem asanlıqla qonaqlığı bildirmişdir. Sözsüz ki, leksik vahidin bu qədər geniş semantik dəyişməsi ən dərin türk leksik qatını əks etdirir. *Şil* söz kökü qədim yazılı abidələrdə aşağıdakı kimi əks olunmuşdur:

Kitabi- Dədə Qorqud	Şülən- qonaqlıq, bol yemək -içmə məclisi
Kitabi-Dədə Qorqud	Şülənli – yeməkili və eyni zamanda yemək növü

Biz yuxarıda *şila* leksemini dəfələrlə etnolinqvistik analizdən keçirmişik. Əlavə olaraq qeyd edək ki, söz Özbəkistan qazaxlarının dialektində də *şəüle* şəklində ətli düyü sıyığını bildirir. Deməli, *şii/şi* yemək və ya yeməyin çox olduğu anlamına gəlir.

Toy adətlərini özündə əks etdirən dialekt vahidləri bəzən bütün dünyada müxtəlif cür təzahür edən hədiyyə vermə üsullarını əks etdirir. Misal üçün: *nəmər* (Ağdərə, Qazax, Cəb-

rayıl, Gəncə, Hamamlı, İmişli, Laçın, Mingəçevir, Sabirabad, Tərtər); *toyana*-toyda verilən pul (Göyçay); *döyran*-toyda pul yığma (Şəki, Şamaxı). Azərbaycan toyları hədsiz dərəcədə keçirildiyinə görə və yemək ziyafəti toylarda mütləq olması səbəbi ilə gələn qonaqlar toy sahibinə xeyir işində maddi yardım göstərmək məqsədi ilə toy hədiyyəsini pul şəklində verirlər. Bu, Azərbaycan toylarının spesifik toy hədiyyəsidir. Məhz bu səbəbdən də toyda pul yığma müxtəlif leksemlərlə ifadə olunmuşdur. Düşünürük ki, bu dialektizmlərin hansı mənşəli sözlə ifadə olunması o qədər də önəm daşımır. Çünki bu tipli sözlər tarixi gerçəkliyi deyil, müasir Azərbaycan adətlərini əks etdirir.

Bəzi adətlər dediyimiz kimi, yavaş-yavaş ortadan qalxır. Bu sıraya *qapıbasma* və *qapıkəsmə* adətləri aiddir. Bu leksemlərin anlamı gəlini apararkən qapını kəsib pul almaqdan ibarətdir. Bu adət Türkiyədə də mövcuddur və bəzi yerlərdə qorunub saxlanılmışdır.

Toy bütün dünyada mədəni cəmiyyətin ən qədim adətlərindən biridir. Sözsüz ki, toy adəti ilə bağlı dialektizmlər çox qədim tayfa dil elementlərini daşıyır. Bu səbəbdən heç təəccüblü deyil ki, bəzi adətlərin oxşar cəhətini biz tatar, başqırd, türk və s. türk xalqlarında tapırıq. Toyla bağlı dialektizmlərin etnolinqvistik təhlili bir daha sübut edir ki, adətlərin ən dərin qatında məhz türk mənşəli leksika durur. Bu leksik vahidlər ya hər hansı bir türk tayfasının, ya da ümumtürk səciyyə daşıyan adətlərin davamı kimi çıxış edir. Rats gəlinən alınma leksemlər adətlərin üst qatına, (misal üçün gəlinin başına tökülən şirniyyat, gəlin gələrkən verilən yemək), yəni sonradan yaranmış və ya mənimsənmiş çox da mühüm olmayan və ya mədəni universali kimi qəbul etdiyimiz adətləri bildirir. Bu, toy adətlərinin etnotəfəkkürü nə qədər dərinədən əks etdirdiyinin sübutudur. Lakin bu gün qloballaşan dünyada qloballaşma yalnız şəhər toy adətləri olmadı. Kənd və rayonlarımız toyun şəhər formasına daha çox üstünlük verirlər. Düşünürük ki, bu sahəyə aid dialekt vahidlərinin etnolinqvistik təhlili məhz bu səbəbdən vacibdir. Ölüb gedən adətlərin qeydə alınması onların izsiz silinməsinin qarşısını alacaqdır.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ən qədim adətlər yalnız toyla bağlı deyil. Yas və dəfn mərasimləri xalqın etnogenezində iştirak etmiş tayfaların neçə-neçə dəyişən inancını əks etdirir. Bəzi sözlərin etnolinqivistik təhlili bizə ən uzaq ölkələrlə nə zamansa olmuş sıx mədəni əlaqələrin olduğunu göstərir. Məsələn, *ağızacısı*-yas halvası (Təbriz), *ülüş-qəbiristanlıqda* verilən halva-yuxa (Kürdəmir), *ülüş/ürüş* - halva-çörək (Ucar, Ağdam, Şuşa, Sabirabad, Salyan, Ağcabədi) kimi dialekt faktları, əslində, islama görə bildiyimiz ehsan anlamını daşıyır. Bu adətlər məhz qəbir üstündə paylanır və qəbirüstü səciyyə daşıyır. Şübhəsiz, bu adətlər islama qədərki adətlərin izləridir. Məsələn üçün, Kürdəmirin bəzi kəndlərində dəfn günü ölü yiyəsi pul paylayır. Bu adətin artıq səbəbini unudan kürdəmirililər bunu dəyişən inancları – islamla bağlayırlar. Lakin bu gün də adətə bağlı olan çinlilər dəfn günü ya şirin şey paylayırlar (göz yaşından yaranan ağızacısını aparmaq üçün), ya da pul paylayırlar – mütləq halda şirin bir şey alıb ağız acısını aparmaq üçün. Sözsüz ki, *ülüş/ürüş/ülüş* də məhz həmin funksionu daşıyır. Kürdəmirililərin payladığı pul da bir zamanlar həmin məqsədi daşıyırdı. Qeyd edək ki, *ülüş* qədim türk leksik qatına aid bir leksik vahiddir. Söz başqa şivələrdə pay bildirir: *pay-tüş* (Bakı), *pay-ülüş* (Gəncə), *pay-ürüş* (Qax, Şəki). Qeyd edək ki, Qax, Balakən bölgələrinin də dəfn mərasimində şirin bir şey paylayırlar. Həmin adətin Çində təzahürü, sözsüz ki, bizi qədim hunlara və onların çinlilərlə minilliklərlə davam edən əlaqələrinə aparır. Bu gün islamın təsiri altında ərəb mənşəli halva ağızacısı, *ülüş/ürüş/ülüş* kimi başa düşülür. Lakin Balakən zonasında şirniyyat paylanarkən sırf halva nəzərdə tutulmur, bu istənilən şirniyyat ola bilər. Biz bütün dediklərimizi nəzərə alaraq, yuxarıda bu adətlə bağlı dialektizmləri qədim hun elementi kimi qəbul edirik.

Dəfn mərasimlərində mütləq halda qədim inanclar iştirak edir. Azərbaycanlıların islamı qəbul etməsi hələ o demək deyil ki, bütün inanclar səssiz ölüb getmişdir. Yazılı abidələri yandırmaq məhv etmək hələ o xalqın kulturunu tam məhv etmək anlamına gəlmir. Ərəblər bütün yazılı abidələri kafir yazısı adı

altında məhv etdilər. Lakin adət və ənənələr yazıdan daha qüvvətli olub etnokulturu yaşatdı. Zəngilan şivəsində dəfn zamanı *kafir-kosu qorxutmaq* adı altında bir adət varmış. Üç gün ölünün dəfn olunduğu yerdə baş tərəfindən ocaq qalayarmışlar. Ocaq üç gün söndürülməzmiş. Odun xüsusi qoruyucu qüvvəyə malik olmasına bütün qədim xalqların inanclarında rast gəlmək olar. Bu adət atəşpərəstlikdən daha qədim dövrə təsadüf edir. İnsanın süni odu kəşf etməsi, yəni ocaq qalama üsulunun kəşfi onda bu hadisəyə mifik don geydirməsi ilə üst-üstə düşür. Ölünü əsas üç gün qorumaq (ruh bədəndən tam ayrılana qədər) da müqəddəs odun üzərinə düşmüşdür.

Yasda xüsusi ağı demək lap qədimdən bütün xalqlarda adət olmuşdur. Ölüləri şərəflə o dünyaya yola salmaq, demək olar ki, bütün dinlərdə aparıcı olmuşdur. Azərbaycanda islam dininin və sonradan kommunist rejiminin bütün təsirinə baxmayaraq bu adət qorunub saxlanılmışdır. Əlbəttə, XXI əsrdə belə adətlərə çox az sayda mədəni və inkişaf etmiş xalqlarda rast gəlinir. Lakin danılmaz faktıdır ki, Azərbaycanda bu adət qorunub saxlanmışdır və dialekt faktları bunu əks etdirir: *yedici-ağıdeyən* (İsmayılı), *oxsalmaq*- ölü üçün ağlamaq (Şamaxı) və s.

Etnoqrafiyanın tədqiqat obyektini olan və eyni zamanda linqvistik terminlərlə ifadə olunan adət-ənənə ilə bağlı leksemlər, tarixin, eyni zamanda etnosun təfəkkürünün güzgüsüdür. Hər dəyişən adət etnosun dəyişən psixologiyasına, dünyanı qavramasında baş verən yeniliklərə işarədir. Lakin eyni zamanda tarixin zamanımıza qədər gəlib çatan əvəzsiz abidələridir.

Qida leksikasının etnolinqivistik təhlili

Meyvə və tərəvəz adlarının təhlili. Qeyd etmək gərkdir ki, Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasında meyvə və tərəvəz adlarının böyük hissəsi yad mənşəlidir. Bu, əlbəttə ki, bağçılıq sahəsinin daha sonralar vüsət alması ilə bağlıdır. Lakin Azərbaycan dialekt leksikasının təhlili bizə əsas verir hesab edək ki, üzümçülük bir bağçılıq sahəsi kimi başqa bağ meyvələrinin yetişdirilməsindən daha erkən başlamışdır. Azərbaycanın bütün

dialektlərini əhatə edən ümumi hal müşahidə olunur: üzümçülük terminləri və onunla bağlı sözlər qədim leksik qatı özlərində əks etdirlər də, daim dinamik inkişaf edirlər. Növ çeşidinin rəngarəngliyi diqqəti xüsusilə cəlb edir: ağşeşə (Ağcabədi), gəlinbarmağı (Bakı), gürdəx-üzüm salxımı (Cəbrayıl, Zəngilan), hazarı, keçimcəyi, qızılızüm (Ağdam), xatini (Bakı) irişbabanöv (Ağdam, Füzuli), keçimcəyi-növ (Ağdam, Bakı, Cəbrayıl, Göyçay, Mingəçevir, Kürəmir, Ucar), keçimcəg-növ (Dərbənd), ətüzüm (Xocavənd), meviz (Culfa, Ordubad), qarəsərmə (Naxçıvan), qızbiləri (Zəngilan), nənəmüzümü (Cəbrayıl), pişi-üzümü (Culfa), sabahi (Gəncə), sabuni (Göyçay), sahabi (Naxçıvan), sapseyrək (Ağdam), sarmayı (Ağdam), sirkeyi, siyafır (Bakı), şaxşaqı (Ağdam, Ağcabədi, Tərtər), şireyi (Bakı), şirvaşah (Kürdəmir), kişmiş (Kürdəmir), dəmiri-üzüm növü (Ağdam) bərxsaflax-üzüm növü (Tərtər)³³⁷ və s. Göründüyü kimi, leksemlərin əksəriyyəti türkmənşəlidir. Bir neçə leksem isə böyük arealları əhatə edir: keçimcəyi, şaxşaqı, irişbaba və s. Bu isə öz növbəsində sübut edir ki, bu növlərin yetişdirilməsi qədim bir ənənənin davamı kimi təzhür edir. Üzümçülüğün qədim bir sahə olduğunun "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da şahidi oluruz: "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nda Dəli Domrul aman istərkən deyir:

Bizim böyük sahəli dağlarımız olur.

O dağlarımızda bağlarımız olur,

O bağların qara salxımlı üzümü olur.

O üzümü sıxırlar. Al şərəbi olur.

Üzümçülüklə və onun emalı ilə bağlı dialekt və şivələrimizdə xüsusi terminlər mövcuddur: çərəüş/çərə:üz - üzüm əzmək üçün alət (Göyçay, Ağdarə), çərəz - üzüm emal olunan yer (Meğri, Ordubad), mevlik - üzümlük (Culfa, Ordubad) kərə:üzüm sıxan alət (Kürdəmir), abqora-üzüm suyu (Bakı, Kürdəmir).

Üzümçülüklə bağlı leksik qatın təhlili bizə söyləməyə əsas verir ki, bu sahə ilə bağlı hazarı, keçimcəyi, qızılızüm dialekt vahidlərinin yaranması, əsas etibarilə, Azərbaycanda ar-

tıq müxtəlif türk tayfa dil ünsürləri qarışdığı bir zamana təsadüf edir. Bundan irəli gələrək bu dialekt vahidlərini biz tayfa elementlərinə bölmədən türkmənşəli və alınma olaraq iki yerə ayıra bilərik. Türkmənşəli üzümçülük terminləri: keçimcəyi, pişiüzümü, ətüzüm, ağşeşə, keçimcəg, gəlinbarmağı, qızbiləri, nənəmüzümü, hazarı, qızılızüm, sarmayı, sapseyrək və s. çoxusu təsvir xarakteri daşıyır. Təmsil etdikləri şivələrin yalnız fonetik xüsusiyyətinə görə seçilirlər. Məsələn üçün: *keçimcəyi* oğuz dil xüsusiyyətini əks etdirdiyi halda, *keçimcəg* qıpçaq elementi kimi çıxış edir. Bəzi üzüm növ adları tayfa adı ilə bağlıdır. Məsələn üçün, hazarı üzüm növünün adı qədim türk tayfasının adını daşıyır. Lakin bu o demək deyil ki, həmin tayfanın fonetik elementlərini daşıyır. Fars mənşəli adların üzüm növ adlarında mövcudluğu, əlbəttə, birbaşa tarixlə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycanda uzun zaman zadəganların fars dilinə üstünlük verməsi nəzərə alınarsa, onlar üçün xüsusi hazırlanan üzüm növlərinin fars sözləri ilə adlandırılması məntiqlidir. Düşünürük ki, dialektlərimizdə fars mənşəli üzüm növlərinin adları məhz bir ara dəbdə olmuş formaların qalığı kimi təzahür edir. Belə bir tendensiyanı bu gün rus dili və qismən fransız və ingilis dilləri ilə bağlı da müşahidə etmək mümkündür. Yəni üzüm növlərinin fars mənşəli adları hələ o demək deyil ki, mütləq halda o növü ilk dəfə fars dilli əhali yetişdirmişdir. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, üzüm növlərinin adlarında türkmənşəli leksika üstünlük təşkil edir.

Dialekt və şivələrimizdə maraqlı cəhətlərdən biri də qarğıdalını bildiren dialekt vahidləridir. Belə ki, bu leksemlərin bəzisi Ərəbistanla bağlıdır. Müqayisə edək:

Bakı, Cəbrayıl, Dəvəçi, Zəngilan	Peyğəmbəri
Astara, Zəngilan, Culfa, Qax, Qazax, Ordubad, Şərur, Naxçıvan, İrəvan	Məko
Quba	Hacıbuğda
Ordubad	Xəmbər
Bakı	Ka:ba:kəba
Afənsi	Lazut

³³⁷ Azərbaycan dialektoloji lüğəti...s.6:191;520:482

İlahə Qurbanova

Salyan	Peyğambığıda
Quba, Laçın	Peyğəmbər
Şirvan	Peyğəmbərbugda
Biləsuvar	Peyəmbuğda
Quba	Pəğəmbərbugda
Bakı, Şamaxı	Şormaçağıda
Quba	Şormaçağıda

Qeyd etmək yerinə düşər ki, türk (Türkiyə) dilində də qarğıdalı mısır (Misir) adlanır. Bu adların əksəriyyətinin Ərəbistanla (məkə-Məkkə, peyğəmbəri-Məhəmməd peyğəmbərin vətəni, ka:bə/kəbə-Kəbə, hacıbuğda-həccdən, Məkkədən gələn buğda və s.) bağlı olması təəccüb doğurur. Belə ki, bu bitki, ümumilikdə götürəndə, bütün dünyaya Amerika qitəsindən. Lakin bizim şivə leksikamızda (həmçinin türk dilində) bu bitkinin ərəblərlə assosiasiya edilməsi təəccüblüdür və məntiqi olaraq belə nəticə hasil olur ki, regiondakı türk xalqlarının bu bitki ilə təması ərəblər vasitəsilə baş vermişdir.

Daha bir meyvə adının dialektlərdə rəngarəngliyi diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, bu meyvənin istər ədəbi dildə, istərsə də dialekt və şivələrdə mövcud olan əksər adlarının əsasında dayanan konkret bir söz kökü diqqəti cəlb edir. Misallara müraciət edək:

Göyçay	Bəhli
Zəngilan	Gilanar
Şəki	Şorbalı
Lerik	Alu
Qazax	Nargilə

Albalı sözündə də “alu” hissəciyi diqqəti cəlb edir. Dialektlərdə işlənən bütün variantların tərkibində də bu element var: alabəhli, ba:lı gilə, bəhli, şorba:lı, tuşbalı.

Al+balu

Alabəhli (Qəbələ, Quba) – albalı (Alabəhli çiçəy açıp)

Ba:lı gilə (Qazax) – albalı

Bəhli (Zərdab) – albalı (Bəhli yavaş-yavaş qızarıp)
 Nargilə (Qazax) – albalı
 Şorba:lı (Şəki) – albalı
 Tuşbalı (Balakən, Zaqatala) – albalı
 Alanayı (Ordubad) – şaftalı növü
 Albuxara (Təbriz) – gavalı
 Alı (Şərur) – gavalı növü (Alını aşağıkı ağaşdan yığ)
 Alımça (Qazax) – alça
 Albuxara (Təbriz) – gavalı
 Alı (Şərur) – gavalı növü (Alını aşağıkı ağaşdan yığ)
 Ali (Naxçıvan)- albuxara (Biraz ali gətmişdim)
 Alu (Şərur) – gavalı (Gavalıya bizdə alu deyillər)
 Alıvəllatma (Çənbərək) – alağ otu (Güzdüyün alıvəllatma
 çəx dix' deyn a:di içində alıvəllatma yoxdu)
 Ali (Naxçıvan)- albuxara (Biraz ali gətmişdim)
 Alu (Şərur) – gavalı (Gavalıya bizdə alu deyillər)
 Aluc (Quba) – alça (Git, ağajdan aluc də)
 Daşalı (Ağdam) – bərk gavalı növü (Daşalı da bir yeməli
 şeydimi yeyirsən?)
 Vəzirəli (Ordubad) – gavalı
 Məzəgavalısı (Gəncə) – turş gavalı
 Alanayı (Ordubad) – şaftalı növü
 Tuşbalı (Balakən, Zaqatala)
 Bəlgə (Bakı) – şaftalı qaxı³³⁸

Qazax dilində “gavalı” məfhumu *alkori*, *alça*, *kara örik* şəklində ifadə olunur. Türk dilində bu anlamı *erik*, qaqaz dilində *erik*, türkmən dilində *qaralu*, özbək dilində *olxori*, *olxuri* sözləri ifadə edir. Göründüyü kimi, digər oğuz qrupu dillərində bu anlamda “erik” sözü işlənir. Maraqlıdır ki, bütün variantlarda “al”, “alu” elementi vardır.

Maraqlıdır ki, *bəhlinin* Qafqaz dillərindən alınma olduğu haqda Y.İsayevin qeydlərinə əsasən, “Abxaz–adıgey dillərinin çoxunda fitonimlər –ey, –ay, –yı suffikslərinin köməyi ilə ya-

³³⁸ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. s.18;20; 22;23;50; 118;534;354

ranır.³³⁹ A. Şakirov məhz insan üçün qidaya uyğun olan ağac və meyvə növlərinin adlarında bu suffikslərin iştirak etdiyini söyləyir. Müqayisə edək: kab. baliy (albalı) - adıq.çerez ; gürcü bal- çeçen ball; balk. bayali; avar baqili; inquş boal – osetin bal. bali; lak byali və s.”³⁴⁰ Misallardan görüldüyü kimi, qafqaz xalqlarının çoxunda albalı *bal* söz kökünün əsasında yaranmışdır. Bu fakt belə düşünməyə əsas verir ki, Azərbaycan ədəbi dili və eləcə də, dialekt və şivə leksikasında işlənən *albalı*, *bəhli*, *şorbalı* və s. leksemlər Qafqaz xalqları ilə uzun zaman mədəni əlaqələrin və qaynayıb-qarışmanın nəticəsidir. Lakin yuxarıda türk dillərindən gətirilən misallar və özbək dilinin dialekt və şivə leksikasının materiallarını nəzərdən keçirərkən belə qəribə bir hadisə ilə rastlaşdıq. Özbək dilinin karluk ləhcəsində: *olça* (qeyd edək ki, Özbəkistan qazaxlarının dilində söz *alşa* şəklində işlənir), *olvəl*, oğuz şivələrində: *çiyə*, qıpçaq şivələrində *qelas* sözləri məhz albalı bildirilər. Biz alça (olça) və giləs (qelas) sözlərinin albalı bildirməsini türk dili şivələri üçün məntiqli saydıq. Lakin maraqlı olan albalı (olvəl) sözünün çıxışı etməsidir. Qafqaz xalqlarından uzaq məsafədə yaşayan özbəklərin dilinin karluq ləhcə nümayəndələrinin bu faktı həmin xalqlardan mənimsəmələri mümkünsüzdür. Bildiyimiz kimi, karluk ləhcəsi tayfa prinsipinə əsaslanan özbək dilinin dialekt təsriflənməsində ləhcə karluk-çiqile- uyğur qrupuna aid edilir. Şübhəsiz ki, söz uzaq və yaxın kontaktlar zamanı xalqlar arasında mənimsənilə bilər. Lakin bu mənimsəmənin istiqamətini bəzən müəyyənləşdirməkdə çətinlik yaranır. Belə ki, M.Kaşğarının qeydlərində bu söz *ahuç* şəklində alçanı bildirir.³⁴¹ Sözün həm Qafqaz xalqlarının dillərində, həm də türk dillərində çıxışı etməsi mənşəyi ilə bağlı müəyyən çətinlik yaranır. Buna səbəb kimi morfoloji olaraq Qafqaz dillərinin quruluşuna uyğun gələn *balu* sözünün kökü və türk dilli arealda geniş yayılmış və meyvə adlarının yaranmasında iştirak etmiş *alu* söz kökü çıxışı edir. Məsələyə bir qədər aydınlığı altay (oyrot) dilinin kumandin dialektində alçay

³³⁹ Исаев Ю. Флористическая терминология в языках тюранского союза. Астана.

Тюркская Академия, 2011, 267 с.с.231

³⁴⁰ yepə orada.s.175

³⁴¹ Kaşğari Mahmut..s.141

- çiçəklənmə sözü gətirdi. Bu, sözsüz ki, qədim, hətta yazılı abidlərdən də daha qədim dövrü əks etdirən bir leksemdir. Al+ Balu= albalı. Daha doğrusu, sözün əmələ gəlməsində iki fərqli mənşəli söz kökü iştirak etmişdir. Alu türk mənşəlidir, balu gülmün etmək olar ki, Qafqaz mənşəlidir. Dialekt və şivələrdə rast gəlinən bu sözün omonimləri də eyni bölgüyə əsasən etnolingvistik mahiyyət daşıyır. Alu sözünün iştirakı ilə olanlar türk-mənşəli, balunun fonetik variantları Qafqaz dillərinin təsiri altında yarananlardır. Sözsüz ki, bu Qafqaz xalqları ilə türk tayfalarının qədim zamanlardan olan mədəni əlaqələrindən xəbər verir.

Taxıl, düyü, lobya və onun növləri, eləcə də bu bitkilərlə bağlı yemək adlarını ifadə edən leksemlər. Azərbaycan əhalisinin çox qədim zamanlardan bəri tanış olduğu mədəniyyət sahələrindən biri də əkinçilikdir. Taxılı və düyünü bəşəriyyətə məlum olduğu dövrdən tanımağa başlayan qədim türklər bu tanışlığı lazımınca dəyərləndirmiş, süfrə mədəniyyətinə geniş şəkildə tətbiq etmiş və etnomiras kimi nəsil-dən-nəslə ötürə bilmişdir. Düyüdən və undan hazırlanan yemək adları Azərbaycan dilinin dialekt və şivə leksikasında ən geniş surətdə əks olunmuşdur. Düyünü bir məhsul kimi Çin yaxınlığında tanıyan qədim türklər onu süfrə mədəniyyətlərində çinlilərdən fərqli şəkildə tətbiq etməyə başladılar. Çinlilərin düyünü ilk dəfə dünyaya tanıtmaqlarına baxmayaraq, onu plov şəklində məhz türklər süfrəyə gətirdilər. Qaynadılmış düyünü dəmə qoyub müxtəlif (sayı 200-ü çoxdan ötmüş) qarnirlərlə ləzzətli plov növlərinin hazırlanması məhz türk kultürünə aiddir.

Taxılın türk mətbəxində rolu həm də onunla izah olunur ki, qədim türklər turşumuş mayadan - drojdan istifadəni nəinki bacarırdılar, hətta bundan geniş şəkildə istifadə edirdilər. Türkologiyada mühüm hadisələrdən biri Povoljyeda runik yazıların tapıntısı oldu. Dolçanın üzərində qərbi türk yazısı ilə bu sözlər yazılmışdır: acıtkan “acıtma saxlanan qab”. Bu faktla bağlı M.Xabiçev həmin sözün çağdaş türk dillərində olan mənaları ilə müqayisə aparır: “teles, krım tatar – turşumuş xəmir, droj; altay

- droj, kabardin balkar - turşuyan.³⁴² Müqayisədən də görün-düyü kimi, un yeməklərini uzun zaman saxlamaq üçün türk xalqları qədim ənənələrinə əsaslanmışlar. Bu isə etnoyaddaşda taxılla bağlı güclü biliklərin olmasına dəlalət edir.

Əlbəttə, bu o deməkdir ki, azərbaycanlıların etnopsixologiyasında taxıl və ondan hazırlanan yeməklər mühüm rol oynamışdır. Bu özünü sözsüz ki, dialekt leksikasında göstərir. təhlil nəticəsində məlum olmuşdur ki, əksər türk xalqlarının mədəniyyətində plov önəmli yer tutur və plov adları say çeşidi ilə rəngarəngdir. Əlbəttə ki, dissertasiyanın mövzusunun düyü və un yeməklərinin adlarının etnolingvistik təhlili olmaması səbəbi ilə biz bütün adları tədqiqata cəlb etməmişik. Misalların bəzisinə nəzər salaq: döymədöşəm-döyülmüş ətlə plov (Bakı), nəzix-südlü çörək (qərb dialektləri), çiyələmə-buğdadan bişirilmiş hədik (Göyçay), o:ma-külçə növü (Oğuz, Ağdaş, Şəki, Mingəçevir), sambır-darı və süddən hazırlanmış yemək (Qafan), cilədarsoğan, göyərti və düyüdən hazırlanır (Yevlax), cirdələn-xırda əriştə (Zaqatala), cücülü-sacda bişirilən çörək adı (Balakən), çalma-xəşil (Ağdam), çilov-göyərtili plov (Naxçıvan, Zəngilan), çaparma-sacda bişirilən çörək adı (Ağdam), acıtma-fətir (Biləsüvar), abatdı-ıçi doldurulmuş çörək (Qax), abba-umac (Ağdam), afar-qutab (Şəki), aş-əriştə (Basarkeçər), bağlama-undan hazırlanmış xörək (Göyçay), dələ-əriştə (Qax), dırbız-iri üyüdülmüş undan bişirilmiş çörək (Kürdəmir, Salyan), əpbə-yaşı-yağ, soğan və çörəkdən yemək (Hamamlı), döymə-süddə buğda yarması sıyığı (Cəbrayıl), döyməç - əzilmiş meyvələrdən hazırlanmış yemək (Oğuz, Şəki, Qəbələ) əjdəx-şirniyyat (Borçalı, Hamamlı, Qazax), daddıq-yağ-soğan (Qafan), əydəx-südlü çörək (Borçalı, Hamamlı, Qazax), əyirdəx (Borçalı, Cəbrayıl, Cəlilabad, Gədəbəy, Göyçay, Xocavənd, Naxçıvan, Şərur Şuşa Zəngilan), hay-hay - südlü çörək (Göyçay, Kürdəmir, Şamaxı), kələmsuyuğu (Ağdaş, Qəbələ), kətə (Basarkeçər, Biləsüvar, Cəbrayıl, Cəlilabad, Culfa, Füzuli, Gəncə, Göyçay, Xanlar.

³⁴² Хабичев. М.А. Некоторые итоги дешифровки западнопирокских рунических надписей // Тюркологические исследования. Фрунзе. Илим. 1970. с.112-120.с.37

Kürdəmir, Qazax, Mingəçevir, Naxçıvan, Ordubad, Tərtər), firmı-çörək növü (Daşkəsən, Şəmkir, Tovuz), həm də təndir (Borçalı, Bolnisi, Qazax, Tovuz).³⁴³ Müqayisə edək: türkcədə soba fırındır. Söz, əlbəttə ki, oğuz elementidir. Bir önəmli etnoqrafik detali da qeyd etməyimiz yerinə düşər. Kürdəmir şivəsində söz firmı şəklində düyü unundan xüsusi ilə Ramazan bayramı üçün bişirilən südlü yeməyin adını bildirir. Sözsüz ki, adın mənşəyi həmin yeməyin bir zamanlar fırında (soba və ya təndirdə) bişirildiyinə işarədir. Un məmulatlarının adları dialekt və şivə leksikasında rəngarəngliyi ilə seçilir. Milli kulturun çalarlarını əks etdirən bu yemək adlarının bəzisi xüsusilə diqqətimizi cəlb etdi: köpbəçə-çörək növü (Basarkeçər, Qazax, Tovuz, Zaqatala), şirazi-çörək növü (Cəbrayıl, Zəngilan), təpitmə-xingal (Kürdəmir), turşəpbəyi-yemək adı (Kürdəmir), basdıx-un və qozdan çərəz (Ordubad), çəkmə-plov növü (Ordubad, Zəngilan, Naxçıvan, Gəncə), hopba-qoz, lobya, düyüdən yemək (Oğuz), hopbaca\hopbaja - südlü aş (Sabirabad, Şahbuz), hortdama-südlü yemək (Şahbuz), həşül-xorra (Başkeçid, Borçalı), kələfətir-nazik fəsəli (Ağcabədi, Borçalı, Cəbrayıl), qatda - göğal növü (Borçalı), qatdama-qoğal növü (Borçalı, Gədəbəy, Qazax, Naxçıvan, Şəmkir, Tovuz), sərəli - fətir növü (Cəlilabad), sığırdılı - çörək növü (Şamaxı), taxtax-çörək növü (Şamaxı) tapə\tapı - çörək növü (Zəngilan, Naxçıvan, Ordubad), tatoy-novruzda uşaqların bişirdiyi çörək, çöçə-kökə (Ordubad).³⁴⁴ Qeyd edək ki, söz omonimdir və Şəki dialektində pəncəni bildirir. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, fonetik xüsusiyyətlərlə bağlı bölmədə qeyd etdiyimiz Naxçıvan dialektində özünü göstərən və qənaətimizə görə dilimizdə xəzər-bulqar elementi olan arxada deyilən /ç/ səsi (ədəbi dildəki k səsinin artikulyasiyasına uyğun yerdə) omonimin yaranmasına səbəb olmuşdur. Kökə sözünün çöçə kimi səslənməsi səbəbi ilə Şəki dialektindəki pəncə bildirən çöçə leksemə omonim olmuşdur.

Yemək adlarından görüldüyü kimi, leksik qatın bu sahəsi əsasən türkmənşəlidir.

³⁴³ Azərbaycan dialektoloji lüğəti...s.151:3;170:118;211:275

³⁴⁴ Azərbaycan dialektoloji lüğəti...s.288:227

Misal üçün, çalma, çiləmə, çaparma, acıtma, döymə, döyməc, köppəcə, təpitmə, basdix, çəkmə, hopba, hopbaca\hopbaja, hortdama və s. kimi yemək adlarının təhlili bir daha sübut edir ki, türk mətbəx təfəkküründə yeməyi bişmə üsuluna görə adlandırmaq geniş yer almışdı. Bir daha müqayisə edək: basdırma, buğlama, dolma və s. Ən çox diqqətimizi cəlb edən məsələ çörək adlarının rəngarəngliyidir. Əlbəttə, demək olar ki, bütün dialekt və şivələrdə üstünlük *əppək* və onun fonetik variantlarına verilir. Demək olar ki, bütün Azərbaycan dialekt və şivələrində bu söz istifadə edilir. Söz “Kutadqu bilik”,³⁴⁵ M.Kaşğarlı, İbn-Mühənnə kimi qədim yazılı abidələrdə *etmek*, *ətmək* kimi qeydə alınmışdır. Hətta “Fəxrəngi-türki” lüğətində *çalpək* formasında³⁴⁶ rast gəlinir. Adı çəkilən mənbədə süzmə, yayma kimi sinonim sözlər də qeydə alınmışdır³⁴⁷. Lakin *əppək* əksər hallarda, necə deyirlər, dədə-baba təndir çörəyinə verilən addır. Qeyd edək ki, türk dilində də çörək *əkmək*dir. Bu həmin sözün əkinçiliyin lap erkən dövrlərindən təndirdə çörək bişirilməsinin türklərə məlum olduğunu göstərir. Primitiv adlandırma sözün qədimliyinə işarədir. Sözsüz ki, oğuz tayfaları təndirdə bişirdikləri çörəyin adında qədim adlandırmanı qoruyub saxlamışlar. Lakin bəzi hallarda başqa çörək adları fərqlənir. Bakı dialektində işlədilən yayma ləkəsinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da adı çəkilmişdir. Misal üçün, zavod çörəyinə fərqli adlar qoyulması Azərbaycan dili dialekt və şivələri üçün xarakterikdir. Məsələn, Naxçıvan dialektində: *bəysumat*// *bəyismat* sözünü misal gətirə bilərik.

Bəzi dialektlərdə zavod çörəyinə *bomba* (Yevlax, Mingəçevir), *bombu* (Ordubad, Şəki), *bombı* (Zəngilan) deyilməsi bu sıradandır. Çörəyin belə adlandırılması xalq etimologiyasına görə, müharibə illərinə aid filmlərdə gördükləri *bomba* təsvirlərinə zavod çörəyinin bənzəməsidir. Lakin düşünürük ki, bu

sonrakı bənzəmədir. Belə ki, *bomba* Ağdam, Bərdə, Füzuli, Şuşa, Tərtər şivələrində sıyıq yemək, Qərbi Azərbaycan şivələrinin bəzində *kələm dolması*nın adını bildirir. Bu omonimlik hadisəsi bizi bu sözün yemək adlarında iştirakının təsadüfi olmadığı qənaətinə gətirir. Lakin sözün semantikasındakı böyüklük, irilik, hündürlük olması şübhə doğurmur. Misal üçün, Mingəçevir şivəsində *bombalamax* iri tikələrlə yemək prosesini bildirir, Ordubad dialektində *bomba* sözü iri, böyük deməkdir, Kəlbəcər şivəsində *bombı* təpə, dik deməkdir. Deməli, dialekt və şivə leksikasında *bomba* sözü və onun fonetik variantları böyüklüyü və hündürlüyü bildirir. Çox güman ki, zavod çörəyinin yumru və dik olması (təndir çörəyinə nisbətən) *bomba* adlandırmasına səbəb olmuşdur. Lakin *bomba* sözünün həm də sıyıq yeməyi bildirməsi sözün dərin tarixindən xəbər verir. Yazılı abidələrdə sözün izini tapmağa çalışdıq. M.Kaşğarlının “Lüğət”ində *hogrul* sözü dolu, şişkin görünən bir heybə mənasında işlənmişdir. Sözün kökündə duran *ho* sözü bir çox türk dillərində müəyyən fonetik variantlarda hündürlük bildirir. Misal üçün, *poç* (barabın tatar), *boruu* (yakut), *bök* (uyğur), *polçok* (oyrot dili kumandin dialekti). Lakin qaqauz dilində *hooday* taxıl deməkdir. Yəni söz kökü taxıl bildirdiyinə görə, yemək adlarının yaranmasında iştirak edə bilmişdir. Lakin sözün məhz *bomba*/*bombu*/*bombı* şəkilində təzahürü maraqlıdır. Belə bir formaya heç bir türk dilində rast gələ bilmədik. Bu xüsusi olaraq Azərbaycan dialektlərinin bəzisinə xas cəhətdir. Çünki əksər dialekt və şivələrdə bu söz istifadə edilmir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan ərazisində *bomba* müharibə illərində yalnız Bakı şəhərinin üzərinə yağdırılmışdır (lakin bu dialektə bu söz istifadə edilmir) bu sözün *bombaya* bənzədilmə ilə bağlı olması ağlabatan sayılmır. Nəzərə alaq ki, söz yalnız *bomba* şəkilli zavod çörəyini bildirmir, həm də duru yemək adını bildirir. Çəşqinliyi yaranan dialekt vahidinin hansı dövrdən istifadə olunmasını qeyd edən bir faktın əlimizdə olmamasıdır. Bütün bunları nəzərə alaraq *bomba* və fonetik variantlarını bir dialekt vahidi kimi sırf Azərbaycan kulturuна aid etməyi daha doğru hesab edirik. Çünki sözün kökündə türk mənşəli söz dursa da, sözün bu

³⁴⁵ Садыков К. Языковые особенности «Кутадгу-билик». Ташкент, 1987.

Автореф. дис... канд. филол. наук, с. 23

³⁴⁶ Бахшалиева С. Словарь «Факранги-тюрки» Мухаммедтаги Каракуюнгу и его значение в изучении истории азербайджанского языка. Баку, 1986. Автореф. дис... канд. филол. наук, с. 6

³⁴⁷ yene orada, s. 16

formada və bu məqsədlə istifadəsi XX əsr azərbaycanlıların təfəkkürünün məhsuludur. Bu, Azərbaycanın çağdaş kulturuна aid bir dialekt faktıdır.

Əlbəttə, bəzi bölgələrimizdə müxtəlif mənşəli xalqların yaşaması və qaynayıb qarışması nəticəsində bəzi yemək adlarında həmin dillərin izlərini müşahidə etmək mümkündür. Lakin faiz etibarilə bu adlar azlıq təşkil edir. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə toplam bütün yemək adlarının 20%-dən az hissəsi yadmənsəlidir. Məsələn, *nəzix* sözü fətir növü bildirir. Bu, əlbəttə ki, nazik sözünün incə deyilən fonetik variantıdır. Lakin söz yemək adını bildirməmişdən öncə danışq dilində istifadə olunub və daha sonra çörəyin nazik növünü bildirmişdir. Deməli, söz alınmadır, lakin bildirdiyi məfhum alınma deyil. Yaxud da, Qafan, Naxçıvan, Zəngilan və s. şivələrdə istifadə edilən göyərtili plov növünü bildirən cilov, pəncərli aş, Yevlaxda istifadə edilən və soğan, göyərti və düyüdən hazırlanan yemək adını bildirən *cilədar* sözləri alıma olsalar da, etnomədəniyyət göstəricisi kimi millidir, yəni yerli etnosun psixologiyasının, təfəkkürünün məhsuludur. Çünki söz alınma olsa da, işarələdiyi məfhum millidir. Lakin maxox-yemək (Bolnisi), şeşəmədi - (Başkeçid), şeşdənəx-soğan-yumarta (Oğuz), pxali (Borçalı), ağsoğalağı (Bolnisi), ağsoğlax (Qazax, Şəmkir), ağsoulax (Qazax, Şəmkir), sürüllü (Qax), süflüllü (Şəki, Gəncə, Oğuz, Şamaxı), şırfil-lobyadan yemək (Qax, Şəki), girz-iri düşbərə (Zaqatala), həlsə-ətlə yarmadan bişirilən plov (Naxçıvan), qırs-xəmir yeməyi (Şəki),³⁴⁸ çox güman ki, hansısa Qafqaz xalqlarından götürülmüş yeməkdir, belə ki, qırs-yumru mənasında Balakən şivəsində işlənir) və s. yemək adları süfrə mədəniyyətimizdə və eləcə də dialekt leksikamızda alınmadır. Bəzən bir yeməyin adında iki dilin eyni məna verən sözü qoşa işlənir. Məsələn, Lənkəran şivəsinə aid – *səbzikükü* yemək adı. Göyərti istifadə edilən yeməklərə türklər *kükü*, farslar *səbzi* deyirlər. Lakin bir yeməyin adında ikisinin də işlənməsi, qeyd etdiyimiz kimi, həmin bölgədə yaşayan etnik cəhətdən rəngarəng əhalinin sıx təmasından irəli gəlir. Məsələn, Lənkəran, Masallı, Cəlil-

abad, Lerik, Yardımlı şivələri üçün milli yemək adları ilə yanaşı, talış yemək adlarının da mövcudluğu xarakterikdir. (məqayisə edək: ləvəngi, sırtdağ və s). Bu həmin bölgədə etnik qaynayıb-qarışmanın nəticəsidir. Yaxud qafqazdilli xalqların qarışıq yaşadığı Qax, Zaqatala, Quba, Dərbənd dialekt və şivələrində Qafqaz xalqlarına aid spesifik yemək adlarının olması təbiiidir. Eynən bu sözləri Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızın şivə leksikasına aid edə bilərik. Gürcü xalqına məxsus bəzi yemək adları həmin bölgə şivələrində əks olunmuşdur. Hətta bu yemək adlarının bəzisi Azərbaycanın başqa bölgələrinə də yayılmışdır.

Lakin dialekt və şivə leksikasında bəzi yemək adlarının yadmənsəli olması qətiyyənlə həmin bölgədə etnik rəngarəngliyin nəticəsi deyildir. Belə ki, bəzi ərəb və farsmənsəli yemək adları dilimizə uzun müddət yuxarı təbəqə arasında bu dillərin aparıcı rol oynaması ilə əlaqədar keçmişdir.

Məsələn, ərəb şirniyyatını bildirən və ərəb mənşəli bir mədəniyyət olan halva və paxlava Azərbaycanda müxtəlif çeşidli növləri ilə seçilir. Şəkida, Qəbələdə və başqa şivələrimizdə bu şirniyyatın müxtəlif növ adları mövcuddur: peşmeg (Bakı), peşveng (Şəki)-halva növü, qırmabadam-halva növü (Şəki), səməni halvası (Kürdəmir), tərəla-halva növü (Oğuz), tərəx-halva növü (Ağdam, Culfa, Laçın, Şuşa) və s. Əlbəttə, bu növlər sırf Azərbaycan mətbəxinə aid növlərdir, lakin etnomədəniyyət kimi halva ərəbmənşəlidir və əsasən yas mərasimi ilə bağlı bir şirniyyat növüdür. Hətta yuxuda halva görün və ya ürəyinə halva düşən mütləq onu çaldırıb yeməlidir, yoxsa inanca görə, bu yaxşılığa yozulmaz, yas düşə bilər. Bu inancın özü halvanın mənşəyi ilə birbaşa bağlıdır. Yaranan şirniyyat növləri, əslində, ümumi anlamda halva bildirirlər və ərəbmənşəli mərasim halvası ilə yalnız üzvi şəkildə bağlıdırlar. Belə ki, məsələn, Kürdəmir şivəsinə aid səməni (ya da qara halva) halvası başqa bir mərasimlə - Novruz bayramı ilə bağlıdır. Bu halva eyni zamanda Türkmənstanda Novruz-yaz bayramında bişirilir. Məlumdur ki, Novruzdən öncə də qədim türklərdə yazın gəlişinin qeyd olunması adət imiş. Bu, bu gün Novruz bayramına aid bir çox rituallarda zərdüştlükdən qabaqkı adətlərin əks olunma-

³⁴⁸ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. s.522:529:227:327.

sında özünü göstərir. Deməli, qədim hunların bir çox adətini ciddi gözləyən oğuzlarda buğdanın qovurulub şirin yemək bişirilməsi bir adət imiş. Məhz Türkmənstanda da eyni ritualla (böyük qazanda hamı tərəfindən qarışdırılaraq bişirilir) bu şirniyyatın bişirilməsinin ərbməşəli halva sözü ilə və ümumiyyətlə, bu yas şirniyyatı ilə bir əlaqəsi yoxdur. Sadəcə, zamanla islam mədəniyyətinin təsiri altında ritual təbiətli bütün şirniyyatlara ümumi bir termin kimi halva deyilməsi ilə əlaqədardır. Biz səməni yemək adını qədim türk, çağdaş oğuz elementi kimi dəyərləndiririk.

Lakin şivələrimizdə undan bişirilən elə mərasim şirniyyat növ adları mövcuddur ki, bu nəinki türkmənşəlidir, hətta israrla onu qıpçaq mənşəli adlandıra bilərik. Məsələn üçün, Kürdəmir şivəsində gəlin gedərkən ona bişirilib verilən süddən yağlanmış şirin çörək növü – *külçə* bir çox qıpçaq mənşəli xalqlarda eyni funksiyaları daşıyır. Məsələn üçün, tatarların toy-düyün mərasimlərinə həsr olunmuş məqaləsində F.Bəyazitova bu bişimişi xüsusi vurğulayır və belə izah edir ki, bu bişinti gəlinə toy hədiyyəsi kimi anası tərəfindən küldə (burdan adının mənşəyi aydın olur) bişirilir. Müəllif *kalın külçə*, *arqış külçəsi* kimi bişintini qeyd edir.³⁴⁹ Qeyd edək ki, D.Nasırov qaraqalpaq dilində də eyni funksiyaları daşıyan bişintini *qulşu-kulçə*³⁵⁰ kimi qeyd etmişdir. E.Tenişev sarı uyğur dilində də belə bir fakt qeyd almışdır: *kömöç-külçə*, *küməç*-toy çörəyi³⁵¹. Beləliklə də, bu mərasim bişintisini dialektlərimizdə qıpçaq mənşəli hesab edə bilərik. Çox önəmli olan fakt odur ki, Azərbaycan dialektlərində də söz qıpçaq təsiri çox olan şivələrdə daha çox yayılmışdır.

Daha bir undan bişirilən bişinti adı türk xalqlarının əksəriyyətində vüsət almışdır. Bu həmin bişintinin qədim tarixindən və eyni zamanda yerli əhalinin mətbəx yaddaşında qədim izlərindən xəbər verir: *qatda*, *qatdama*-qoğal növü. Qeyd edək ki, bu bişinti adı aşağıdakı qohum xalqların leksikasında yer almışdır:

³⁴⁹ Баязитова, Ф.С. Наименование молочных продуктов в башкирских говорах. // Вопросы лексикологии и лексикографии Башкирского языка. Уфа, 1983, с.49-57

³⁵⁰ Насыров Д. С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Казань. Казанское книжное издательство, 1977. 348 с. с.3

³⁵¹ Тенишев Э.Р. Строй Сарыг-Югорского языка. Москва, Наука, 1976. 195 с. с.98

pipi-qoğal, katlama, yezəngə, kattama (tatar), qırğızlarda kattama.

Bir çox dialekt və şivədə yer alan yemək adlarına müxtəlif türk xalqlarının dillərində rast gəlinir: quymaq, qalaç, kətə, yuxa, sütlüaş və s. Biz bəzi nümunələri misal kimi nəzərinizə çatdırırıq: bökörəy, kəkərə, kazan kəkərəhe, kəzə, (tatar); közləmə, bərəg, yufka, mantı (türk), tutmoç moşuvra-əriştə (nam. öz.), postık - qızarma çörək, (nam.öz.), maazar ürəmə - un məmulatı (nam. öz.), kuymak (özbək dili, oğuz ləhcələri), pıyovə koraşurba- ətsiz şorba, xəmirturş-acıtma, şaabd - undan yemək (sarı uyğur), honan - göy kətəsi (sarı uyğur), kalaş-çörək, çalma-yağ və undan yemək (sarı uyğur) bürək, bərək-börək (çuvaş), çarşın-çörək (çuvaş); gidil - şəkərçörəyi, sekere-çörək, setleaş-sütlüaş, üpmək //ikmək-çörək (müqayisə et: əppəg, əpbəx və s. azər.dialektləri), jəulikmək - nazik qızardılmış yuxa (yəni yağlı ekmək), yımışak - ağ çörək (tatar); çöqön bələş - ətli və kartoflu piroq, töplökəy-piroq, kıymak - quymaq, kıyəü aş, çəkçək, çiqəldək - un məmulatlarının adları, kıdaqi beleşən-piroq, qəlbədiyə/qatlama, təbəgi - qoğal (tatar) və s., bişi (qazaxıstan türkləri) və əksər türk dilləri: qalac, kalac və s.

Rast gəlinən yemək adlarında *kuymaq* xüsusi diqqətimizi çəkdi. Söz kökü qədim türk leksik qatına aid olan *ku qu* –*quymaq* Azərbaycan mətbəxində şirin, yağlı, undan bişirilən bişmiş adıdır. Etnoanaliz bu yemək adının həm dil, həm də mədəniyyət nümunəsi kimi qədim türk qatına aidiyyətini göstərir.

Borçalı, Bolnisi və s. şivələrdə rast gəlinən əydəx' - südlü çörək (Borçalı, Hamamlı, Qazax), əyirdəx' (Borçalı, Cəbrayıl, Cəlilabad, Gədəbəy, Göyçay, Xocavənd, Naxçıvan, Şərur, Şuşa, Zəngilan) un məhsulunun adıdır. Müqayisə edək, jent və ya yent, ejekey- şəkər və kəsmikdən yemək (tatar). Deməli, yemək adı yuxarıda qeyd olunan bir çox un yeməkləri kimi türk mətbəx təsəvvürünün ən dərin qatlarına aiddir. Dialekt vahidi bu dərin izi özündə əks etdirir. Güman ki, qıpçaq tayfalarında daha çox üstünlük verildiyindən yemək adını qıpçaq elementi kimi dəyərləndiririk.

Qədim yazılı abidələrdə rast gəlinən yemək adları bir daha taxıl və düyü yeməklərinin qədim türk mətbəxində yeri haqqında təsəvvür oyadır: aş-yemək, bugday -bugda yeməyi, süçü, sücük-tatlı, sükülmiş-qovrulmuş yemək,³⁵² aş-yemək, böşkeç-çörək, böşgel-yuxa.³⁵³

Əkinçiliklə məşğuliyyətin Azərbaycan bölgələrində önəmli bir mədəniyyət olduğunu biz leksik qatda əks olunması ilə ölçə bilərik. Belə ki, taxıl və düyü kimi qədim türk əkinçilik mədəniyyətindən başqa mədəni bitkilərin yetişdirilməsi bölgələrdə geniş yayılmışdır. Məsəl üçün, lobyə və ondan alınan qida məhsulları azərbaycanlıların təfəkküründə müəyyən qədər yer almışdır. Əlbəttə, bu o demək deyil ki, lobyə yeməkləri un və düyü yemək adları qədər dərin kökə və geniş yayılma arealına malikdir. Lakin sözsüz ki, hər bir leksemin varlığı artıq özlüyündə nəşə deyir. Lobyənin müxtəlif cür adlandırılması dialektlər arasında bəzi anlaşılmazlığa gətirir. Qeyd edək ki, bu adların əksəriyyəti alınmadır. Məsəl üçün, əksər şivələrdə bu bitkiyə *paxla* deyilir. *Paxla* adı əslində ədəbi dildə bütünlüklə *paxla* növünü bildirir. Məsəl üçün, Kürdəmir şivəsində *paxla* bitkinin dənli-nəmli vəziyyətidir - *bö:ün paxla bişirdim* - dedikdə yaşıl lobyə nəzərdə tutulur. Lakin həmin sözü şivədə lobyəyə əvəz etsək, söz dənli lobyəni bildirəcək. Yaxud da kiçik dənli lobyəyə bir çox şivələrdə *maş* deyilir. Qeyd edək ki, istifadə edilmədiyi şivələrdə bu söz başa düşülmür. İstifadə arealını aşağıdakı kimi təqdim edə bilərik: *maş* (Borçalı, Lerik, Şəki, Şərur, Cəbrayıl, Culfa, Xocavənd, Qafan, Qazax, Ordubad, Salyan, Şahbuz, Şuşa, Yardımlı, Zəngilan). Yəni bitkinin dənli forması bəzi şivələrdə lobyə, bəzilərinə *maş* sözü ilə ifadə olunur. *Maşlaş* deyən Zəngilan şivəsinin nümayəndəsi başqa şivələrdə *lobyalı-aş* kimi başa düşülən plov növünü ifadə edir. Bu yemək adına özbək dilinin namanqan şivəsində də rast gəlinir: *moşkiçiri kiçira* - maşlı aş, *tutmoç moşuvra*-əriştə (nam. öz.). Özbəkistan qazaxlarının dilində də *mas* kiçik lobyənin növünü bildirir. Məsəl üçün, *mas topan* - maşdan ibarət samanlıq. Bu dialektə də

məxsus bir neçə yemək adı məhz bu sözün iştirakı ilə yaranmışdır: *masaba* (maşlı sıyıq), *mas keje* (maşlı şorba).³⁵⁴ Lobyə ilə bağlı daha bir dialekt vahidi diqqətimizi cəlb etdi: atdı-lobyə növü (Ağdam, Şəki). Adından görüldüyü kimi, leksem türk leksik qatına aid edilə bilər.

Lobyə yeməkləri çeşidləri ilə seçilməsələr də, bəzi hallarda onların növlərinə rast gəlinir: lapba, turşlux - lobyədən yemək (Şəki), şorlama-lobyədən yemək (Göyçay), turşi-göy lobyədən yemək (Göyçay) və s.

Omlet növlərinin adları. Dialekt və şivə leksikasında xüsusi yeri *qayğanaq* (beynəlxalq adı - omlet) növləri və adları tutur. Ədəbi dildə yalnız bir növünün adı xüsusi vurğulanır: *kükü*. Yalnız dialekt və şivələrimizdə başqa növlərin adları da qeyd olunur: *ambaz qayğanaq* - pomidor- yumurta (Mingəçevir), *silsmə* - qayğanaq (Qafan, Qarakilsə, Naxçıvan, Şərur, İrəvan), *nimri*-yağda bişmiş yumurta (Bakı), *çığırtma* - toyuqla yumurtanın qarışığından yemək adı (Kürdəmir). Qeyd edək ki, *çığırtma* adı altında müxtəlif yemək növləri başa düşülür. Əslində, mənşə etibarilə, gürcü yemək adı olan *çığırtma* şorba növüdür. Ət və ya toyuq şorbasının üzərinə yumurta vurulur. Bu yemək adı gürcü mənşəli olmasına baxmayaraq dialekt və şivə leksikasında müxtəlif növ yeməkləri bildirir. Qərb dialekt qrupunda bu yemək adı altında yumurtasız (bəzi hallarda az miqdarda) az sulu toyuq yeməyi nəzərdə tutulur. Lakin şimal-şərq dialektlərində bu toyuqlu omlet növü kimi bişirilən yeməyi bildirir.

Şirniyyat növlərini bildirən leksemlərin təhlili. Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasında şirniyyat adları çeşid müxtəlifliyini bildirməsi ilə fərqlənir və ümumən şirniyyat mədəniyyətinin azərbaycanlıların etnokulturoloji təfəkküründə hansı yer tutması barədə təsəvvür yaradır. Məsəl üçün, mürəbbənin heç bir variantının türkmənşəli olmaması təbii olaraq bu mətbəx mədəniyyətinin sonralar mənimsənilməsi barədə fikirlər yara-

³⁵² İbnü Mühəmməd...s.12:22:64

³⁵³ Kaşğari Mahmut...s.158:202

³⁵⁴ Айдаров Т. Ареальная характеристика диалектной лексики казахских говоров Узбекистана. - Алма-Ата. 1980. Дис...-ра филол.наук...s.15

dir. Misal üçün, ədəbi dildə mürəbbə, adi danışıq dilində *varenya* varvarizmindən istifadə edərək bildirdiyimiz bütün növ meyvələrdən bişirilən şirniyyat növü dialekt və şivə leksikasında bəzən meyvə növünə görə fərqli adlandırılır: *Inçal* - tut mürəbbəsi (Şəki); *irçal*- 1. üzüm mürəbbəsi (Kürdəmir, Ağdam, Ağdaş, Ağsu, Bakı, Göyçay, Mingəçevir, Oğuz, Saatlı); 2. tut mürəbbəsi (Ağdam, Ağdaş, Şəki, Oğuz, Füzuli); 3. mürəbbə (Göyçay, Saatlı); elçar - üzüm mürəbbəsi (Zaqatala); elçar - heyva mürəbbəsi (Zaqatala); nardança - nar mürəbbəsi (Ağdaş, Göyçay, Ucar), nardaşa - 1. nar mürəbbəsi (Mingəçevir); 2. narşərab (Gəncə, Şəmkir).³⁵⁵ Neftçalada üzüm şirəsində başqa meyvələrdən bişirilən mürəbbə, bağala - moruq mürəbbəsi (Şamaxı).

Göründüyü kimi, mürəbbə növlərini bildirən söz kimi əsasən ərəbmənşəli *riçal* çıxış edir. Qeyd edək ki, türk dilində də mürəbbə *riçal* sözü ilə ifadə olunur. Dialekt və şivələrdə özünü göstərən fərqlilik ondan irəli gəlir ki, türk dillərində (istisnasız olaraq) /r/ səsi anlautda gələ bilməz bu səs alınma sözlərin əvvəlində dilimizə keçibsə, mütləq halda hər hansı sait ondan əvvəl tələffüz edilməlidir. Məhz bu səbəbdən də *riçal* sözü *inçal*, *irçal*, *elçar* fonetik variantlarında çıxış edir. Nardança, nardaşa kimi mürəbbə adları türkmənşəlidir. Düşünürük ki, sözün ilkin semantikasi nardan düzələn məhsulu bildirmişdir. Nardan düzələn turş məhsul (ədəbi dildə narşərab, türk dilində nar eşkisi) yerli əhali üçün xarakterik mətbəx mədəniyyətidir. Lakin, düşünürük ki, illərlə qazanılmış təcrübə nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu məhsula şəkər qatılaraq şirin yemək düzəltmək mümkündür. Nar mürəbbəsini xatırladan bu şirniyyat növünü şivədə artıq istifadədə olan sözlərlə ifadə etmişlər.

Qətim türk leksik qatını özündə əks etdirən şirniyyat adlarından biri də dialekt və şivə leksikasında müxtəlif mənalarda çıxış edən *sucux* sözüdür. Müqayisə edək: *sucug*-nişastadan yemək (Bakı, Kürdəmir, Şamaxı), *sucux* - qozdan yemək (Naxçıvan, Bolnisi). Ümumiyyətlə, qədim lüğətlərdə şirin anlamı verən bu

sözün şirniyyatın müxtəlif növlərini bildirməsi məntiqlidir. Qədim yazılı abidələrə müraciət edək:

M. Kaşğari	Süçig
İbn-Mühənnə	Süçü, süçük

Deməli, şirin anlamı verən leksemin türk xalqlarının mətbəxində şirniyyatın müxtəlif növlərini bildirməsi ağılabatandır.

Yuxarıda ərəbmənşəli halvanın yerli növlərinin adlarını təhlil etdiyimizdən bu mövzuya bir daha qayıtmağı lazım bilmədik.

Bəzi şirniyyat adlarının alınma olması həmin bölgədə yaşayan başqa xalqların mətbəx mədəniyyətinin təsiri altında baş vermişdir: *miqqi*-döyülmüş qoz ləpəsi ilə bəkməzin qarışığı (Ağdaş), *naqqalçə*-balıdan hazırlanan şirniyyat (Zaqatala).³⁵⁶

Lakin əksər hallarda, şirniyyat növləri dərin türk leksik qatını özündə əks etdirir. Misal üçün, yağlı şirniyyat adını bildirən Bakı, Gəncə, Kürdəmir və s. dialekt və şivələrdə işlədilən *pişi* sözünü götürək. Adından bəlli olduğu kimi, söz bişmək felindən əmələ gəlmişdir. Lakin "Fonetika" bölməsində də apardığımız təhlilə əsasən, qeyd etdiyimiz kimi, anlautda /p/ səsinin çıxış etməsi türk dilləri üçün artıq keçilmiş mərhələnin təzahürüdür. Deməli, *pişi* türk dilinin ən dərin leksik qatının təzahürü kimi çıxış edir. Bu faktı həmin şivədə istifadə edilən və zənnimizcə, oğuz elementi hesab olunan *bişi* (Ağsu, Kürdəmir, Lənkəran) dialekt vahidi də təsdiq edir. Daha bir qədim şirniyyat növünün adı kimi *fəsəli* və onun növ adları çıxış edir. Yuxarıda fəsəlinin bir növünün *qattamanın* təhlili verilmişdir. Daha bir sözün növ adı şivələrimizdə məlumdur. Bu quymağın bir növü kimi Mingəçevir, Oğuz şivələrində işlənən *asadayı* şirniyyatıdır. Quymaq sözünün etnolinqviistik təhlilini yuxarıda vermişik, lakin onun növünün olması bu yeməyin azərbaycanlıların təfəkküründə nə qədər dərin yeri olduğunu göstərir.

Daha bir maraqlı şirniyyat növünün adı kimi Qəbələ şivəsinə *aid üçqulaq* sözü diqqətimizi çəkdi. Formasının təsiri altında (üçbucaqlı) adlandırılan bu bişinti növü, düşünürük ki, özlüyündə

³⁵⁵ Azərbaycan dialektoloji lüğəti... s.466

³⁵⁶ Azərbaycan dialektoloji lüğəti...s.394:410

tayfa dil elementi daşıdır. Bu daha çox şivə daşıyıcılarının qoz bol olan yerdə yaşamasından irəli gələn bir mətbəx mədəniyyətidir. Bildiyimiz kimi, qoz bol olan bölgələrdə qozlu yemək və şirniyyat adları üstünlük təşkil edir. Belə sadə adlandırma, zənnimizcə, ümumən türk yemək adlandırma təfəkkürünə xas cəhətdir. (Müqayisə edək: dolma, buğlama, qatdama, xaşlama, bozartma və s.)

Maraqlı cəhətlərdən biri də, azərbaycanlıların təfəkküründə duzlu bişinti növlərinin şirniyyat çeşidi kimi çıxış etməsidir: *şorçörəgi* (Lənkəran, Salyan), *şorçörək* (Kürdəmir), *şorçörəyi* (Göyçay, Oğuz, Şəki, Zərdab), *şorkökə* (Ucar) və s. Duzlu mənası verən şor sözü türk dillərində un məmulatını bildirən çörək, kökə sözlərinin müxtəlif fonetik variantlarına birləşərək milli yemək adlarını bildirir. Bu sözlər yalnız fonetik baxımdan tayfa elementi daşıyırlar. Lakin yayılma arealından görüldüyü kimi, un məmulatının adı əsasən şimal-şərq və Lənkəran zonasında yayılmışdır.

Dialekt və şivələrin etnolinqviistik təhlili ilə bağlı statistik göstəricilər

Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikası, əsasən, türkmənşəlidir. Dialekt və şivə leksikasında yad mənşəli substrat haqqında mülahizələr bizim araşdırmamız nəticəsində təsdiq olunmur. Belə ki, substrat haqqında fikirlərin doğruluğunu yalnız etnokulturun alt qatında yer alan qeyri-türk mədəniyyətinə aid leksik vahidlər təsdiq edə bilərdi. Halbuki, araşdırma zamanı məlum oldu ki, dialekt və şivə leksikasında rast gəlinən çoxsaylı alınma və ya yad mənşəli leksik vahidlər etnokulturun yalnız üst qatını əhatə edir, dərin qatlarında təsadüf edilmir. Araşdırılan qohumluq, yaş və zaman, ölçü adları, adət-ənənə terminləri, yemək adları, insanı təyin edən leksik vahidlər, xalçaçılıq terminlərinin qədim türk etnopsixologiyasına və təfəkkürünə uyğun olması fikirlərimizi təsdiq edir. Bütün alınma leksik vahidlər müəyyən mərhələlərdə baş vermişdir və əsasən ekstralinqviistik xarakter daşıyır.

Etnik cəhətdən rəngarəng bölgələrdə şivələrimizdə təsadüf olunan yad mənşəli leksik vahidlər, statistik hesablamalara görə, qədim türk leksik qatını üstələyə bilmir. Lənkəran–Lerik şivələrində rast gəlinən qohumluq və xalçaçılıq terminləri, habelə maldarlıqla bağlı dialekt faktları bilavasitə türk leksik qatına aiddir.

Qax, Zaqatala, Quba dialekt və şivələrində rast gəlinən qədim türk tayfa elementləri yalnız dərin araşdırmadan sonra qədim yazılı abidələrdə və ya qohum türk xalqlarının dili və dialektlərində öz izoqloslarını tapır. Bəzən bu leksik vahidlərə Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivəsində rast gəlinmir. Bütün bunlar Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasının özəyində şəriksiz olaraq türk dilinin durduğunu sübut edir. Leksik vahid alınma bilər, lakin bu o zaman baş verir ki, ya söz alınma məfhumla bərabər dilə daxil olur, (məsələn, islam, xəlifə, çinovnik, kompyuter və s.) yaxud da dil dildə olan boşluğu başqa dillərin vasitəsilə doldurur. Çox zaman bu hadisə bir vaxtlar rus dilinin vasitəsilə, çağdaş dövrdə isə birbaşa Avropa dillərindən alınmalar vasitəsilə baş vermişdir. Lakin Azərbaycan dilində bəzi alınmalar lüzumsuz halda, daha dəqiq desək, fars və ərəb dilinin zorla dilə müdaxiləsi əsasında reallaşmışdır. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən fars, ərəb və başqa alınma leksik vahidlərin ekvivalenti kimi dialekt və şivə leksikasında qədim türk leksikası işlənməkdədir. Məsələn, məktub-pitik (Naxçıvan), israfçı-örənsiz (Çəmbərək), xaraba-örənə (Şəki, Zaqatala), abadşenniy/şen (İrəvan), cəhənnəm-damı/dəmi (Ağsu, Göyçay, Quba, Sabirabad, Şamaxı, Şuşa), cənnət-uçmağ (Şamaxı), vedrə - solça (Bakı), şlüz-püşdə (Ağdam, Ağdaş, Balakən, Mingəçevir, Oğuz, Tovuz) və s. Bu sözlərin bəzisinin artıq dialektlərdə də arxaikləşməsi ərəb və fars dillərinin uzun əsrlər yazılı dil olması, daha sonra isə qismən rus dilinin adı danışmaq dilinə təsiri səbəbi ilə baş vermişdir. Yazılı ədəbiyyat öncə yalnız ərəb və fars dilində, daha sonra isə fars və ərəb dilinin güclü qarışığı ilə türk dilində yazılmışdır. Bu bəzən dialekt və şivələrə də müəyyən dərəcədə təsir edir. Milli sözlər arxaikləşir, yerini ədəbi dilə soxulmuş ərəbizm və farsizmlər tutur ki, bu da ədəbi dilin

gündən-günə dialekt və şivə leksikası üzərində artan təsirdən irəli gəlir.

Şivələrdə alınma vahidlərin yayılma tezliyini yoxlamaq məqsədi ilə bəzi statistik hesablamalar aparıldıq. Statistik hesablamalar, həm areallar üzrə, həm də leksemlərin mənşəyi üzrə iki istiqamətdə aparılmışdır. Hesablamalar areallarda hər hansı bizə məlum olan kriteriyalar üzrə türk tayfa dil elementlərinin təsirini, habelə alınmaların işlənmə tezliyini yoxlamaq məqsədi ilə aparılmışdır.

Statik leksikanın mahiyyəti F. de Sössür tərəfindən daha düzgün qiymətləndirilmişdir: “Ümumiyyətlə, statik linqvistika ilə məşğul olmaq dil tarixi ilə məşğul olmaqdan daha çətinidir. Belə ki, təkamül faktları daha konkretir... Dilin vəziyyəti riyazi istinad nöqtəsi deyildir. Bu dəyişkənliklərin cəminin az miqdarda baş verdiyi bir zaman kəsiyidir... Bəzən uzun bir zaman heç bir dəyişkənlik baş vermir, lakin birdən-birə qısa bir vaxt ərazində çoxsaylı dəyişikliklər baş verir”.³⁵⁷

Rus alimi Nikonov da statistikanın əhəmiyyətini xüsusi vurğulamışdır: Heç bir metod statistikasız tam və dolğun deyil... Statistika alətdir, prinsip deyil”.³⁵⁸

Qeyd edək ki, orta statistik təhlil “Azərbaycan dialektoloji lüğəti” və eləcə də, yaşlı və orta yaşlı müxtəlif dialekt və şivə nümayəndələrinin nitqinə əsasən aparılmışdır. Bəzi materiallar, xüsusən, linqvokulturoloji faktlar AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Azərbaycan dialektologiyası” şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən, o cümlədən, K.İmanquliyeva, G.Binnətova, Q.Qəmbərova, N.Qaziyeva tərəfindən təqdim olunan dəyərli bilgiler üzərində alınmışdır. Biz etnolinqvistik mahiyyət daşıyan dialekt faktlarını, dörd komponentli sistem, yəni “tayfa dili – norma – uzus - dialekt” aspektində təhlil etmişik.

Daha dəqiq desək, tayfa dil ünsürü müəyyən bir arealda işlənmə hüququ qazanır, bu bəzən ekstralinqvistik səbəblərlə izah oluna bilər. Lakin onun normaya çevrilməsi artıq linqvistik ha-

disədir. Çünki dilin “ələk” prinsipi bütün dövrlərdə dilin çox yüklənməsinə, habelə norma-uzus proporsiyasının pozulmasına imkan vermir.

Artıq norma-uzus mərhələsindən sonra leksem həmin dialektin bir üzvü kimi çıxış edir. Bu aspektdə dialekt faktlarının areallara görə işlənmə tezliyi xüsusi maraq kəsb edir. Qeyd edək ki, dialektlərdə norma uzus problemi Azərbaycan dilçiliyində müəyyən qədər araşdırılmışdır.³⁵⁹ Belə ki, dissertasiya işində hər hansı qədim tayfa ünsürü və ya dəqiq desək, “etnoelement” kimi çıxış edən dialekt vahidi öncə yayıldığı arealın danışq uzusuna çevrilir, daha sonra dialekt norması kimi çıxış edir və ən sonda dialekt faktına çevrilir. Bəzi yaxın areallarda eyni dialekt vahidi bəzən eyni tezliklə, bəzən isə kəskin fərqlərlə çıxış edir. Bəzi dialekt vahidləri yaxın məsafələrdə bəzən omonim cərgələrin aparıcı komponenti kimi, bəzən isə arxaizm kimi çıxış edir. Yuxarıda təhlil olunan, ana, aba, quda, kürəkən, yengə (qardaş arvadı mənasında) və s. ədəbi dil faktlarının dialektlərdə işlənmə tezliyi təhlil edilmişdir. Lakin bu dialekt faktlarının areallar üzrə işlənmə tezliyinin statistik yekunları göstərilməmişdir.

Qeyd edək ki, leksik vahidlərin statistik hesablanması və ya leksikostatistika metodu rus alimi S.Starostin tərəfindən ilk dəfə tətbiq edilmişdir. Rus alimi bu üsulu Amerika linqvisti M.Svodeşin tətbiq etdiyi qlottoxronologiya metoduna əsasən kəşf etmişdir. Bu haqda oxuyuruq:

“Qlottoxronoloji metodun ən yayılmış variantı 50-ci illərdə Amerika linqvisti M.Svodeş tərəfindən işlənmiş metod hesab olunur ki, bunun da əsasında bütün dillərdə müxtəlif dövrlərdə eyni templa dəyişən və bəşər cəmiyyəti üçün ümumi olan anlayışları əks etdirən universal dil layının olduğu nəzərdə tutulur. M. Svodeş aşağıdakı formuldan istifadə edir:

t —əsasən iki dilin (təqdim olunan işdə dialektlərin-İ.Q.) diferensiallaşmağa başladığı dövrdən bu günə kimi ümumi

³⁵⁷ Sössür de F...s.101

³⁵⁸ Пиконов В.А. Фоностатическое измерение междуязыковых расстояний. Исследования по фонологии. Москва. Наука, 1966. с.285-298.s.286

³⁵⁹ Qaziyeva N. Azərbaycan ədəbi dili normalarının formalaşmasında dialektlərin rolu. Bakı, Təhsil. 2003. 146 s.

qorunub saxlanmış leksik vahidlərin sayını ehtiva edir, C — təqdim olunan dildə (dialektə - İ.Q) qorunub saxlanmış qədim universal lüğətin tərkibinin faizini, r — bir minillikdə qorunub saxlanmış sözlərin orta empirik indeksini (faizlə) əks etdirir. Zamanla dəyişikliyə ən dayanaqlı anlayışlar mövcuddur ki, bunlar da bütün dillər üçün eynidir. Bu anlayışlar dilin “nüvə leksikasıdır”. Nüvə leksikasının dəyişmə tempi hər zaman eynidir. M.Svodeşin siyahısında nüvə leksikası 200 sözlük, 100 sözlük və 30 sözlük kriteriyalara əsaslanır.³⁶⁰

Dissertasiya işində məhz bu kriteriyalara əsaslanaraq dialekt leksikasında statistik hesablamalar aparılmışdır. Statistik hesablama qohumluq, yaş, zaman, ölçü, adət və ənənə bildirən termin və leksik vahidlər “nüvə” qismində cəlb olunmuşdur. “Qlotoxronologiyanın əsasını leksikostatistika təşkil edir. Bu anlayışların bu qədər yaxın olmasına baxmayaraq, onlar birbirindən fərqlidir. Əgər qlotoxronologiya bir neçə dilin və ya dialektin diferensiallaşma tarixini müəyyən edirsə, leksikostatistika həmin dillərin və ya dialektlərin leksik vahidlərinə əsaslanan hesablama metodudur”.³⁶¹

Bu üsulla biz Azərbaycan dilinin üç ən böyük dialekt bölgüsündə tayfa elementlərinin təsir gücünü və eləcə də dialekt qruplarının bir-birindən diferensial tezliyini müəyyən etmək niyyətindəyik. Belə ki, tayfa dillərinin yayılma arealından asılı olaraq (bu yayılmalar uzun yüzillikləri əhatə etmişdir) dialekt qruplarında diferensiallaşma da bir o qədər geniş olmuşdur. Məsəl üçün, aşağıdakı cədvəllər qohumluq terminlərinin yayılma arealının ümumi statistik vəziyyətini bəlli edir:

Dialekt qrupu	Oğuz	qırçaq	qədim türk
Şimal-şərq:	12%	12%	7%
Cənub	12%	2%	3%
Qərb	31%	10%	10%

Məsəl üçün, qohumluq termini kimi işlənən *elti* sözünün yayılma arealını biz statistik metodla ayrıca olaraq araşdırdıq. Məlum oldu ki, söz dialekt qruplarında aşağıdakı tezlikdə yayılmışdır: (*elti* sözü işlənmə tezliyinə görə şimal-şərq dialektlərində qərb və cənub dialektlərinə nisbətən üstünlük təşkil edir)

Şimal-şərq	Cənub	Qərb
<i>Ağdaş, Ağsu, Dəvəçi, Göyçay, İmişli, İsmayilli, Kürdəmir, Quba, Qax, Mingəçevir, Ucar, Şaki, Zərdab, Şamaxı, Cəlilabad, Lənkəran, Yardımlı</i>	<i>Ordubad</i>	<i>Ağdam, Ağdərə, Borçalı, Goranboy, Qazax, Tərtər</i>

Nümunələrdən görüldüyü kimi, cənub dialekt qrupunda sözün işlənmə tezliyi çox az, qərb qrupunda orta, şimal-şərq dialektlərində isə yüksək göstəricilər təşkil edir. Qeyd edək ki, söz həm qırçaq, həm oğuz dillərində, eləcə də “Kitab-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində müəyyən tezliklə işlənir və beləliklə də sözün türk və xüsusən də oğuz leksik plastına aid olduğunu qəbul edirik.

Əlbəttə, hesablama nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, “Azərbaycan dialektoloji lüğəti” istinad etdiyimiz əsas mənbə kimi çıxış edir. Lakin lüğət tam şəkildə dialekt və şivə leksikasını əhatə etmir. Bir çox hallarda qeyd olunan dialekt vahidlərinin yayılma arealı dəqiq göstərilmiş, sadalama zamanı bu və ya digər dialekt və ya şivə qeyd edilmir. Halbuki, həmin şivə ilə az və ya çox dərəcədə tanışlıq əsas verir ki, həmin dialekt vahidinin məhz “unudulan” şivədə aktiv fonda daxil olduğunu düşünək. Yaxud da dialekt və ya şivədə arxaikləşmiş dialekt vahidi həmin şivəyə xas cəhət kimi qeyd edilir. Halbuki həmin dialekt vahidi şivənin nisbətən cavan (50 yaşa qədər) nümayəndələri tərəfindən başa düşülmür. Bütün bu hallar müəyyən edildikdə, dissertasiya işinə əlavə edilmişdir. Lakin ümumilikdə adı çəkilən lüğət Azərbaycan dili dialektlərinin ümumi mənzərəsini yarada bilmişdir və

³⁶⁰ Бабак А.В. Глоттохронологический метод М.Сводеша. www.archive.nbuv.gov.ua

³⁶¹ Глоттохронология: пятьдесят лет спустя.// Сибирский лингвистический семинар. Новосибирск. 2002. № www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Article/D_Glott.php

prinsip etibarilə, biz bildiyimiz müəyyən əlavələri də daxil etməklə, orta hesabla dialektlərin etnostatistik göstəricilərinin yekunlarını müəyyənləşdirmək üçün kifayətdir.

Areallara görə dissertasiya işində tədqiq olunan yaş və zaman ölçülərini bildiren terminlərin işlənmə tezliyi təxminən aşağıdakı kimidir.

Dialekt qrupu	Qıpçaq	qədim türk
Şimal-şərq:	11%	11%
Cənub	11%	5%
Qərb	16%	48%

Areallara görə insan hal-xasiyyətini bildiren terminlərin işlənmə tezliyi təxminən aşağıdakı kimidir.

Dialekt qrupu	Oğuz	qıpçaq	Qədim türk
Şimal-şərq:	11%	6%	19%
Cənub	13%	7%	2%
Qərb	19%	4%	20%

Qeyd edək ki, bəzi sahələr üzrə terminlərdə xüsusi tayfa elementləri müşahidə olunmur. Bu sahələrə balıqçılıq və üzümçülük sahələri də aiddir.

Taxıl, düyü, lobyə məmulatlarını bildiren adların statistik göstəriciləri ikinci prinsip üzrə aparılmışdır. Yəni xüsusi tayfa elementləri deyil, türkmənşəli və ya alınma olaraq leksemlər iki hissəyə ayrılmış və mənşəyinə görə işlənmə tezliyi müəyyən edilmişdir.

Bu məhsulların əsasında bişirilmiş yemək adlarının mənşəyi əsas etibarilə türkmənşəlidir. Bəzi yemək adları hətta qədim qıpçaq və ya oğuz yemək adlarının nümunəsi kimi çıxış edir. Düyü və un məmulatlarını bildiren orta hesabla 58 dialekt faktından 72% -i türkmənşəli, 28%-i isə alınmadır.

Alınmalar içərisində ən çox etnik cəhətdən rəngarəng bölgələrin şivələri seçilir. Belə ki, Qax, Zaqatala şivələrində qafqazmənşəli, Lənkəran dialektində farsmənşəli, Borçalı şivələrində

gürcü mənşəli yemək adlarına təsadüf olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu dialekt və şivələrdə də türk mənşəli dialekt vahidləri üstünlük təşkil edir.

Ümumiyyətlə, yemək adlarında nəzərə çarpan cəhət odur ki, yemək adlarının mənşəyi onların nədən bişirildiyindən çox asılıdır. Göründüyü kimi, un və düyü məmulatlarının adlarında üstünlüyü türkmənşəli dialekt vahidləri təşkil edir. Lakin lobyə və onun növləri, habelə bu ərzaqdan alınan yemək adları əsas etibarilə yad mənşəlidir. Eyni ilə qayğanaq və ümumiyyətlə, yumurtadan bişirilən yeməklərdə faiz etibarilə yad mənşəli dialekt faktları üstünlük təşkil edir: 67%-i alınma, 33%-i türkmənşəlidir.

Şirniyyat növlərini bildiren dialektizmlər də iki hissəyə ayrılır. Belə ki, qədim milli təfəkkürün məhsulu olan və ya həmin adətə davamı kimi çıxış edən şirniyyat adları türkmənşəli, həmin təfəkkürdən uzaq, yalnız başqa bir etnomədəniyyət təsiri altında yaranan dialekt faktları alınmadır. Meyvələri bişirib ondan mürəbbə və ya şərbət, kompot düzəltmək sonra mənim-sən ilə bir mədəniyyət olduğundan, bu sahələri əhatə edən dialekt faktları alınmadır. Lakin bəzi dialekt vahidləri isə əksinə, yad təsir altında yalnız dil faktı kimi assimilyasiyaya uğramış, lakin bir kultür olaraq milliliyini qoruyub saxlamışdır. Bu sərəya halva çeşidlərini bildiren dialekt vahidləri aid edilə bilər. Misal üçün, halva termini adı altında birləşdirilmiş, lakin halvanın gəlişindən qat-qat daha qədim adətlərə bağlı olan şirniyyat növ adlarının statistik göstəriciləri aşağıdakı kimidir: peşmeg (Bakı), peşveng (Şəki)-halva növü, qırmabadam-halva növü (Şəki), səməni halvası (Kürdəmir), tərəla-halva növü (Oğuz), tərəx-halva növü (Ağdam, Culfa, Laçın, Şuşa). Deməli, ümumi hesabla görə 33%-i alınma, 67%-i isə türkmənşəlidir. Bir daha nəzərə çatdıraq ki, milli halva növləri qədim adətləri özündə əks etdirir. Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, şirniyyat adlarını bildiren dialekt vahidlərinin ümumi mənzərəsi belədir: 95% türk mənşəli, 5% alınma.

Adət - ənənə adlarının statistik göstəriciləri də yuxarıda qeyd olunan prinsip üzrə aparılmışdır.

Adət və ənənələrin tarixin, eləcə də milli təfəkkürün, dəyişən inancların birbaşa daşıyıcıları olduğunu nəzərə alaraq buradakı hesablamaları daha detallı göstərməyi uyğun bildik. Belə ki, toy adətlərinə aid araşdırılan 100 leksemdən yalnız 10%-i alınmadır. Bunlardan çoxunun türk mənşəli sinonimləri mövcuddur. Müqayisə edək: sərxezir/sərpayı – toybaşı, toybəyi, özünəbəylər, toy babası, toyxanı və s. Göründüyü kimi, orta hesabla 10/1 yad mənşəli kimi götürmək olar. Yaxud da qonaqlıq və ya qonaq qarşılamaq bildirən dialekt faktları: ağırlamaq, şilan, şappa dialektlərdə ədəbi dil faktı ziyafət və ya qonaqlıq sözlərinə qarşı sinonim cərgəsi yaradırlar. Beləliklə də sinonim cərgədə də üstünlük türkmənşəli leksemlərə aiddir. Bu əlbəttə ki, qonaq qarşılamağın etnotəfəkkürdə dərin yer alması ilə bağlıdır.

Yaxud başlıqla bağlı araşdırılan dialekt faktlarının (umacağ, kəsim, mehirdən və dişxərçi - qız evinə toyqabağı gedən ərzaq, dizaltı - başlıq və s.) ümumi sayı 10-a yaxın leksemi əhatə edir. Bunlardan yalnız 1-i: mehirdən sözü alınmadır. Bu faktın özü əlbəttə ki, özlüyündə çox şeyi ehtiva edir. Lakin qeyd etməliyik ki, bu dialekt faktları artıq çox şivədə arxaikləşmişdir və ya simvolik xarakter daşıyır. Belə ki, adətin özü müasir təfəkkürə cavab vermir.

Toyla bağlı bir başqa maddiyyət mahiyyəti daşıyan adət toya pul və ya hədiyyə salmaq adətidir. Bu adəti də bildirən bir neçə söz araşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, adətlə bağlı leksemlərin: nəmər, toyana, döyran və s. mənşəyi qarışıqdır. Bu isə əlbəttə ki, toya hədiyyə gətirməyin (pul şəklində və ya başqa cür) bir mədəniyyət olduğunu, hər hansı bir etnokultura aid olmadığını göstərir. Toyla bağlı araşdırılan dialekt faktlarının sırasına sağdış-soldiş anlayışını bildirən dialekt vahidləri də aiddir. Bu sıradan olan dialekt faktlarının 100%-i türkmənşəlidir. Qədim yazılı abidələrə, habelə qohum türk dillərinə aid materiallar bu adətin ta qədim zamanlardan qədim türklərdə mövcudluğunu təsdiq edir.

Toylarda bişirilən və ya paylanan şirniyyat adlarında da etnomədəni qarışıqlıq nəzərə çarpır. Uzun illər fars mədəniyyətinin təsiri, sözsüz ki, izsiz keçə bilməzdi. Bu özünü toy

şirniyyat adlarında da göstərir. Misal üçün: gülvəng - toyda gəlin gətirilən zaman verilən yemək, xanda - toya dəvət edilən adama verilən şirniyyat, şah - bəy və ya gəlin üçün şirniyyatla bəzədilmiş budaq, heşgivaş-gəlinin başına səpilən şirniyyat, toy tabağı - bəy üçün hazırlanmış şirniyyat xonçası, külçə - gəlin üçün bişirilən şirin çörək, quymaq - təzə gəlin üçün və ya zahı üçün bişirilən şirniyyat və s. kimi dialekt faktlarında üstünlük türk mənşəli adlarda olsa da, alınma mədəniyyət nümunələri də nəzərdən qaçmır. Ümumiyyətlə, adət və ənənə, yemək, yaxud sənət növü adlarını bildirən dialekt faktlarının mənşəyi ilə bağlı maraqlı statistik göstəricilər diqqəti cəlb edir. Belə ki, adətin dərin köklərində dayanan dialekt vahidləri ya 100%, ya da bir qədər az faizlə türk mənşəlidir. Adətlərin üst qatında isə etno qarışıqlıq nəzərə çarpır. Düşünürük ki, bunun səbəbi dərin qatlara başqa mədəniyyətin daxil olmasına icazə verməyən milli alt şüurdur. O, dərin qatlarda milli təfəkkürə aid xəzinənin yerləşdiyini dərk edir və sövqətə, necə deyirlər, bir növ milli mənliliyin özünüqoruma refleksi ilə yad kulturun soxulmasına icazə vermir. Misal üçün, “duvağqapba” adəti gəlini ilk dəfə üzə çıxarmaq, onu hər kəslə tanış etmək və layiqli gəlin olduğunu bəyan etmək məqsədi daşıyır. Bu adət milli təfəkkürün o qədər dərin qatında yer alıb ki, araşdırdığımız leksemlərin 100% türkmənşəli olması ortaya çıxdı. Misal üçün: üzgörümçeyi (Şəki), üzgörücəyi (Kürdəmir), üzəçıxdı (əksər şivələr), boygörücəyi (Füzuli) və s. Eyni ilə bu mənada şivələrimizdə türkmənşəli başqa leksemlər də geniş şəkildə istifadə olunur: ələpbə - toydan sonra oğlan evində qonaqlıq (Şuşa); 2. gəlin və bəyin ilk dəfə qız ata-anasını görməyə getməsi (Naxçıvan), yengyani (Oğuz), yeryığı (Sabirabad), duağaldı (Ağcabədi), duağqapba (Basarkeçər, Cəbrayıl, Naxçıvan, Şərur, Zəngilan), duağalma (Yevlax), ayaqaşdılağışdı - gəlinin ata-anası ilə bəylə gəlinin ilk gedişi (Ağsu, Kürdəmir), yolaşma- gəlinin ata-anası ilə bəylə gəlinin ilk gedişi (Bərdə) və s. Qeyd edək ki, duağaldı, duağqapba, duağalma kimi adlar oğuz elementi güclü olan bölgələrdə, üzgörümçeyi, üzgörücəyi, üzəçıxdı kimi leksemlər qırpaq elementləri güclü olan dialektlərdə

yayılmışdır. Göründüyü kimi, dialekt faktları türk tayfa elementlərini də güclü qoruyub saxlamışlar.

Toylarda rəqslər xüsusi yer almışdır. Rəqs adlarının etnolingvistik təhlili artıq ortadan qalxmaqda olan adətlərin izlərini daşıyır. Məsələn üçün: atdandırma-toyda atlamağa başlananda çalınan musiqi, atquvani-eyni, bəyyallısı- bəy rəqsi, haquşqa-toy rəqsi. Bu adların azlığı ona dəlalət edir ki, atda rəqs adları artıq arxaikləşmişdir və şivə nümayəndələrinin yadına gəlməyəcək qədər tariximizə çevrilmişdir. Əlbəttə, şübhə yoxdur ki, bir zamanlar bu tipli rəqs adları bütün Azərbaycan arealını bürümüşdür. Lakin zamanın hökmü mədəniyyətə və onu işarələyən leksemlərə təsirsiz keçmir. Bəzi adətlər arxaikləşir.

Arxaikləşən dialekt faktlarına, eləcə də, qapıbasma, qapıkəsdi kimi leksemləri də aid etmək olar.

Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, əsas etibarilə türkmənşəli leksik qatı təmsil edən ayrıca qadın və kişi yığıncaqlarını ehtiva edən müxtəlif çeşidli toy adları da günümüzdə arxaikləşir. Məsələn üçün: yegəl, bəybaşı və ya: qızıyığı, paltarkəsdi, paltarkesdi; parça, şəltə, bazarrıg. Belə ki, Avropa mədəniyyətinə aid milli kulturu sıxışdırıb aradan çıxaran çağdaş toylar yeni avropamənşəli toy adətlərini ehtiva edən leksemləri dilimizə gətirməkdədir. Lakin dialektoloji fond bu adətlərin ən azından arxaik leksemlər kimi qorunmasında müstəsnə rol oynayır. 100% türk leksik fonduna aid bu dialekt faktları düşüncəmizə görə əvəzsiz xəzinədir. Ümumiyyətlə, toyla bağlı leksemlər 100-dən 10 olmaqla cəmi on faizi yad mənşəlidir. Tayfa elementlərinə nisbətən ümumtürk mənşəli dialekt faktları daha çox üstünlük təşkil edir. Tayfa elementləri üzrə diferensiallaşma əsasən fonetik xüsusiyyətlərinə görə baş vermişdir. Məsələn üçün *külçə* sözü qırpaq elementi kimi yalnız şimal-şərq dialektlərində yayılmışdır. Yaxud da qırpaq elementi *haquşqa* cənub dialektinə xas cəhət kimi çıxış edir. Lakin qohumluq terminlərindən fərqli olaraq, adət-ənənə və bununla bağlı dialekt faktları tayfa elementlərinə görə deyil, ümumtürk kulturunun bir parçası kimi çıxış etməkləri ilə fərqlənirlər.

Lakin qeyd etdiyimiz kimi, adətləri əks etdirən yalnız toy deyil, eləcə də yas adətləridir.

Məsələn üçün, Azərbaycan dili dialektlərində zaman və eyni zamanda yas adətini tərənnüm edən *adna* leksemini götürək. Bu dialekt faktı bəzi şivələrdə cümə axşamını zaman kimi işarələyir.

Lakin əsasən *adına/adna\ə:dna/danna/adnalıx* sözü hal-hazırda yas adətlərinə aid olub cümə axşamı mənasında işlənir. Söz xaçpərəst tatarların və çuvaş dillərində (yəni ərəb təqvimini qəbul etməmiş xalqların dilində) həftənin müxtəlif günlərini bildirir. Belə ki, əsas başlangıç nöqtəsi kimi, həftənin 4-cü günü çıxış edir: kiçatna, tatar atnası (cümə), atna kiç (şənbə), atna ken (bazar). İ.Tahirov sözün farsmənşəli olduğu barədə qeydlər etmişdir.³⁶² Düşünürük ki, fars dilindən sözü məhz qırpaq tayfaları mənimsəmişdir və söz dialektlərimizdə qırpaq elementi kimi çıxış edir. Leksemin areallara görə işlənmək tezliyi aşağıdakı kimidir:

Şimal-şərq	Cənub	Qərb
<i>Salyan, Şəki, Göyçay, Qax, Lankəran</i>	<i>Zəngilan</i>	<i>Gədəbəy, Gəncə, Qazax, Şəmkir, Tovuz</i>

Göründüyü kimi, dialekt faktı qərb və şimal-şərq qruplarında daha yüksək işlənmə tezliyinə malikdir, nəinki cənub qrupunda.

Yaxud da *ürüş/ülüş* yas adətini bildirən və qədim türk leksik qatını təmsil edən, qənaətimizə görə hun elementi olan dialekt faktlarını yayılma arealına görə aşağıdakı kimi göstərmək olar: Ucar, Ağdam, Şuşa, Sabirabad, Salyan, Ağcabədi. Göründüyü kimi, dialekt faktı qərb və şimal-şərq dialekt və şivələrini əhatə edir.

Daha bir yas adəti cənub dialekt qruplarına aid *kaftar-kosu qorxutmaq* adı altında bilinən adətdir. Bu adətin çox qədim

³⁶² Tahirov İ. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli alınma sözlər. Fil. elm. nam. diss., AEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 1993, 160 s.

zamanlardan gəldiyi şübhə doğurmur. Lakin topladığımız materiala əsasən, yalnız cənub dialektlərində məlumdur.

Yas adətlərinə daxil edilən ölünü ağlamaq və bunu bildirən dialektizmlər şimal-şərq dialektlərində daha güclü vüsət alınmışdır: yedici, ağıdeyən (İsmayılı), oxşalmağ-oxşamağ ölünü (Şamaxı) və s. Göründüyü kimi, leksemlər türk leksik qatına aiddir və tayfaüstü xarakter daşıyır.

Maldarlıq və onunla bağlı dialekt faktları

Maldarlıq elə bir sahədir ki, onun etnolinqvisistik təhlili mühüm, lakin çoxdan məlum bir faktı aşkar edir. Qədim türklərin və bugünkü azərbaycanlıların həyat tərzində maldarlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həyat tərzində, yemək adlarında qorunub saxlanmış dialekt faktları qədim və müasir türk leksik qatını təmsil edir. Araşdırılan 100 dialekt faktından yalnız 9%-i (müxtəlif fonetik variantları ilə 12%) alınmadır.

Qəribədir ki, etnik cəhətdən rəngarəng bölgələrdə də məhz türkmənşəli leksika üstünlük təşkil edir. Məsələn üçün: çopux - yunun daranmayan hissəsi (Oğuz, Zaqatala), çopuz - keçədən hazırlanmış geyim növü (Qax, Şəki, Zaqatala), ağız (Qax, Şəki, Zaqatala), axtarma (Xaçmaz, Qusar), iymə (Quba) və s. Bütün araşdırılan sahələrdə olduğu kimi, maldarlıq və onunla bağlı yemək adlarında böyük üstünlük türk leksik qatına aiddir. Lakin yuxarı fəsildə göstəriləndiyi kimi, bəzən etnik cəhətdən rəngarəng bölgələrdə az sayda yadmənşəli leksemlərə rast gəlmək mümkündür. Lakin qeyd etmək yerinə düşər ki, fars və ərəb mənşəli leksemlər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, çox vaxt həmin dillərin uzun zaman Azərbaycan ərazisində məcburi hegemonluğu ilə bağlıdır.

Araşdırılan sahədə etnolinqvisistik analiz aşağıdakı statistik nəticələrə gəlməyə imkan verir. Birincisi, qədim köklərə malik maldarlıq milli təfəkkürdə mühüm yer tutmuşdur və dialektlərin leksik qatının təhlili bunu bir daha təsdiqləyir. Yad mənşəli dialekt faktları nəinki alt qatda, habelə üst qatda da aparıcı mövqeyə sahibdirlər, tayfa elementləri leksik qatda xüsusi bir əhəmiyyət kəsb etmir. Diferensial etnofərqlər yalnız fonetik keçidlərdə özünü göstərir.

Xalçaçılıq terminləri. Biz yuxarıda da xalçaçılıqla bağlı dialekt faktlarını iki hissəyə ayırmışdıq. Belə ki, alt qatı təmsil edən xalçaçılıq alətləri və xalça toxumaq üçün başqa vasitələr 90% türkmənşəlidir. Bu faiz göstəricisi hətta etnik cəhətdən rəngarəng olan Lerik şivəsində də dəyişir. Lakin xalça növ adlarında göstəricilər dəyişir. Belə ki, yuxarıda təhlil zamanı bir neçə dəfə rastlaşdığımız mənşənin şahidi olur. Zədəngən təbəqə uzun zaman Azərbaycanda fars dilinə, sonralar rus dilinə aludə olmuşlar. Bu da əsasən zədəngənlərin evini bəzəyən xüsusi naxışlı xalçalarda fars və rus mənşəli adların peyda olmasına səbəb olmuşdur. Məsələn üçün, zərbaf və bulud xalça növ adları buna misal ola bilər. Yuxarıda zərbaf haqda məlumat verildiyindən bulud xalça növünün üstündə dayanmaq istərdik. Belə ki, bulud xalçaları Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə aiddir, lakin orada bulud ornamentləri yoxdur. Sözlərin əslisi rus dilində olan *blyudo* (boşqab) sözünün təhrif edilmiş formasıdır. Yaxud da bir çox başqa xalça növ adları. Bu səbəbdən də xalça növ adları etnolinqvisistik cəhətdən xalçaçılıq terminlərindən daha az maraqlı kəsb edir. Belə ki, xalçaçılıq terminləri sahənin dərin qatını, xalça növ adları isə üst qatını təmsil edirlər. Araşdırılan 15 xalça növ adından cəmi 4%-i yadmənşəlidir, qalan hissəsi isə türkmənşəlidir.

Beləliklə də, leksik qatın statistik göstəriciləri bir daha sübut edir ki, türkmənşəli leksemlər, xüsusən etnokulturun ən dərin qatlarında 100%-ni, üst qatda isə böyük əksəriyyətini təşkil edir. Lakin tayfa ünsürlərinin diferensial fərqləri daha çox fonetik keçidlərdə özünü göstərir.

Düşünürük ki, dialekt və şivə leksikasının əsas tayfa dil göstəricisi kimi çıxış edən fonetik xüsusiyyətlərin də statistik göstəricilərinin yekunları elmi cəhətdən çox mühümdür. Diaxron vəziyyətinə görə Azərbaycan dili dialektlərinin diferensial fonetik xüsusiyyətlərinin statistikasını həmin bölgədə tayfa dil ünsürlərinin üstünlük səviyyəsini nümayiş etdirə bilər.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dili şivələrində özünü göstərən labiallaşma qıpçaq qrupu dillərində xüsusi yayılmışdır və türk dillərində qıpçaq elementi kimi qəbul olunur.

Misal üçün, *e//ö* səs keçidi. Qeyd olunan səs keçidi Azərbaycan dialekt və şivələrinin şimal – şərq qrupunda requlyar olaraq müşahidə olunur: *ev-öy, deyil-dö:r, sevindik-sö:yündük, evlənmək-öylənmək* və s. Elmi ədəbiyyatda da bu faktlar kifayət qədər araşdırılmışdır: *bacun, qapun, qarpuz ; qatuğ, çalğu, sanduğ ; ağır, hazur, paxul, ağıl, saruğ, yağuş, qatuğ*.

Halbuki, cənub qrupu dialektlərində bunların əvəzinə *əv, dəyil, səvindik, əvlənir* kimi delabializasiya hadisəsi müşahidə olunur. Delabializasiya türk dillərinin fonetikasında ən ilkin mərhələ sayılır. Lakin bunu da qeyd etməliyik ki, sonrakı mərhələlərdə saitlərin dodaqlanmayaraq ifadəsi oğuz dili elementi kimi qəbul edilir və Azərbaycan dilinin cənub dialektlərində müşahidə olunur. Bizi maraqlandıran cəhət cənub dialektlərində özünü göstərən Dərbənd, Bakı, Quba dialektlərində müşahidə olunan labiallaşma hadisələrinin paralelliyidir: Naxçıvan dialektində: *büldür, çəküc, çəküş, Mükayıl, şəkül, nüşar*,³⁶³ *Imek, şüş-man, demür*.³⁶⁴ Dərbənd dialektində: *büz, getür, süz, xeyli, erüg, çövür, əzgül, dəbrüş* və s.³⁶⁵

Belə ki, Naxçıvan dialekt qrupu oğuz elementi güclü inkişaf etmiş bir qrupdur. Bəllidir ki, bu qrupda qıpçaq elementləri azlıq təşkil edir. Lakin eyni zamanda qədim türk tayfa elementləri güclü qorunub saxlanmışdır. Bunu yuxarıda apardığımız etnolingvistik təhlil də sübut edir. Deməli, paralelliklər qıpçaq elementindən daha qədim bir dövrə aid faktlardır. Yuxarı fəsillərdə biz xəzərlərin V əsrdən başlayaraq Azərbaycanın şimal-şərqində (burdan irəli gələrək Qax, Zaqatala, Qəbələ, Dərbənd, Quba, Bakı dialekt və şivələrində qazan tatarları və çuvaş dili ilə çoxsaylı paralelliklər mövcuddur), IX əsrdən başlayaraq isə cənubunda (ərəblərə məğlubiyyətdən sonra üzü Naxçıvana tərəf hərəkətləri) yerləşməkləri barədə tarixi məlumatlar vardır. Deməli, labiallaşma bəzi dialekt və şivələrdə qədim tayfa elementi kimi çıxış edir. Lakin Dərbənd, Bakı, Quba dialektlərində bu hadisə çox güclüdür və total xarakter daşıyır. Naxçıvan dia-

lektlərində oğuz elementlərinin güclü təsiri altında labiallaşma zəif, lakin mühafizəkar xarakter daşıyır. Bu dialektlərdəki paralelliklər samit keçidlərində də üst-üstə düşür: *şəftə-çəftə, çəkic-cəkiş, bacar-başar, ac-aş* – Quba, *başar-bacar, yaxşı-yaxçı* - Bakı; *üç-üş, heç-heş, keçmək-keşməx, aç-aş, uç-uş, ağaç-ağaş, açmaq-aşmaq, şüviüt-civit, yaxşı-yaxçı* - Naxçıvan. Bildiyimiz kimi, *c/ç/ş/* səs keçidləri qıpçaq dil elementi kimi qəbul olunur. Lakin yuxarıdakı araşdırmamıza əsasən və yenə də təkrar edirik, qeyd olunan dialektlər arasında paralelliklərə istinadən qeyd edirik ki, bu hadisələr xəzər-bulqar dil xarakteri daşıyır.

Qərb dialektlərində vəziyyət bu baxımdan keçid xarakteri daşıyır. Qərb dialektlərinin xarakterik xüsusiyyəti kimi oğuz – qıpçaq elementlərinin paralellik təşkil etməsi, eyni zamanda bəzi qədim tayfa ünsürlərinin qorunub saxlanmasıdır. Şimal-şərq dialektlərinin Şirvan zonasına aid şivələrində məhz qıpçaq, bəzən isə monqolizmlərin çıxış etməsi müşahidə olunur ki, bu da sözsüz ki, ekstralingvistik xarakter daşıyır və tarixi hadisələrlə sıx bağlıdır. Cənub dialektlərində qədim tayfa ünsürlərinin mühafizə olunması ilə əlaqədardır. Oğuz elementlərinin güclü olması isə onunla əlaqədardır ki, səlcuq oğuzları Ön Asiyaya tərəf irəliləyərkən əsasən cənub bölgələrdə daha geniş vüsət almış və beləliklə də Qazax, Tovuz, Göyçə, Zəngəzur, Cəbrayıl, Füzuli, Naxçıvan dialekt və şivələrində daha möhkəm iz buraxmışdır. Bu arada Qazax, Tovuz şivələrində Şirvan şivələri ilə üst-üstə gələn cəhətlər (bəzi ortaq fonetik və leksik xüsusiyyətlər) daha üstünlük təşkil edir, nəinki ikincilərin cənub dialektləri ilə üst-üstə gələn cəhətləri. Həmçinin əksinə, Qazax, Tovuz şivə xüsusiyyətləri cənub dialektləri ilə daha çox üst-üstə düşür, nəinki ikincilərin Şirvan şivələri ilə ortaq xüsusiyyətləri. Bu adət və ənənə leksikasında, eləcə də qohumluq terminlərində daha bariz görünür. Lakin qərb şivələri elə güclü xüsusi bir qıpçaq elementini qoruyub saxlamışdır ki, bu fonetik hadisə nə oğuz və qədim tayfa ünsürləri güclü olan cənub dialektlərində, nə də qədim tayfa ünsürləri və qıpçaq elementləri güclü olan şimal-şərq şivələrində müşahidə olunur. Söhbət əlbəttə ki, j-

³⁶³ Şiraliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərtədrisneşr, 1962. 423

s., s. 27

³⁶⁴ yəni orada, s. 48

³⁶⁵ Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, Elm, 2009. 448 s. s. 16

laşma qıpçaq elementindən gedir. Məhz bu qıpçaq elementi qərb dialektlərinin yalnız şimal-şərq – cənub dialektləri arasında sadəcə keçid rol oynamadığını göstərmək üçün kifayətdir. Lakin qıpçaq elementi ilə bərabər, dodaq ahəngi də qərb dialektlərinin xüsusi cəhətidir. Diftonqlaşma və uzun saıtlərin iştirakı qərb dialektlərində şimal-şərq dialektlərinə nisbətən az müşahidə olunsa da, ara-sıra nəzərə çarpır. Bildiyimiz kimi, oğuz w-su qıpçaq dillərində ya diftonqa, ya da uzun saıtə çevrilir. Bu cəhət cənub dialektləri ilə şimal-şərq dialektlərini əsas fərqləndirən xüsusiyyət kimi ortaya çıxır. Cənub dialektləri w-ya, şimal-şərq dialektləri diftonqa üstünlük verirlər ki, bu da qeyd etdiyimiz kimi, qıpçaq və oğuz elementlərinin diferensial cəhəti kimi ortaya çıxır. Qərb dialektləri bu cəhətdən xüsusi total xarakter daşıyan fərqləndirici cəhətlərə malik deyillər. Bu dialektlərdə həm diftonqlar, həm də w müşahidə olunur. Lakin bəzi burunda deyilən və türk dilləri üçün çox qədim arxaik fonetik hadisə sayılan səslərin qorunub saxlanması (cənub dialektlərində bu səslərin düşümü burun saıtlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur) çox qədim türk tayfa elementi kimi dəyərləndiririk. Qeyd edək ki, bu cəhətdən cənub dialektləri Şəki şivəsi ilə üst-üstə düşür. Belə ki, burun saıtləri Şəki şivəsində üstünlük təşkil edir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Şəki şivəsi də qədim etnoelementləri güclü qoruyub saxlamış dialektlərimiz sırasındadır. Həm leksik baxımdan, həm fonetik cəhətləri Şəki dialektini, necə deyərlər, dialektlər arasında canlı dil muzeyi adlandırmağa imkan verir. Əlbəttə, dialektləri ədəbi dildən fərqləndirən məhz qədim leksik və fonetik fondu daha güclü mühafizə etməsidir, lakin bəzi dialekt və şivələr bu cəhətdən xüsusi seçilirlər.

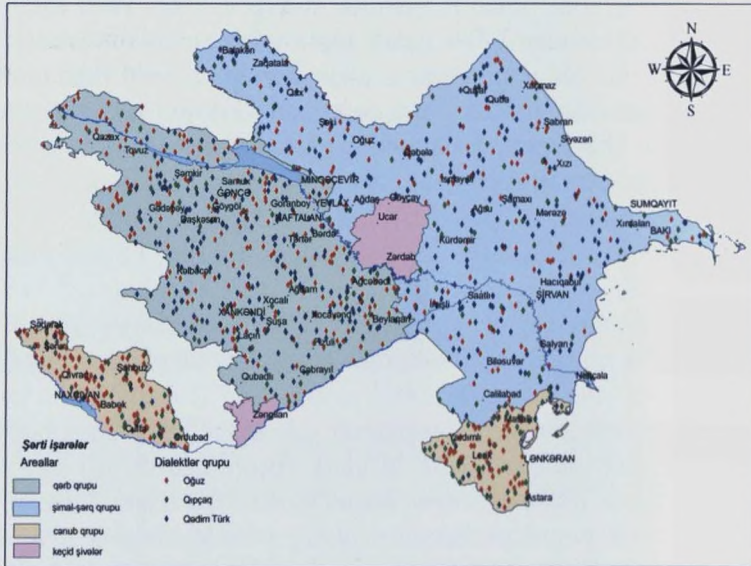
Qeyd edək ki, səslərin anlautda işlənməsi statistik göstəricilərə birbaşa təsir edir. Belə ki, cingiltili səslərlə başlayan, xüsusən də, b, g, c, səsləri anlautda işlənən sözlərdə 23-dən 4-ü alınmadır, qalanı türk mənşəlidir. Lakin bəzi kar səslər də bu sıraya daxildir. Məsələn, s, ç, t, kimi səslərlə başlanan sözlər də əksərən türkmənşəlidir. Anlautda m, l, r, x, h səsləri ilə başlanan sözlərin böyük əksəriyyəti alınmadır. Anlautunda d səsi gələn

sözlər, demək olar ki, azca istisna ilə türk mənşəlidir. Anlautda səslərin türk dilləri üçün spessifik xarakter daşdığını və bunu statistik hesablamalarla göstərən alimlərdən biri də Nikonovdur: “Gözə görünən inisial /r/-nin işlənməməsidir, halbuki proses daha genişdir və yalnız türk dilləri ilə məhdudlaşmır və eləcə də /n/ və /l/ səslərini də eyni dərəcədə əhatə edir”.³⁶⁶

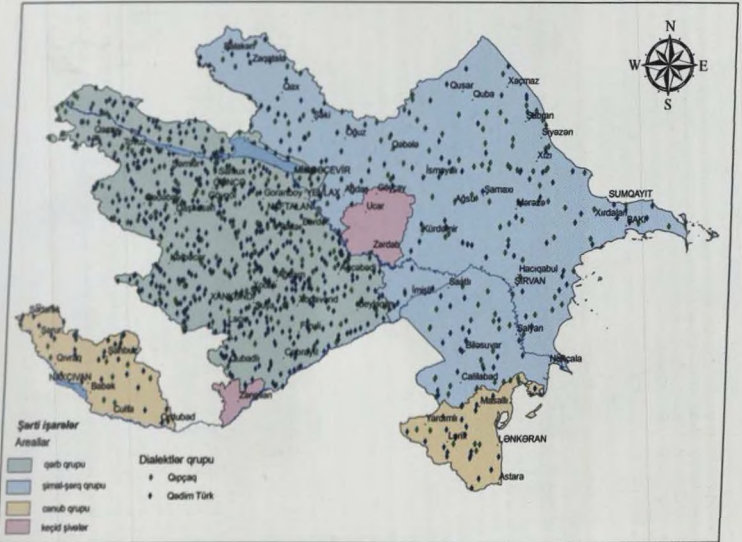
Statistik hesabların sonunda biz dialekt leksikasında alınma leksik vahidlərin ümumi işlənmə tezliyini müəyyən etmək məqsədilə təxminən 700-ə yaxın nüvə sözü hesablamağa cəlb etdik. Məlum oldu ki, hesaba cəlb olunan dialekt faktından 71%-i türkmənşəli, 29%-i isə alınmadır. Fikrimizcə, statistik göstəricilər kəmiyyət baxımından araşdırmamızın keyfiyyət göstəricilərini təsdiqləyir.

³⁶⁶Никонов В.А. Фоностатическое измерение междуязыковых расстояний.// Исследования по фонологии. Москва, Наука, 1966, с.285-298,с.361

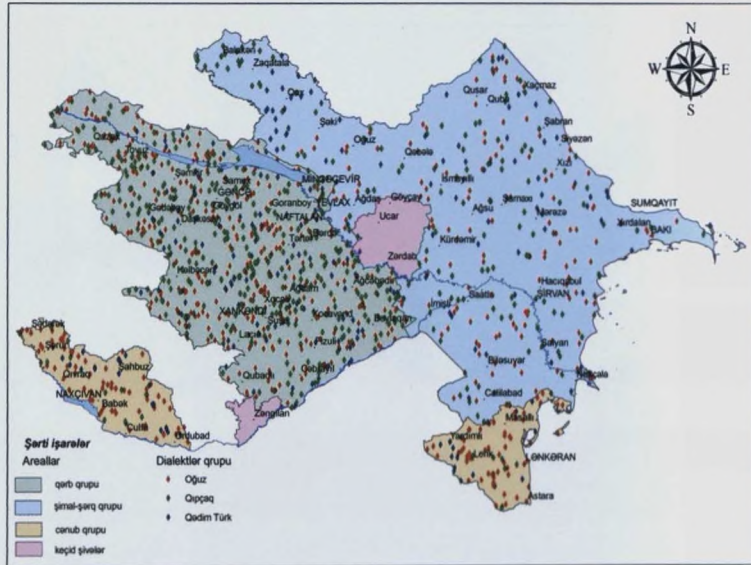
Statistik göstəricilərin xəritələr üzərində əksi

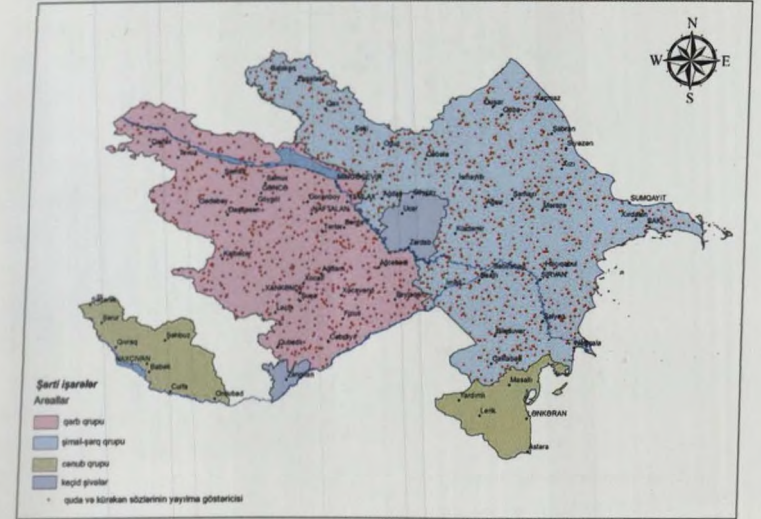
Şəkil 1. Areallara görə insan hal-xasiyyətini bildirən terminlərin işlənmə tezliyi

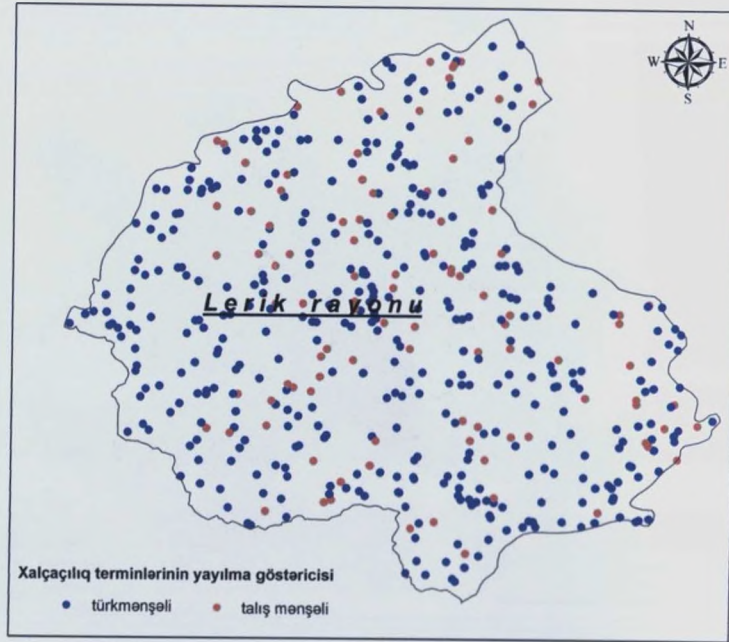
Şəkil 2. Areallara görə yaş və zaman ölçülərini bildirən terminlərin işlənmə tezliyi

Şəkil 3. Qohumluq terminlərinin yayılma arealı

Şəkil 4. Quda və kürəkən sözlərinin dialekt arasında işlənmə tezliyi

Şəkil 5. Xalçaçılıq terminlərinin yayılma tezliyi

NƏTİCƏ

Beləliklə, bizim araşdırmamız ümumilikdə, Azərbaycan dili dialektlərinin etnomənşəyi haqqında aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasının əsasını və böyük qatını qədim türk tayfa dil elementləri təşkil edir. Bəzi leksemlərin izoqloslarına ya qədim yazılı abidələrdə, ya da qohum türk dillərində rast gəlinir. Bəzi tayfa elementləri çağdaş dilçilik nəzəriyyəsinə əsasən, ya oğuz, ya da qıpçaq elementi kimi müəyyən edilir. Belə ki, qədim türk yazılı abidələrinin əlimizdə az olması və onların da bütün türk tayfalarının dilini əhatə etməməsi tayfa elementini tam düzgün müəyyən etməyə imkan vermir. Bu səbəbdən araşdırmada faktlar oğuz, qıpçaq və ümumi ad altında türk tayfa elementləri kimi götürülmüşdür.

2. Bəzi qədim türk tayfa dillərinin varisi kimi çıxış edən müasir türk dilləri, məsələn, bulqar dilinin varisi çuvaş və qazan tatarlarının dili xəzər-bulqar dilinin elementləri, qarqarların dili tim-salında aborigen türk tayfa dillərinin elementləri, bəzən çin dili ilə etnomədəniyyət müqayisələri qədim hun elementlərini müəyyən etmək üçün istifadə edilmişdir. Bunun da nəticəsində Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasında çoxsaylı qədim, yəni oğuz və qıpçaq elementlərindən daha qədim dövrə aid bir çox dialekt faktları aşkarlanmışdır.

3. Etnokulturu təmsil edən dialekt faktlarının etnolinqviistik təhlili Azərbaycan dialekt leksikasının alt və fundamental özəyinin türkmənşəli olmasını təsdiq edir. Bunu inkar edəcək hər hansı bir kulturoloji dil faktına tədqiqat zamanı rast gəlinməmişdir.

4. Tayfa dil elementlərinin əsas göstəricisi kimi çıxış edən fonetik xüsusiyyətlərin təhlili yenə də eyni nəticəyə gətirir. Fonetik xüsusiyyətlər özlərində qədim türk tayfa dil xüsusiyyətlərini leksik qata nisbətən daha mühafizəkar şəkildə qoruyub saxlamışdır. Leksik qatdan fərqli olaraq, dialektlərin fonetik yarusu yad mənşəli ünsürlərə qarşı daha dayanıqlı xarakter daşımışdır. Bu isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, türk dillərinin fonetikasının spesifik, musiqili ahəngə malik olmasından irəli gəlir. Musiqili quruluş

İlahə Qurbanova

morfoloji və fonetik yarusu qarşılıqlı surətdə təyin etmişdir. Bu isə həmin yaruslarda yadməşəli elementlərin mövcudluğuna imkan verməmişdir.

5. Etnokulturun bütün parçaları bir-birini tamamladığı kimi, bunları təmsil edən dil vahidləri də bir-birini tam olaraq tamamlayır. Maldarlığı yaxşı bilən qədim türklər bunu miras kimi bütün türk xalqlarına ötürmüşlər. Maldarlıq sahəsi milli mətbəxin və eləcə də bir çox sənət növünün yaranmasında müstəsna rol oynamışdır. Yun və onunla rəftarı başqa etnoslardan daha yaxşı bilən türklər xalçaçılığın bir sənət növü kimi güclü inkişafına nail olmuşlar. Çünki xalça evdə həm qızdırıcı, həm də bəzək funksiyalarını yerinə yetirirdi. Bu isə eyni zamanda çiçəkçiliyi yaxşı bilən qədim türklərə əsas verirdi ki, həmin çiçəklərdən keyfiyyətli və əlvan boyalar hazırlanırlar. Bu yüksək keyfiyyətli boyalar xalçalarımızın bəzəyi, etnokulturun isə baş tacı oldu. Xalçaçılığı bildirən leksemlər bütün areallarda türkmənşəlidir. Xalça adlarında rast gəlinən alınmalar dövrün zadəganlarının hansı dilə üstünlük verməsindən irəli gəlmişdir. Mədəniyyət göstəricisi kimi üst qata aiddir.

6. Bəzi sahələrdə, məsələn, meyvə və tərəvəz adlarının bəzində alınmaların bolluğu ekstralingvistik faktordur. Məsələn, bir etnos başqa etnosdan öncə hər hansı bir meyvəni mədəni bir bitki kimi yetişdirə bilirdi, və yaxud da həmin bitki həmin etnosa aid ərazidə ilk dəfə vəhşi halda bitmişdir. Bu, əlbəttə ki, bu meyvəni və ya tərəvəzi kəşf edən etnosun dilindən başqaları tərəfindən alınmasına səbəb olur. Bu gün beynəlxalq mədəniyyət göstəricisi kimi, banan, kivi, ananas, pomidor (və ya tomat) və s. mədəni bitkiləri qeyd edə bilərik. Bəzən bitki adlarında hər hansı bir ərazi və ya etnosla bağlılıq görünür. Bu sıraya qarğıdalı bildirən dialekt vahidlərini misal göstərə bilərik. Ərəbistan və ərəblərlə assosiativ bağlılıq bu tərəvəzi bildirən əksər leksemlərdə müşahidə olunur. Qeyd etmişdik ki, bu hal türk ədəbi dilində də analojidir. Bu isə öz növbəsində, həmin bitkinin ilk dəfə gəlişinin ərəblərlə bağlılığına işarə edir. Üzüm növ adlarının əsas etibarilə türkmənşəli olması üzümçülüynün bir mədəni sahə kimi yerli əhali tərəfindən qədimdən mənimləndiyindən xəbər verir. Bəzi meyvə adları isə qarışıq xarakter

daşıyır. Buna misal kimi, albalını bildirən leksemləri nümunə göstərə bilərik. Dialekt faktları həm türk, həm də Qafqaz mənşəli leksikanı özündə təcəssüm etdirir.

7. Statistik göstəricilər bütün yuxarıda dediklərimizi təsdiq edir. Statistik hesablamalardan hasil olunan maraqlı nəticələrdən biri də odur ki, anlautda çıxış edən səslər mənşə etibarilə statistikaya təsir edirdi. Bəzi kar və sonor səslər, məsələn m, x, h, n, l və s. anlautda əsasən yadməşəli sözlərdə iştirak edirlər. Cingilti və sait səslərlə başlayan sözlər isə əsasən türk mənşəli leksikanı əks etdirir. Bu isə dilimizin fonetik yarusunda oğuz elementlərinin güclü təsirindən xəbər verir.

8. Areallar üzrə statistik araşdırma zamanı maraqlı nəticələr əldə olunmuşdur. Belə ki, Quba, Dərbənd, Qax, Zaqatala, Şəki dialekt və şivə leksikasında əsas yeri qədim türk tayfa elementləri və müəyyən bir yeri qarışıq etnik dil vahidləri (fars mənşəli başqa dialektlərə nisbətən azlıq təşkil edir), Lənkəran, Lerik, Masallı şivələrində əsas yeri oğuz və fars mənşəli leksik vahidlər və bunun nəticəsində Sabirabad, Salyan, Saatlı şivələrində güclü qırpaq elementləri ilə yanaşı, farsizmlərin bolluğu nəzərə çarpır. Şamaxı və ətraf dialekt və şivələrdə qırpaq elementləri ilə yanaşı, farsizm və ərəbizmlərin diqqətli cəlb edəcək qədər varlığı Şamaxının uzun illər (fars və ərəb dilinin hegemonluğu dövrlərinə təsadüf edir) ədəbi mərkəz rolu oynamasından irəli gəlir. Şamaxı dialektinin o dövrün ədəbi dilinin təsiri altında formalaşması həmin ünüsülərin dialektlərdə varlığına səbəb olmuşdur. Qərb şivələrində həm oğuz, həm qırpaq, eyni zamanda qədim türk dil elementlərinin eyni səviyyədə olması həmin regionun Azərbaycanın şimal-şərqi ilə cənubunu birləşdirən məkan olmasından irəli gəlir. Qərb dialektlərində, Şirvan, Muğan, Naxçıvan dialekt qruplarına nisbətən farsizm və ərəbizmlərə daha az təsadüf olunur.

Naxçıvan və ümumilikdə cənub dialektlərində farsizmlərin bolluğu ərazi baxımdan İran dövləti və fars mədəniyyəti ilə sıx təmasdan qaynaqlanır.

9. Statistik, habelə, fonetik və leksik sahədə müqayisələr Naxçıvan və Quba, Bakı, Dərbənd dialektləri ilə çoxsaylı paralel-

lər aparmağa imkan verir. Bu paralellərin səbəbi kimi xəzər-bulqar tayfalarının dil elementləri çıxış edir.

10. Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikası üzərində fonetik, leksik, statistik araşdırmalar dialektlərdə əsasən oğuz, böyük dərəcədə qıpçaq, müəyyən dərəcədə qorunub saxlanmış qədim türk tayfa elementlərinin yer tutduğunu aşkarlamışdır.

11. Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasının əsas və dərin qatında türk, müəyyən dərəcədə və yalnız üst qatında yad mənşəli leksika yer almışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Türk dillərində

2. Ağaverdi Xəlil. Türk xalqlarının yaz bayramları və Novruz. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 144s.
3. Ahmet Caferoğlu. Anadolu ağızlarından toplanmalar. Ankara, Ankara Universitesi Basımevi, 1994. 260 s.
4. Ahmet Caferoğlu. Orta Anadolu ağızlarından derlemeler. Ankara, Ankara Universitesi Basımevi, 1995, 265 s.
5. Axundov A. A. Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı, Maarif, 1984, 392 s.
6. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1984, 266 s.
7. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, Maarif, 1973
8. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ankara, TDV Yayın Matbaacılık Tic, İşi. . I hissə 1999, II hissə 2003, 652 s.
9. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, Elm. 2009. 448 s.
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I, II, III, IV cild, Bakı, Şərqi-Qərb, 2006, 712 s.
11. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1955, 263 s.
12. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
13. Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, Çıraq, 2007. 720 s.
14. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan dilinin şivələrinin leksikası. Bakı, Elm və Təhsil, 2001, 439 s.
15. Bəkbəyova R. Fonetiklik özqövrüldürün natıjasında kırıqız tilinde payda bolqon omonimder.// Тюркологические исследования. Фрунзе, 1970, .229-238
16. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı, Nurlan, 2007 171s.
17. Cavad Heyet. Türk dilinin və lehçələrinin tarixi seyri. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008. 427 s.
18. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 1988, 234 s.
19. Cidalayev N.S. Azərbaycan dilinin Aşağıkatrux dialektinin oçerki. Maxaçkala, 2008. I cild, 24 s.
20. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, Maarif, 1959, 157 s.
21. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilindəki oğuz-qıpçaq lisanı ünsürləri, . Azərb.SSR EA Dilçilik institutunun əsərləri. 1-ci cild.1947.s.3-14. 37
22. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979, 267 s.
23. Efrasiyab Cemalmaz. Erzurum ili ağızları. Ankara, Ankara Universitesi Basımevi, 1995, 382 s.
24. Emin Kalay. Edirne ağızları. Ankara Yükköğretim Matbaası . 1998. 268 s.

25. Əkbər Bayramov. "Dədə Qorqud kitabı" dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. Dədə Qorud dünyası, Bakı, 2004, s. 44 - 52
26. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
27. Faruk Yıldırım. Adana ve Osmaniye ağızları. Ankara, Türk Hava Kurumu Basımevi İşletmeçiliyi, 2006, 334 s.
28. Hacıyev T; Vəliyev K, Azərbaycan dili tarixi. Bakı, Maarif, 1983, 186 s.
29. Hacıyeva A. Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya. Bakı, Nurlan, 2007, 327 s.
30. Hüseynov İ. Əfəndiyeva N. Qədim dünya mədəniyyəti. Dərslük. Bakı, 2009, 426 s.
31. İbnü Mühənnə lüğəti, Aptullah Battal. Ankara, Yükkökğretim Kurulu Matbaası, 1997, 105 s.
32. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968, 276 s.
33. İsmet Cemiloğlu. Dədə Korkut hikayeleri üzərində söz dizimi bakımından bir inceleme. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2001, 127 s.
34. Kamal Abdulla. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud. Bakı, Elm, 1999, 304 s.
35. Kaşğari Mahmud. Divanü Lügəti Türk. Türçe çeviren ve düzülümü Serap Tuba ve Seçkin Erdi. İstanbul, Kabcacı, 2007, 717 s.
36. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, Təhsil, 2003, s.
37. Kazımov Q. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülü. // "Kredo" qəzeti, 28 sentyabr, N37, s.3-5
38. Kazımov Q. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülü. // "Kredo" qəzeti, 5 oktyabr, N 38, s.3-5
39. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Elm və Təhsil, 2010, 398 s.
40. "Kitabi-Dədə Qorqud" un izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 1999, 203 s.
41. Korkmaz. Güney-Batı Anadolu ağızları. ses bilgisi. Ankara, Ankara Universiteti Basımevi, 1994, 225 s.
42. Korkmaz. Nevşehir ve Yöresi ağızları. Ankara, Ankara Universiteti Basımevi, 1994, 225 s.
43. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. Bakı, Mütərcim, 2006, 248 s.
44. Qaziyeva N. Azərbaycan ədəbi dili normalının formalaşmasında dialektlərin rolu. Bakı, Təhsil, 2003, 146 s.
45. Qəmbərova Q. Azərbaycan dilində qayıdış növ fellərin tarixi təkamül prosesi (VC,CVC heca tipli fellər əsasında tarixi-dialektoloji araşdırma). // "Türkologiya" N 1, AR Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrləri, Bakı, 2012, s.48-59
46. Qurbanova İ. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində eyni köklü antonimlər. // "Tədqiqlər", AMEA, 2013, N1, s.47-57
47. Məfkürə Riza Mollova. Doğu R, odop türk ağızları. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003, 416 s.
48. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasına dair qeydlər. //

- Filoloji fakültəsinin əsərləri. Bakı, 1958, s.134-142
49. Mustafa Öner. Bugünkü Kıpçaq Türkçesi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998, 271 s.
 50. Müasir Azərbaycan dili. Dəmirçizadə Ə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı, Şərq-qərb, 2007, 253 s.
 51. Necati Demir, Ordu ili və yöresi ağızları. Ankara, Ankara Universiteti Basımevi, 2001, 225 s.

Rus dilində

52. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, ASSR EA, 1961, 284 s.
53. Selahattin Olcay. Arpaçayı köylerinden derlemeler. Ankara, Ankara Universiteti Basımevi, 1998, 392 s.
54. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azər tədris nəşr, 1962, 423 s.
55. Şirəliyev M. Bakı dialekti. İkinci nəşr. Bakı, ASSR EA, 1957, 226 s.
56. Tahirov İ. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli alınma sözlər. Fil.elm.nam.diss., AEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 1993, 160 s.
57. Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 384 s.
58. Tuncay Bəxtiyar. Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı. Bakı, Qanun, 2010, 368 s.
59. Tuncay Bəxtiyar. Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı. Bakı, Apostrof, 2009, 280 s.
60. Tüncər Gülensoy, Ebülfez Kuliyev, Paki Küçüker. Nahçıvan ağzı. Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, 734 s.
61. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. III cild, Bakı, Nurlan, 2012, 468 s.
62. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2009, 272 s.
63. Vəliyev A.N. Göyçay keçid şivəsinin leksikası. Bakı, Maarif, 1960, 154 s.
64. Yadiqar F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, Maarif, 1993, 192 s.
65. Yadiqar F. Germən dilçiliyinə giriş. Bakı, Mütərcim, 2001, 292 s.
66. Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qramatikası. Bakı, Elm, 1984, 152 s.
67. Yusifov M. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası. I hissə, Gəncə, 1994
68. Zeynalov F. Qədim türk yazılı abidələri. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1980, 132 s.
69. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981, 345 s.
70. Ziya Göyçay. Türkçülüğün əsasları. Bakı, Maarif, 1991, 175 s. Ahmet Buran, Keban, Baskil ve Ağın yöresi ağızları. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997, 209 s.
71. Абдурахманов М. Фольклорная афористика и словарь. Ташкент, Фан, 1989, 94 с.
72. Агаев Й. Ак-коюнлу-Османская война. Баку.Элм. 2006, 128 с.

73. Айдаров Т. Ареальная характеристика диалектной лексики казахских говоров Узбекистана. Алма-Ата, 1980, Дис...д-ра филол.наук
74. Акмамедов М. Карадашлинский диалект туркменского языка. Ашхабад, 1975, Автореф.дис...канд.филол.наук
75. Алиев Ф, Очерки по лексике языка турок Казахстана. Алма-Ата. Наука,1978, 100 с.
76. Амансарыев Б. Лексико-семантические и словообразовательные характеристики лингвистических терминов туркменского языка. Ашхабад, 1986, Автореф.дис...канд.филол.наук, кан
77. Ареальные исследования по Башкирской диалектологии и ономастике Башкирии. Уфа, Китап. 1988, 264 с.
78. Арсланов Л.Ш. Характерные особенности татарских говоров Волгоградской, Астраханской областей и Ставропольского края. Казань, Наука, 1982, 300 с.
79. Артамонов М.И. История хазар. Ленинград. Издательство Государственного Эрмитажа, 1962, 522 с.
80. Артыкова Т. Лексический состав и морфологические особенности языка газеты «Туркменистан». Ашхабад, 1986 Автореф.дис...канд.филол.наук
81. Асланов В. Из этюдов по исторической фонетике азербайджанского языка: о фонеме н.. Изв. АН Азерб, ССР, Сер. Лит., Яз., Искус., 1966, №2, с. 92-102.
82. Атамизраева С. Экспериментально-фонетическое исследование на-манганского говора узбекского языка. Ташкент. Наука. 1974. 342 с.
83. Ахметьянов Р. Исследования по диалектологии и истории татарского языка. Москва, Наука, 1980, 103 с.
84. Меметов А. Къырымтатар тилининъ имля лугъаты. Крым, Къырымдевокъувпеднешир, 2006, 152 с.
85. Ахметьянов Р. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. Москва, Наука, 1981, 199 с.
86. Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. Москва, Наука, 1978, 245 с.
87. Ахтямов М. Словарь омонимов башкирского языка. Уфа, Башкирское Книжное Издательство, 1966, с.136
88. Бабак А.В. Глоттохронологический метод М.Сводеша. www.archive.nbuv.gov.ua
89. Баскаков Н. А. Северные диалекты Алтайского(ойротского) языка. Диалект кумандинцев (куманды-кижи). Москва, Наука, 1972, 196 с.
90. Баскаков Н.А. (при участие И.Я. Селотиной). Диалекты алтайского языка. // Диалекты тюркских языков. Москва, 2010, с. 83-110
91. Баскаков Н.А. Делабиализация передних гласных в тюркских языках абсолютный переход в галицко-луцком диалекте караймского языка.// Тюркологические исследования. Фрунзе, Илим, 1970, с.117-123

92. Баскаков Н.А. Язык прииссыкульских уйгуров. Алма-Ата, Наука, 1978, 47 с.
93. Баскаков Н.А Тюркские языки. //Языки народов СССР. Москва, 1966, 324 с.
94. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, Наука, 1962, 142 с.
95. Бахшалиева С. Словарь «Фахранги-тюрки» Мухаммедтаги Каракоюнду и его значение в изучении истории азербайджанского языка. Баку, 1986, Автореф.дис...канд.филол.наук
96. Баязитова. Ф.С. Наименование молочных продуктов в башкирских говорах. //Вопросы лексикологии и лексикографии Башкирского языка. Уфа, 1983, с.49-57
97. Беляев О.И. Квантативные методы оценки языкового родства: глоттохронология и лексикостатистика.// mggu-sh.ru/sites/default/files/present-belyaev-lexicostat.pdf
98. Боас Ф. Ум первобытного человека. Москва-Ленинград. Государственное издательство, 1926, 151 с.
99. Боргоякова Т. Г. Анатомия в хакасской фразеологии. Лексикология и словообразование хакасского языка. Абакан, Наука, 1987, 243 с.
100. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. Москва. Наука, 1983, 245 с.
101. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. Москва, Наука, 1987, 356 с.
102. Виноградов В. А. Сингармонизм и фонология слова. // Тюркологические исследования. Фрунзе, Илим, 1970, с.106-117
103. Гагаузско – русско - молдавский словарь. Москва, Советская Энциклопедия .1973, 664 с.
104. Гаджиева Н. Глухое начало слова в тюркском праязыке.//Советская тюркология. №4, Москва, 1973, с. 3-10
105. Галютдинов И. «Тарих-нама» булгар Таджикина Ялсыгулова . Уфа, Китап, 1998, 260 с.
106. Гамперц Дж. Джон. Об этнографическом аспекте языковых изменений. // Новое в лингвистике. Москва. Прогресс. 1975. с. 299-320.
107. Гарипов Т.М. Кыпчакские языки Урал-Поволжья. Опыт синхронической и диахронической характеристики. Москва, Наука, 1979, 294 с.
108. Гасанова Т. Экспериментально-фонетическое исследование взаимосвязи интонации речи и музыки. Баку, 2010, Автореф.дис...канд.филол.наук
109. Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, Элм. 1991, 552 с.
110. Герд А.С. Введение в этнолингвистику. Санкт -Петербург, СПб., 1999; 2 изд., 457 с.
111. Глоттохронология: пятьдесят лет спустя.// Сибирский лингвистический семинар. Новосибирск, 2002. № 1: www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Article/D_Glott.php

112. Гринберг Дж. Квантативный подход к морфологической типологии языков. // Новое в лингвистике. Москва, Прогресс. 1953. с. 60-95
113. Гумилев Л. Н. Хунну. Москва, Издательство восточной литературы, 1960, 624 с.
114. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва, Наука, 1967, 560 с.
115. Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнение с узбекским литературным языком. Ташкент, Фан, 1973. 227 с.
116. Джумангулов Ч. Язык сиро-тюркских неостаринских памятников. Фрунзе, Илим, 1971, 148 с.
117. Джунисбеков А. Гласные казахского языка. Алма-Ата, Наука, 1972, 75с.
118. Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. Алма-Ата, Наука, 1980, 74 с.
119. Диалектологический словарь якутского языка. Москва, Наука, 1976. 386 с.
120. Дмитриев Н. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, Фонетика, 1955, с. 265-273
121. Дмитриева Л.П. Язык барабинских татар. Ленинград, Наука, 1981, 223 с.
122. Дыбо А. Диалекты тюркских языков. Москва, Восточная литература, 2010, 534 с.
123. Дьяконова Ч. Структурные типы односложных корней и основ в киргизском языке. Москва, 1987, Автореф. дис... канд. филол. наук.
124. Дьяконова Ч. К вопросу о структурных особенностях односложных слов типов Г, ГГ, СГ, СГГ в киргизском языке. // Исследования по киргизскому и казахскому языкознанию. Фрунзе, Илим, 1984, с. 167-174
125. Жукова Н.С. Межуровневые связи и типологическая отмеченность явления синкретизма в современном немецком языке. http://vestnik.tspu.ru/files/pdf/articles/zhukova_n_s
126. Жунисбек А. Просодико-сегментные проблемы тюркских языков. // "Türkologiya", Bakı, Elm, 2012, N 2, s.20-34
127. Звезгинцев В.А. Датирование методом глоттохронологии (лексикостатистики). // Новое в лингвистике, Выпуск I, Москва, 1960, с.9-22
128. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Москва, Наука, Высшая школа, 1979, 311 с.
129. Золин П. Новые формулы глоттохронологии. // www.rodstvo.ru
130. Исаев Ю. Флористическая терминология в языках туранского союза. Астана, Тюркская Академия, 2011, 267 с.
131. Исследования по диалектологии и истории татарского языка. Казань, Академия Наук СССР, КГПУ, 1982, 160 с.
132. Исследования по исторической лексикологии чувашского языка. Чебоксары, Типография Государственного Комитета ЧР, 1983, 110 с.
133. Исследования по киргизскому и казахскому языкознанию. Фрунзе, Ылым, 1981, 167 с.
134. Карачаево - балкарско – русский словарь. Москва, Русский язык, 1989, 817 с.
135. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. Москва, Наука, 1997, 345 с.
136. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. // Новое в лингвистике. Москва, Прогресс, 1953. с. 143-183
137. Кузнецов П.С. Проблема дифференциальных признаков в фонологии и разграничения различных типов их. // Исследования по фонологии, Москва, Наука, 1966, с.199-217
138. Кулиева К. Древнетюркский лексический пласт Кубинско-Дербентского диалекта Азербайджанского языка. Баку, Нурлан, 2007, 151 с.
139. Кязимов Ф. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке. // Известия Академии наук СССР ОЛЯ, том XII выпуск 1, 1954 с.88-94
140. Кязимов Ф. Система гласных фонем азербайджанского языка. // Известия АН СССР ОЛЯ, 1952, XI, выпуск 4, с. 294-304
141. Лексикостатистика и глоттохронология, 7 фактов о методологии классификации языков, postnauka.ru/faq/11053
142. Максим Руссо. Статистика и родство языков. 2013 // polit.ru/article/2013/04/12/ps_lexicostatistics/
143. Максютова Н.Х. Восточный диалект Башкирского языка. Москва, Наука, 1976, 288 с.
144. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Ленинград, Издательство АН СССР, 1952, 115 с.
145. Малов С.Е. Уйгурский язык. Москва, Наука, 1954, 278 с.
146. Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку, Элм, 1985.
147. Мамедов Ч. Стилистические антонимы. Баку, 2008, Автореф. дис... канд. филол. наук
148. Манкесва Ж. Реконструкция мертвых корней в структуре глагольных основ казахского языка. Алма-Ата, 1987, Автореф. дис... канд. филол. наук
149. Мартынов В.В. Общая теория аккомодации и типология языков. // Тюркологические исследования. Фрунзе, Илим, 1970, с.298-309.
150. Мельников Г.П. Морфологический строй языка и средства словоразграничения. // Исследования по фонологии. Москва, Наука, 1966, с.262-285
151. Мельников Г.П. Некоторые общие черты вокализма урало-алтайских языков. // Исследования по фонологии. Москва, Наука.

- 1966, с.325-350
152. Мельников Г.П. Причины нарушений симметрии в киргизском вокализме. // Тюркологические исследования. Фрунзе. Илим. 1970. с.142-163
153. Мурадымова Е. Термины родства в лингвокультурологическом аспекте. Бишкек, 2011, Автореф. дис... канд. филол. наук
154. Мусаходжаев С. Лингвостатистический анализ узбекского научно-технического текста и терминологии подъязыка электроники и электротехники. Ташкент, 1987, Автореф. дис... канд. филол. наук
155. Мухаммедова З. Исследования по истории туркменского языка. Ашхабад, Ылым. 1973, 235 с.
156. Мясоедов А. Задачи по гармонии. Москва, Музыка, 1981, 69 с.
157. Насыров Д. С. Становление каракашского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Казань, Казанское книжное издательство, 1977, 348 с.
158. Никонов В.А. Фоностатическое измерение междузюковых расстояний. // Исследования по фонологии. Москва, Наука, 1966, с.285-298
159. Новиков Л.А. Семантика русского языка. Москва, Наука, 1982, 234 с.
160. Омарбеков С. Сравнительный анализ ареальных черт казахских говоров в сфере консонантизма. Алма-Ата, 1987, Дис... д-ра филол. наук
161. Орузбаева Б.О. О лексическом составе киргизского литературного языка. // Тюркологические исследования, Фрунзе, Илим, 1970, с. 182-207
162. Очерки сравнительной лексикологии алтайского языка. Ленинград, Наука, 1972, 353 с.
163. Проблема языка и происхождения волжских татар. Казань, Казанское Книжное Издательство, 1986, 303 с.
164. Рамазанов К. Семантические принципы порядка компонентов парных слов в тюркских языках юго-западной группы. Баку, 1984. Автореф. дис... канд. филол. наук
165. Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. // Исследования по фонологии. Москва, Наука, 1966, с.184-199
166. Реформатский А.А. Сингармонизм как проблема фонологии и общей лингвистики. // Тюркологические исследования. Фрунзе. Илим, 1970 с.101-106
167. Садохин А.П. Этнология. Москва, Наука, 2004, 346 с.
168. Садыков К. Языковые особенности «Кутадгу-билик». Ташкент, 1987, Автореф. дис... канд. филол. наук,
169. Садыкова Р. Говоры оренбургских татар. Казань, 1986, Автореф. дис... канд. филол. наук
170. Сарыбаев Ш. Казахская региональная лексикография. Алма-Ата, Наука, 1976, 214 с.
171. Сводеш Моррис. Лексикостатистическое датирование доисторических этнических контактов. // Новое в лингвистике. Москва, 1960. Прогресс. с.23-53.
172. Сводеш Моррис. К вопросу о повышении точности в лексикостатистическом датировании. // Новое в лингвистике. Москва, 1960. Прогресс. с. 53-88
173. Сепир Э. Язык, Москва-Ленинград, Государственное социально-экономическое издательство, 1934, с.223
174. Серебренников Б. Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, Маариф, 1979
175. Слепшов П.А. Актуальные вопросы якутской лексикологии и лексикографии. Об основных тенденциях развития лексики современного якутского литературного языка, Якутск. 1980, с.67-75
176. Словина С. Хакасские танцы. Красноярск. Красноярское Книжное Издательство 1973, 137 с.
177. Соссюр де Ф. Курс общей лингвистики. Екатеринбург, Издательство Уральского Университета, 1999, 416 с.
178. Соссюр де Ф. Заметки по общей лингвистике. Москва, Прогресс, 1990, 280 с.
179. Софронов М.В. Просодия основных единиц китайского языка. // www.philology.ru/linguistics4/sofronov-91.htm
180. Сыдыков А. Этнолингвистическая специфика лексики русского и киргизского языков. Бишкек, 2013, Дис... д-ра филол. наук
181. Тенишев Э.Р. Строй Сарыг-Югорского языка. Москва, Наука, 1976, 195 с.
182. Трофимов М. Анлаутный j, геминаты и глухие дифтонги в уйгурском языке. // Советская тюркология, 1974, №6, с. 28-36
183. Трубецкой Н.С. Основы Фонологии. Москва, Наука, 2009, 372 с
184. Тумашева Д. Дialeкты сибирских татар. Казань, Казанский Университет, 1977, 289 с.
185. Тюлин Ю.Н. Учение о гармонии. Москва, Музыка, 1966, 222 с.
186. Убрятова Е. Язык норильских долган. Новосибирск, Наука, 1985, 213 с.
187. Х.И. Ульдалль. Основы глоссематики. // Новое в лингвистике. Москва, Прогресс, 1960. с. 390-437
188. Уорф Л. Бенджамин. Лингвистика и логика. // Новое в лингвистике. Москва, Прогресс, 1960. с. 180-199
189. Фахраддин Вейсалли. О просодике предложения. www.translit.az/.../Faxraddin.../Faxraddin_Veysalli-prosodika.htm
190. Федотов М. Материалы к историко-этимологическому словарю. Чебоксары. Институт Языкознания ЧАССР, 1992. 179 с.

- 191.Хабичев. М.А. Некоторые итоги дешифровки западнотюркских рунических надписей. // Тюркологические исследования, Фрунзе, Илим, 1970. с.112-120
- 192.Хаймс Х.Делл. Этнография речи. // Новое в лингвистике. Москва. Прогресс, 1975. с.42-96
- 193.Хайрутдинова Т.Х. Место говора Златоустовских Татар в системе татарских диалектов. Казань, Книжное издательство, 1982, 170 с.
- 194.Хакимзянов Ф. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. Москва, Наука, 1987, 191 с.
- 195.Хертек Я. Фразеология современного тувинского языка. Кызыл, Тувинское книжное издательство, 1978, 86 с.
- 196.Хойер Г. Антропологическая лингвистика. // Новое в лингвистике. Москва. Прогресс, 1965. с. 307-357
- 197.Хойер Г. Лексикостатистика. // Новое в лингвистике. Москва. Прогресс, 1960. с. 88-111
- 198.Чадамба З.Б. Тоджинский диалект тувинского языка. Кызыл, Тувинское книжное издательство, 1974, 121 с.
- 199.Черкасский М.А. Опыт внутренней реконструкции историко-фонологического процесса путем совмещения систем. // Исследования по фонологии. Москва, Наука, 1966. с.310-325
- 200.Шаабдурахманов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. Ташкент, Фан, 1975, 189 с.
- 201.Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры азербайджанского языка. Баку, Элм,1983, 197 с.
- 202.Ширалиев М.Ш. Кыпчакские элементы в азербайджанском языке (на материале диалектов и говоров). // Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, Наука, 1956. с.5-17
- 203.Эгамназоров Л. Термины родства и их функционально-семантические микросистемы в узбекском языке. Душанбе, Фан, 2010, Автореф. дис.. канд. филол. наук
- 204.Этимологический словарь тюркских языков. Москва, Наука, 2003, 375 с.
- 205.Юрченко В. С. Философия языка и философия языкознания. Москва, Наука, 2010, 347 с.
- 206.Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание. // Новое в лингвистике. Москва, Прогресс, 1953. с.95-106.
- 207.Яхонтов С. Е. Глоттохронология: трудности и перспективы. // Сравнительно-историческое языкознание на современном этапе. Конференция памяти В.М. Иллич-Свитыча. Москва, 1990.с. 39-47. u.wikipedia.org/wiki/Глоттохронология

Başqa dillərdə

Mündəricat

GİRİŞ..... 3

I FƏSİL. AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN ETNOLİŇQVİSTİK ARAŞDIRMA MƏSƏLƏLƏRİ..... 18

Azərbaycan dili dialektlərinin etnik təşəkkülü və təsnifi məsələləri. 18

Azərbaycan dialektlərinin təsnifi və təşəkkülü məsələləri..... 56

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqviistik təhlilində leksik vahidlərin fonosemantik xüsusiyyətləri 63

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sait keçidlərinin etnolinqviistik xüsusiyyətləri 87

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində samitlərin etnolinqviistik xüsusiyyəti 96

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİN-DƏ LEKSİK FAKTLARIN ETNOLİŇQVİSTİK TƏHLİLİ ... 118

Türkmənşəli leksikanın sahə qruplarının bölgüsü məsələləri 118

Qohumluq leksikasının etnolinqviistik təhlili 123

Temporal leksikanın etnolinqviistik təhlili 139

Hal-vəziyyət leksikasının etnolinqviistik təhlili 147

Sənət-peşə leksikasının etnolinqviistik təhlili 154

Adət - ənənə və mərasim leksikasının etnolinqviistik təhlili 170

Qida leksikasının etnolinqviistik təhlili..... 183

Dialekt və şivələrin etnolinqviistik təhlili ilə bağlı statistik göstəricilər..... 202

Statistik göstəricilərin xəritələr üzərində əksi 220

Nəticə 225

İstifadə olunmuş ədəbiyyat 229

**İLƏHƏ MƏHƏMMƏD QIZI
QURBANOVA**

**AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN
ETNOLİNGVİSTİK TƏHLİLİ**

Nəşriyyatın direktoru: Ceyhun Xəlilov
Dizayner: Vüsalə Qəribova
Operator: Dürdanə Qasımova
Texniki redaktor: İlahə Lələyeva

Çapa imzalanmışdır: 10.10.2014
Kağız formatı 60/90. Ofset çapı 1/16.
Fiziki ç.v. 15 Tiraj: 500
Ünvan: Sünqayıt şəh., 13-cü mikr. Niyazi küç.
E-mail: bilik-2008@rambler.ru
Tel.: (012) 408 39 51; (018) 656 50 42.